

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLI BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI
BERDAQ ATINDAǴI QARAQALPAQ
MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI**

JÁHÁN TARIYXI

EŇ JAŇA DAWIR

1918-1945 jillar

JALǴAS AYTAMURATOV

5120300-«Tariyx (jáhán mámleketleri boyınsha)»
tálim baǵdarı ushın oqıw qollanba

JÁHÁN TARIYXI
EÑ JAÑA DAWIR
1918-1945 jillar

JALĠAS AYTMURATOV

Annotaciya

Bul oqıw qollanba Ózbekstan Respublikası Joqarı hám Orta arnawlı bilimlendiriw ministrliginiń 2019-jıl "_4_" "_10_" deġı № 892 sanlı buyırığı menen maqullanġan pán dásturleriniń tayanış joqarı tálim oqıw ornı tárepinen tastıyqlanġan úlgi dástur tiykarında tayarlanġan bolıp jáhán tariyxınıń eñ jańa dáwiriniń 1918-1945 jıllardaġı waqıyaların óz ishine aladı. Oqıw qollanbada birinshi jer júzilik urıstan keyingi siyasiy, xalıq aralıq qatnasıqlar, ekonomikalıq krizis hám Batıs mámleketlerindegi bazar ekonomikasınıń turaqlasıwı, jánede ekonomikalıq krizis nátiyjeleri hám ekinshi jer júzilik urıstan aldınġı waqıyalar sóz etiledi. Oqıw qollanba joqarı oqıw orınları tariyx qanıgeligi 5120300-«(jáhán mámleketleri boyınsha)» tálim baġdarı ushın arnalġan.

Pikir bildiriwshiler:

tariyx ilimleriniń doktorı, professor R.J.Urazbaeva,
tariyx ilimleriniń kandidatı, docent A.K. Sarıbaev

5120300-«Tariyx (jáhán mámleketleri boyınsha)»
tálim baġdarı ushın oqıw qollanba

KIRISIW

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2020-jıl 24-yanvar kúngi Oliy Májíliske gezektegi Murájaatında "Mámleketimizde ilimdi jánede rawajlandırıw jaslarımızdı tereń bilim, joqarı manáwiyat hám mádeniyat iyesi etip tárbiyalaw, básekege shıdamlı ekonomikanı qalıplestiriw baǵdarında baslanǵan jumıslarımızdı jedel dawam ettiriw hám jańa, zamanagóy basqıshqa kóteriw máqsetinde 2020-jılǵa "ilim hám aǵartıwshılıq sanlı ekonomikanı rawajlandırıw jılı" dep atama beriwdi¹ usınıs etken edi.

Prezidentimiz Murájaatında joqarı bilimlendiriw standartları sırt el tájriybesi tiykarında jetilistiriletuǵının atap kórsete otırıp ilim jetiskenlikleriniń elektron platforması jergilikli hám sırt elli ilimiy qollanbalar bazasın qalıplestiriw lazım² - dep kórsetkenindey búgingi kúni jáhán tariyxın úyreniwde ǵárezsiz Ózbekstan Respublikasınıń sırtqı siyasatın jedellestiriw boyınsha baslaǵan keń kólemli jumıslardı, milliy máplerimizge juwap beretuǵın, ashıq, pragmatikalıq hám tereń oylanǵan sırtqı siyasat jolın dawam ettiriw, ásirese Evropa Awqamı hám Aziya mámleketleri menen siyasiy, sawda-ekonomikalıq investiciyalıq, transport- kommunikaciya hám mádeniy-gumanitar baylanıslardı jánede rawajlandırıwǵa ayrıqsha áhmiyet bergen edi.

Joqarı oqıw orınlarında bilim alıp atırǵan talabalar ushın **jáhán tariyxı "eń jańa dáwiri" (1918-1945 jıllar)** tiykarǵı qanıgelik pán bolıp tabıladı. Búgingi kúni dúnyada 230 dan aslam ǵárezsiz mámleketler bolsa, solardan 193 mámleket Birlesken Milletler Shólkemine aǵza, usılar qatırında Ózbekstan Respublikası 1992 jıl 2 marttan baslap Birlesken Milletler Shólkeminiń teń huqıqlı aǵzalǵına qabıl etildi.

Batıs mámleketleriniń jáhán tariyxınıń eń jańa dáwiri 1918 jıldan búgingi kunge shekemgi dáwirdi óz ishine aladı. Bul dáwirdi úyreniwde dúnyada bolǵan tariyxıy waqıyalardı mámleketlerdiń social - ekonomikalıq hám siyasiy rawajlanıwıların, jáhán tariyxıy rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların jer júzilik

¹ Мирзиёев Ш.М Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Муражатномаси. «Халқ сўзи» 2020 йил 25 январь, №19 (7521)

² Сонда.

kólemde júzege kelgen qarama-qarsılıqlardı azatlıq gúres barısın socializmniń krizis sebepleri hám onnan keyingi rawajlanıw basqışların sonday-aq bul dawırdegi xalıq aralıq qatnasıqlardıń ózgesheliklerin úyretedi.

Jáhán tariyxı "Eń jańa dawiri" páninde xalıq aralıq qatnasıqlar rawajlanıwınıń baǵdarların úyreniw áhmiyetli wazıypa bolıp tabıladı. Jáhán tariyxı "Eń jańa dawiri" páni urıs hám tınıshlıq mashqalaların, tınıshlıq ushın gúres máselelerin, sırtqı siyasattaǵı qarama-qarsılıqlar hám tendensiyalardı túsindiredi.

Jáhán tariyxı "Eń jańa dawiri" n úyreniw oǵada úlken siyasiy áhmiyetke iye bolıp bunda klasslar, partiyalar, aǵımlar, túrli pikirler gúresi, haqıyqat hám adalat azatlıq hám sociallıq rawajlanıw ushın gúres máseleleri, túrli mámleketler mısasında, tereń bayan etiledi.

Adamzat XX ásirde social-ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy rawajlanıwında úlken qadem tasladı. XX ásirdeń 20-jıllarında baslanǵan ilimiy texnikalıq revolyuciya turmıstıń barlıq tarawlarındaǵı ózgerislerge sebep boldı. Insaniyat tariyxta birinshi ret ashıq kosmosqa shıqtı hám ayǵa qádem qoydı. Atom energiyası, insan genetikasi tarawındaǵı ashılıwlar, elektronika, fazalıq televidenie, eń jańa háreket quralları, xalıqlardıń óz-ara qatnasıqlardıń sıpat jaǵınan jetilistirgen basqışqa kóterdi. Sonıń menen birge búgingi kúnge shekem bir neshe sheshilmegen mashqalalar bolıp, olardı saplastırıw ushın adamzat óz kúshlerin birlestiriwdi talap etedi. Ashlıq hám kambaǵallıq, qorshaǵan ortalıqtıń iplaslanıwı, pandemiya sıyaqlı awır juqpalı kesselliklerge qarsı gúresiw turmıs dárejesin jaqsılaw, insan huqıqları hám erkinlikleri ushın gúres, xalıq aralıq huqıq normaların qalıplestiriw, óz sheshimin kútip turǵan mashqalalar bolıp tabıladı.

Eń jańa dawiri «Jáhán tariyxınıń» dawamı sıpatında tariyx ilimin, joqarı qánigeli tariyxshı qánigelerdi jetilistiriw hám rawajlanǵan ellerdeń ekonomikalıq, siyasiy, sociallıq hám mádeniy jetiskenlikleriniń tájiriybelerin úyreniwdi basshılıqqa aladı. Yaǵnıy, aldınǵı rawajlanǵan mámleketlerdegi jańasha pikirlew hám eń jaqsı tájiriybelerdi úyreniw Jáhán tariyxı "Eń jańa dawiri" kursınıń

maqseti bolıp tabıladı. Jáhán tariyxı "Eń jańa dawiri" kursın úyreniwdiń maqseti sonnan ibarat:

- Insaniyattıń birinshi jer júzilik urıstıń juwmaqlarınan búgingi kúnge shekem basıp ótken tariyxıy jolı, onıń siyasiy, sociallıq, ruwxıy, ádep-ikramlılıq tajiriybesi haqqındaǵı bilimler tiykarın iyelegen jetik insandı tárbiyalawǵa úles qosıw:

- Jáhán mámleketler tariyxı, ekonomikalıq, sociallıq turmısın tereń úyrenip, mámleketimizdiń sociallıq-siyasiy rawajlanıwın tereń ańlaw hám zárúrli ilimiy juwmaq shıǵarıw hám aldınǵı innovaciyalıq ideyalardıń kúndelikli turmısımızda ámelde iske asıwına úles qosıw:

- dúnya mámleketleri xalıqları tariyxınan insaniyat pikirlewinde toplanǵan tájiriybelerden xabardar bolǵan joqarı bilimli, milletler aralıq qatnas mádeniyatına iye bolǵan jetik insandı tárbiyalaw:

- óziniń hám basqa xalıqlar qádiriyatlarına adamgershilikli qatnasta bolıw hám óz qanıgeligin jetilistiriwden ibarat bolǵan áhmiyetli wazıypalardı óz ishine aladı. Dúnya xalıqları tariyxınıń dawamı bolǵan eń jańa tariyx kursı bul jaslarımızdı Watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawǵa, óz Watanınıń qádirine jetiwge, onıń keleshegi ushın janın pidá etiwge tárbiyalaydı. Jáhán tariyxı "Eń jańa dawiri" kursı milletler aralıq tárbiyanıń áhmiyetli quralı bolıp, basqa millet hám xalıqlardı húrmetlewge, olardıń úrp-ádetlerin hám tariyxın qádirlewge, ulıwma adamgershilik qádiriyatlardı húrmetlew sezimin qalıplestiredi.

XX-ásirde Evropa mámleketleriniń ashıqtan-ashıq qarama-qarsılıǵı jer júzilik keskinlesiwge aylandı. Kóplegen mámleketlerde bul jaǵday baqlawshılıq yaǵnıy dúnyadaǵı waqıyalardan sırtta turıwdı názerde tutqan jabıq ekonomikalıq rawajlanıw jolına sebep boldı. Bul mámleketlerde totalitar, demokratiyaǵa qarsı dúzimler qalıplesti, ekonomikalıq qıyınshılıqlar júzege keldi.

Nátiyjede bunday mámleketlerdiń birazları áskeriy jeńiliwge ushıradı (Germaniya, Italiya, Yaponiya) basqalarında bolsa siyasiy apatshılıqlar júz berdi. (Burınǵı SSSR hám Shıǵıs Evropadaǵı socialistlik lager mámleketleri).

XX-ásir birinshi yarımınıń tiykarǵı mánisi demokratiyanıń totalitarizm menen, gumanizmniń fashizm menen hám globalıasıwdıń ayırmashılıq penen gúresinen

ibarat boldı. Bul waqıyalar dunyada bir tegis rawajlanbay olar hár bir mámlekette óz ózgesheligine iye boldı. Jáhán tariyxı "Eń jańa dawiri" jer júzilik siyasat hám XX - ásirde óz - ara baylanıslı túrde óz rawajlanıwınıń tariyxıy basqışlarına iye, bunday basqışlar tómendegilerden ibarat.

Eń jańa dawir birinshi jer júzilik urıstıń aqırı - 1918 jıldan baslap házirgi dáwirge shekemgi Evropa hám Amerika, Aziya hám Afrika ellerinin, tariyxın óz ishine aladı. Eń jańa tariyx úsh dáwirge bólinedi.

I-dáwir: 1918-1945 jıllar: Bul dáwir tórt basqışqa bólinedi:

1) 1918-1923-jıllar. Bunda Germaniya, Avstro-Vengriya, Italiya, Ullı Britaniya, Franciya hám Yaponiyada kúshli demokratiyalıq, revolyuciyalıq háreketler bolıp ótti. Bunda *birinshiden* koloniyalıq gárezli ellerde imperialistlik ústemlik kriziske ushıradı. Qıtay, Turkiya, Iran, Awғанstan hám tağı da basqa ellerde milliy azatlıq háreketler payda boldı. *Ekinshiden*: Evropa hám Amerika mámleketleri ortasında waqıtsha bolsa da tınıshlıq shártnamaları dúzildi. Mısalǵa: 1919-jılı Versal shártnaması, 1921-1922- jılı Vashington konferensiyası hám tağı basqalar.

2) 1924-1929-jıllardı óz ishine aladı. Bul dáwirde Evropa hám Amerika elleri ekonomikalıq jaqtan birinshi jer júzilik urıstan keyingi krizisinen shıǵıp, 1913-jılǵı rawajlanıw dárejesine jetti. Mámlekettiń siyasiy ústemligi bekkemlenip, onıń ekonomikası waqıtsha turaqlastı. "Ayırım kolonial ellerde milliy azatlıq háreketi jańadan kúsheyip, jańa ekonomikalıq krizistiń payda bolıwına jaǵday tayarladı. Rawajlangan mámleketlerde birinshi jer júzilik urıstan keyingi revolyuciyalıq, demokratiyalıq háreketler kúsheydi. Qıtay, Indoneziya, Marokko, Siriya, Livan hám tağı da basqa ellerde kolonizatorlarǵa hám metropoliyalarǵa qarsı milliy azatlıq háreketleri kúsheydi.

3) 1929-1939-jıllardı óz ishine alıp, bul dáwir 1929-1932 jıllardaǵı jer-júzilik ekonomikalıq krizistiń baslanıwı menen, rawajlangan mámleketlerdiń óndiris kúshlerine úlken zıyan keltiriw menen jumıssızlıqtıń kúsheyiwi hám óndiris kóleminiń tómenlewi menen sıpatlanadı. Germaniya, Italiya hám Portugaliyada fashistlik rejimniń húkimet basına keldi. Ispaniyada milliy revolyuciyalıq urıs baslandı. Xalıq aralıq qatnasıqlarda 1930-jıllarda fashistlik-militaristlik awqamnıń

(Germaniya, Italiya, Yaponiya) payda bolıwı menen ekinshi jer júzilik urıstın oshaǵı payda boldı.

4)1939-1945- jıllardı óz ishine aladı¹. Bul batıs derjalarınıń eki blogi ortasında ekinshi jer júzilik urıs dáwiri bolıp tabıladı.Urıs jılları burınǵı SSSR, AQSH, Ullı Britaniya, Qıtay sıyaqlı ullı derjavalardıń qatnasıwında antifashistlik koaliciya dúzildi.Ekinshi jer júzilik urısta fashistlik Germaniya hám militaristlik Yaponıyanı qıyratıwda SSSR sheshiwshi rol atqardı.Ekinshi jer júzilik urıstaǵı sovet mámleketiniń jeńisi Evropa xalıqlarınıń fashizm qullıǵınan azat etiliwine áhmiyetli tásiyr jasadı.Ekinshi jer júzilik urıstan soń eń jańa tariyxtıń ekinshi dáwiri baslandı.

II dáwir.Bul dáwir jáhán tariyxında «Salqın urıs» dáwiri bolıp 1946-1991 jıllarǵa shekem, yaǵnıy ekinshi jer-juzlik urıstın tamamlanıwınan SSSRdın tarqalıwına shekemgi dáwirdi óz ishine aladı.Bul dáwirde adamzat jámiyetin gumanitarlastırıp ushın insan huqıqları ushın, koloniyalardı azat etiw, rasizmge shek qoyıp,totalitar hám kolonial dúzimlerdi saplastırıp, salqın urıs dáwiriniń tiykarǵı mazmunına aylandı.Bul dáwir eki ullı mámleket (AQSH hám SSJI) eki dúzimniń (kapitalistlik hám socialistlik) óz-ara kelsipewshiligi túrinde bolsada, tiykarınan adamzatqa qarsı dúzimler hám shólkemlerdi saplastırıp ushın jer - júzilik gúreske aylandı.Bul dáwir dúnyada socialistlik sistemanıń payda bolıwı hám saplastırılıwı menen sıpatlanadı.

III dáwir:Jańa demokratiya dáwiri. Bul dáwir Sovet mámleketiniń qulawı hám bólshekleniwi menen dúnya kartasında jańa gárezsiz mámleketler payda bolǵan 1991-jıldan baslanadı.Bul dáwir globallasıwdı rawajlandırıw jolındaǵı sońǵı tosqınlıqlardıń saplastırılıwı jer júzilik birge islesiw sistemasınıń gumanitarlasıwı, globallasıw óz úlesin qosıp atırǵan jańa demokratiyalıq mámleketlerdiń payda bolıwı hám kóp qırlı dúnya siyasatınıń tariyx maydanında júzege keliwi menen sıpatlanadı.

¹Новейшая история зарубежных стран Европа и Америка 1917-1945 г.М.:Просвещение, 1989г 13-15 стр

I-Bap: EVROPADAĞI MÁMLEKETLER HÁM AQSH

I HÁM II JER JÚZILIK URIS ARALIĞINDA

§1.1. Birinshi jer júzilik uristúń nátiyjeleri

Birinshi dúnya júzilik uristúń kelip shıǵıwında Antanta derjaları hám Oraylıq kaoliciya ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar baslı sebep boldı. Sonday-aq, Germaniya hám Avstro-Vengriya, Turkiya hám Bolgariya, Rossiya hám Angliya, Rossiya hám Franciya, Franciya hám Italiya ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar uristúń barısına tásin tiygizdi.

Birinshi dúnya júzilik uris óziniń kelip shıǵıwı, sıpatı hám nátiyjeleri boyınsha Serbiya, Chernogoriya hám Belgiyadan basqa da xalıqları ózleriniń azatlıǵı ushın gúres júrgiziwshi okkupaciyalangan territoriyalar ellerinen basqa, barlıq urısqa qatnasıwshılar ushın imperialistlik basıp alıwshılıq sıpatta boldı.

XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı dúnyanı qayta bólisiw ushın gúres Evropa derjaları ortasında bir-birine qarama-qarsı eki topardıń payda bolıwına alıp keldi. Birinshi toparǵa Germaniya basshılıq etti. Oǵan Avstro-Vengriya, Turkiya hám Bolgariya qosıldı. Ekinshi toparǵa Angliya, Franciya hám patsha Rossiyası kirdi. Keyinirek oǵan Italiya, Yaponiya, AQSH t.b mámleketler qatnastı.

Usı eki topar elleri bólinbegen territoriyalardı iri kapitallardıń mápine baǵdarladı.

Birinshi dúnya júzlik uristúń baslanıwına Avstro-Vengriya taxtıń miyrasxorı Frans-Ferdenandtıń 1914-jıl 29-iyunda Saraevada óltiriliwi siltaw boldı. 1-avgustta Germaniya Rossiyaǵa keyinirek Franciya ǵa, Ullı Britaniyaǵa hám Yaponiyaǵa urıs járiyaladı. Birinshi dúnya júzlik urıs baslandı.

1915-jılı Germaniya hám Avstro-Vengriya Rossiyaǵa bas soqqı berip onı urıstan shıǵarıwǵa umtıldı. Bolgariya «úshlik awqam» tárepke ótti. Italiya Antanta tárepke ótti. Úshlik awqam tórtlik dep ataldı. 1916-jılı Verden janında Germaniyanıń topılısı baslandı.

1917-jılı fevraldan baslap Germaniya sheklenbegen suw astı (kemesi) urısın baslaǵannan keyin, AQSH ekinshi kúni Germaniya menen diplomatiyalıq qatnaslardı úzdi. 1917-jılı 6-aprelde AQSH Germaniyaǵa urıs járiyaladı. Birinshi Amerika áskeriy

bólimi, 1917-jıl 27-iyuninde Franciyağa jetip keldi. Bir jıldan keyin 2 mln amerika soldatları batıs frontta urıs alıp bardı. Ekonomikalıq jaqtan kúshli AQSH tın urısqa qatnasıwı Antantanıń jeńisinde sheshiwshi faktorlardıń biri boldı.

Birinshi jer júzilik urıs «Tórtlik Awqam» (Germaniya, Avstro-Vengriya, Bolgariya hám Turkiya) mámleketleriniń jeńiliwi menen tamamlandı. Antantanıń adam hám materiallıq resurslar jaǵınan basım bolıwı sheshiwshi rol oynadı. AQSHta Antanta tárepinde boldı. Germaniya, Avstriya-Vengriya hám Osman imperiyasında ómir súrip turǵan mámleketlik dúzim jer júzilik urıs sınavlarına shıdam bere almadı hám qıyralıwǵa ushıradı. Jeńiliwler hám revolyuciyalar nátiyjesinde bul úsh imperiyanıń barlıǵı dúnyanıń siyasiy kartasınan joq bolıp ketti. Angliya, Franciya hám AQSH ózleriniń baslı konkurentlerin qıyratıwǵa eristi hám dúnyanı qayta bólip alıwǵa kiristi.

Imperializm payda etken birinshi jer júzilik urıs millionlaǵan adamlardıń dastıǵın qurıttı hám júdá úlken materiallıq ziyan keltirdi. I jer júzilik urıs juwmaǵında 10 millionnan aslam adam qırıldı, 20 millionnan aslam adam jaradar boldı. Bunnan keyin júdá kóp adamlar kesellikten hám ashlıqtan ólip ketti.

1914-1918 jıllardaǵı urıs negizinen urısıp atırǵan mámleketlerdiń milliy baylıǵınıń orta esap penen 1/3 bólimin joq etip jiberdi. Pútkil baslı qala hám awıllar jer menen jeksen etildi, júdá kóp temir jollar, kópirler fabrika hám zavodlar wayran etildi. Urıs Evropadaǵı kóp ellerdiń sanaatın, awıl xojalıǵın hám finansınıń qulawǵa alıp keldi. 1772-1913-jıllardaǵı barlıq urıslar 6 milliard dollarlıq bolsa, (1913-jıldaǵı altın dollar esabında), al birinshi jer juzlik urıs 80 milliard dollargá tústi.

§ 1.2. 1917-jılǵı Rossiyadaǵı awdarıspaqlar

1915-jılı avgusta «Progressiv blok» dúzilip, ol imperator Nikolay II ni óz inisi Mixail paydasına taxttan waz keshiwge rejelestirdi. Usılayınsha ózine qarsı burjuaziya revolyuciyasınıń aldın alıw hám sol waqıtta monarxiyanı saqlap qalıwǵa úmit etti. Biraq bul reje mámlekette burjuazialıq-demokratiyalıq ózgerislerdi támiynlemeytuǵın edi.

Rossiya xalqının birinshi jer júzilik urısqa qarsı keypyatı, ishiler hám diyxanlardıń awır awhalı, siyasiy huqıqlardıń joqlıǵı, patsha húkimeti abroyınıń túsiwi hám onıń reformalar ótkeriwge uqıpsızlıǵı 1917-jılǵı fevral revolyuciyasınıń tiykarǵı sebepleri boldı.

Fevral revolyuciyası bir neshe kún ishinde Petrograd, Moskva hám basqa qalalarda «Joq bolsın Patsha húkimeti!», «Joq bolsın urıs!» is taslawlar háreketin kúsheytti. 25-fevralǵa kelip siyasiy stachka ulıwma milliy sıpatqa iye boldı. Oqqa tutıw, qamaqqa alıw sıyaqlı háreketler xalıq massasınıń revolyuciyalıq háreketin toqtata almadı. Húkimet armiyası áskeriy tayarlıqqa keltirdi. Petrograd áskeriy lagerge aylandı. 1917-jıl 26-fevral revolyuciyası baslanıwı boldı. 27-fevral kúni Pavlov, Preobrajensk, Volinsk polklarınıń áskerleri ishiler tárepine ótti. Bul gúres nátiyjesin sheshti. 28-fevral kúni húkimet awdarıldı. Rossiyadaǵı fevral revolyuciyasınıń áhmiyeti sonda, ol imperialism dáwirinde jeńis penen juwmaqlanǵan birinshi xalıq revolyuciyası boldı.

1917-jılǵı fevral revolyuciyası nátiyjesinde patsha Nikolay II taxttan waz keshti. Rossiyada qos hákimiyatshılıq júzege kelip, bul fevral awdarıspaǵınıń juwmaǵı boldı. Bunda bir tárepten xalıq hákimiyatı organı sıpatında ishshiler hám soldat deputatları soveti xızmeti alıp bardı, ekinshi tárepten burjuaziya wákilleri húkimeti waqıtsha húkimeti knyaz G.E.Lvov basshılıǵında mámleketti basqarıwǵa háreket etti. Shólkemlestiriw jaǵınan húkimetti basqarıwǵa burjuaziya jaqsı tayarlanǵan edi, biraq ol óziniń húkimranlıǵın saqlap, birden-bir hákimiyattı ornata almadı. Bul waqıttaǵı jaǵday urıs nátiyjesinde júzege kelgen ekonomikalıq hám sociallıq qıyınshılıqlar menen tutasıp, 1917-jıl 25-oktyabrde mámleketlik awdarıspaqqa bolshevikler tárepinen húkimettiń basıp alıwına alıp keldi.

§ 1.3. 1918- jıldıń gúzindegi Germaniya hám Avstro-Vengriyadaǵı revolyuciyalar hám olardıń nátiyjeleri

Birinshi jer júzilik urıstıń baslanıwında ayıpdar bolǵan Oraylıq Evropanıń eń qúdiretli mámleketi Germaniyada xalıqtıń narazılıq háreketleri kúsheydi. Bul jerde revolyuciya áskeriy teńizshilerdiń Kill qalasındaǵı kóterilisinen baslandı.

1918-jıl 7-8 noyabrge kelip kóterilis Germaniyanıń barlıq iri qalaların óz ishine aldı.

Ásirese miynetkeshlerdiń Berlindegi kóterilisleri massalıq sıpatqa iye boldı. Bul kóterilis tásiiri menen 9-noyabr kúni húkimet baslıǵı taxt miyrasxorı Maks Badenskiy shet elge qashıp ketken Kayzerdiń taxttan waz keshkenligin bildirdi. Germaniya Respublika dep jariyalandı. F.Ebert basshılıǵında jańa húkimet xalıq wakilleri keńesin (XWK) dúzdi. Bul shólkem eki partiya Germaniya social-demokratiyalıq partiyası (GSDP) hám Germaniya ǵárezsiz socialistlik demokratiyalıq partiyası (GǴSDP) wakilerinen ibarat edi. 1918-jıl 10-noyabrde dúzilgen Berlin isshi hám soldat deputatları keńesi tárepinen «Miynetkesh xalıqqa!» dep atalǵan shaqırıq qabıl etilip, onda Germaniya «socialistik respublika», isshi hám soldatlar keńesi bolsa, «siyasiy hákimiyattıń iyesi» dep jariyalandı. Usılayınsha revolyuciyanıń bul basqıshında Germaniyada qos hákimiyatshılıq júzege keldi. XWK penen bir waqıtta isshi hám soldatlar keńesi de xızmet alıp bardı. Biraq bul jaǵday uzaqqa barmadı. 1918-jıldıń noyabr- dekabr aylarında nemis jámiyetinde keskin siyasiy gúres kúsheyip, bul gúrestiń nátiyjesi Germaniyada revolyuciyanıń jolın belgilep berdi. «Sovetler úlgisindegi» revolyuciyalıq ózgerislerdi ámelge asırıwǵa qarsı bolǵan Ebert, jámiyetlik háreket hám ózgerisler talabı menen sáykes keliwshi sociyalıq siyasat ǵana xalıq massasın radikallasıwdan saqlap qalıwı múmkinligin túsindi. 1918-jıl 12-noyabr kúni XWK tiń is dástúri jariyalandı. Onda ulıwma túrde húkimet «Socializmdi ámelge asırıwǵa háreket etedi» dep kórsetilgen. Biraq bul hújjetke tiykarınan usı waqıtqa shekem ámelge asırılǵan ilajlar, baspa sóz, jıynalıslar, assosaciylar erkinligi, siyasiy tutqınlardıǵa amnistiya beriw sıyaqlı ilajlar jáne bir ret kórsetilgen edi. Tiykargı jańalıqları 8 saatlıq jumıs kúniniń engiziliwi, sociallıq támiynlew sistemasın keńeytiw hám ulıwma saylaw huqıqı tiykarında shólkemlestiriw májilisine saylawlar ótkeriwdi aytıw lazım edi. XWK húkimeti xızmetten bosalǵan soldatlar hám jumıssızlardı jumıs penen támiynlewge, sociallıq támiynlew mashqalaların sheshiwge, ekonomikalıq hám sociallıq qatnasıqlardı tártipke salıwǵa kiristi. 15-noyabrge kelip húkimet baslaması menen kásiplik shólkem

hám kárxana iyeleri ortasında «Miynet penen birge islesiw» haqqında kelisiwge qol qoyıldı. Bunnan tısqarı socialistlik usıllardı iske asırıw boyınsha arnawlı komissiya dúzilip, onı belgili social-demokratlar K.Kautskiy hám R.Gilferding basqardı. Komissiya úlken kárxanalardı mámleket biyligine ótkeriw menen shuǵıllanıwı lazım edi. XWK sociallıq siyasatta burınǵı ámeldarlardan keń paydalandı. Ol armıyanıń joqarı komandalıǵı menen jámiyetlik tártipte saqlaw boyınsha kelisim dúzip, orınlarda dúzilip atırǵan sovet shólkemleriniń armiya hám sud islerine aralasıwın shekleıdi. 1918-jıl dekabrdeń ortalarına kelip Germaniya revolyuciya shıl háreketinde solshıl qanat ajralıp shıqtı hám olar socialistlik revolyuciyanı, húkimetti sovetlerge beriwdi talap ete basladı. Olar Sovet Rossıyasınan tásir aldı. Germaniya social-demokratiyalıq partiyası kerisinshe ortasha reformatorlıq poziciyada turıp, konstituciya islep shıǵıw hám qabıl etiw ushın shólkemlestiriw májilisın shaqırıwda zárúr dep esapladı. Bul talap qayta tiklengen hám endi «Xalıq», «demokratiyalıq», «milliy» sıyaqlı nıqablar menen xızmet júrgizip atırǵan liberal hám konservativ partiyalar tárepinde qollap quwatlandı.

Solshılar bul baǵdarda razı bolmadı, «Spartak» shólkemi jol basshıları K.Libknext hám R.Lyuksemburg basshılıǵında hám Myunxen, Bremen, Gamburg radikalları qatnasıwında 1918-jıl 30-dekabrde Germaniya kommunistlik partiyası dúzildi. Bul dáwir nemis jámiyetiniń aldında ulıwma demokratiyalıq wazıypalar turıwına qaramastan, kommunistlerdin dástúriy hújjetlerinde socialistlik revolyuciyaǵa háreket etken edi. 1919-jıl 5-yanvar kúni Berlinde ishshiler qurallı kóterilis jasap, social-demokrat F.Ebert basshılıǵındaǵı húkimettiń otstavkaǵa ketiwin talap etti. Kóterilis tártipsiz kóterilip, birden-bir basqarıwǵa iye bolmaǵanı ushın mámleket boylap keń túrde qollap quwatlanbadı. Nátiyjede bul qozǵalań bastırıldı. Germaniya kommunistlik partiyası basshıları K.Libknext R.Lyuksemburg óltirildi.

«Germaniyadaǵı noyabr revolyuciyası» nıń sońǵı iri waqıyası 1919-jıl 13-aprelde Bavariya sovet respublikasınıń járiyalanıwı boldı. Rus proletariat diktaturası tájiriyesin qollaǵan Bavariya sovet respublikası húkimeti ishshiler

qadalawın ámelge asırdı. Bankler nacionalizaciyalandı, kambaǵallargá azıq-awqat ónimleri berildi. Biraq Myunxenge jetip kelgen húkimet áskerleri kóterilisti kúsh penen bastırıp respublikanı awdarıp tasladı. Solay etip, Bavariya sovet respublikası úsh hápte ómir súrdı. Shólkemlestiriw majilisine ótkizilgen sınawlarda tiykarǵı orınlardı liberal hám konservativ partiyalar wakilleri iyeledi. Jańa konstituciyanı islep shıǵıw jámiyette ómir súrip turǵan krizislik jaǵdayda ámelge asırıldı.

1919-jıl 31-iyul kúni Veymar qalasında Shólkemlestiriw majilisi revolyuciyashıl xalıqtıń demokratiyalıq talapların qanaatlandıırıwshı konstituciyanı qabıl etti.

Germaniya tariyxında jańa Veymar respublikası dáwiri baslandı. 1919-jıl 28-iyunda Versal tınıshlıq shártnaması tastıyqlangannan keyin respublika xalıq aralıq kólemde tán alındı¹.

1918-1919 jıllardaǵı Avstriya revolyuciyası nátiyjesinde monarxiya qurallı gúreslersiz ámelge asırıldı. 1918-jıl 12-noyabrde Avstriya Respublika dep járiyalandı. 1919-jılı 19-fevral kúni ótkizilgen, saylaw nátiyjesinde liberallar, konservatorlar hám social demokratlar wakillerinen ibarat koalicion húkimet dúzildi. 1920-jılı qabıl etilgen konstituciya mámlekette respublika dúzimi, burjua-demokratiyalıq huqıq hám erkinliklerdi járiyaladı.

1918-jıl 16-noyabr kúni Vengriya Respublikası dep járiyalandı. Puxaralardıń ulıwma demokratiyalıq huqıq hám erkinlikleri tán alındı. Birinshi jer júzilik urıstıń aqırına kelip Avstro-Vengriya imperiyası quramına kirgen xalıqlar milliy azatlıq háreketiń nátiyjesinde milliy háreketler dúziw ushın gúres alıp bardı. Chexiya hám Slovakiya milliy komitetler dúzildi. 1918-jılı 28-oktyabrde milliy komitet Pragada Chexoslovakiya mámleketiniń gárezsizligin járiyaladı. Usı waqıtta Slovakiya milliy komiteti 30-oktyabr kúni Slovakiyanıń Vengriyadan ajırılǵanın járiyaladı. Bul eki komitet Chexoslovakiya respublikasını dúziw

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. O'zbekiston 2018. 24 bet

haqqında kelisiwge eristi. 1918-jıldıń gúzinde Slovenler, Xorvatlar, Serbler (SXSM) dúzilgenin járiyaladı.

Germaniyada revolyuciya 1918-jıl 3-noyabrde Kilde baslandı. Bir neshe kúnnen keyin revolyuciyalıq ishiler hám moryaklar Gamburg, Berlin, Myunxen hám basqa qalalardı ózleriniń qollarına aldı. 1918-jıl 9-noyabrde imperator Vilgelm II taxtan awdarıldı hám Gollandiyaǵa qashıp ketti. Germaniyada Veymar Respublikası járiyalandı. Biraq Kayzerlik byurokratiyalıq apparatta ózgeris bolmadı.

Kil qalası qozǵalańshılar qolina ótti. Revolyuciya bir hápte ishinde - mámlekettiń arqa, Oraylıq hám Túslik táreplerine jayıldı. Ásirese, paytaxt Berlinde revolyutsiya háwij aldı. Bul jerde spartakshılardıń shaqiriǵı menen 9 - noyabrde ulıwma is taslaw baslandı hám qurallı qozǵalań kóterildi. Soldatlardıń bir bólimi qozǵalańshılardı qollap quwatladı. Strategiyalıq punktler basıp alındı. Monarxiya hákimiyati awdarılıp taslandı. Imperator Vilgelm II Gollandiyaǵa qashti.

10-noyabrde Berlin Sovetiniń birinshi plenumı jańa húkimetti «Xalıq wákilleri soveti»in dúzdi. Pleniumda kópshilik social-demokratlar hám «Ǵárezsiz» social-demokratlar bolǵanlıǵınan, bul húkimet social-demokratiyalıq húkimet edi.

1918-1919-jıllarda Germaniyadaǵı revolyuciya sıpatı boyınsha demokratiyalıq revolyuciya boldı. Elde 8 saatlıq jumıs kúni engizildi, saylaw hám parlamentlik sistema demokratizatsiyalandı.

1919-jıl 22-iyulde Germaniyanıń milliy jıynalısqı qabıl etken Veymar Konstituciyası boyınsha Germaniya parlamentlik respublika bolıp járiyalandı. Veymar respublikasınıń birinshi prezidenti social-demokrat F.Ebert boldı. Ebert hám Sheydemanlar húkimet baslıqları bolıp aldı hám húkimetti «Sap socialistlik húkimet» dep atadı. «Tabılmas qaniygeler» sıltawı menen hukimette burjua ámeldarlari bir qansha aldınǵı ministrlerde kiritildi. Bul húkimet tiykarinan Burjua-yunkerlar máplerin qorgawshi burjuaziya húkimeti edi.

1918-jılı 12-noyabrde Germaniya menen Antanta ortasında Germaniyanıń pútkilley boysınıwı haqqında jarasıw pitimi tastıyıqlandı. 1918-jıldıń 16-21-dekabrinde Sovetlerdiń birinshi ulıwma Germaniya syezdi bolıp ótti. Syezde ońshıl social-demokratlar hám «Ǵárezsiz» social-demokratlar kópshilikti (485 adamnan 375 adam) quradı. Syezd pútkil hákimyatti Ebert húkimeti qolında qaldırıw hám shólkemlestiriw májlisine saylawlar ótkeriw haqqında qarar qabıl etti.

1919-jılı 19-yanvarda Milliy shólkemlestiriw májlisine saylawlar ótkerildi. Kópshilik orindi burjuaziya partiyaları («Xristian demokratiyalıq» partiya, «Katolik- oray» partiya, sawda-sanaat burjuaziyası partiyası bolǵan «Demokratiyalıq partiya», sanaat hám finans magnatları bolǵan «Xalıq partiyası» hám basqa partiyalar) iyeledi.

1919-jılı 6-fevralda kishi Veymar qalasında Shólkemlestiriw májlisi ashıldı. Usı kúni ońshıl social – demokratlar qolında bolǵan jumısshi hám soldat deputatlari Oraylıq Soveti óz huqıq hám májburiyatların Shólkemlestiriw májlisine tapsirdi. Germaniya jumısshi demokratları sovetleri pútkilley saplastırıldı. Sheydeman basshılıǵında social demokratlardan, demokratiyalıq hám katolik partiyaları wákillerinen ibarat jańa húkimet dúzildi. Ebert prezident bolıp saylandı.

1919-jıl 31-iyulda Milliy májilis tárepinen qabıl etilgen konstituciyaǵa (Veymar konstituciyası) muwapiq burjuaziya parlamenti formasındaǵı burjuaziya respublikası dúzildi. Burjua-Yunkerler awqamında basshılıq burjuaziya qolına ótti. Konstituciyaǵa muwapiq, federativ dúzim saqlanǵan halda, Oraylıq hákimyat kúsheytirildi. Oraylıq hákimyat-reyxstag (nızam shıǵarıwshi organ-tómengi palata) , reyxstrat (Úlkeler wákilleri Soveti - joqarǵı palata) hám prezidentten ibarat bolıp, prezidentke úlken huqıqlar berildi hám onıń wákilliǵi jeti jıl etip belgilendi.

Birinshi dúnya júzlik urıstıń aqırlarında kóp milletli Avstro-Vengriya monarxiyası keskin jaǵdayda boldı. Gabsburglerdiń siyasiy dúziminiń turaqsızlıǵı, milliy sociallıq qarama-qarsılıqlardıń ótlesip ketiwi sebep boldı. Urıs Avstro-

Vengriya monarxiyasında qarama-qarsılıqlar kompleksin oğada tereñlestirdi. Avstriya hám Vengriya ortasında kelispewshilikler ósti, eziliwshı milletlerdiń narazılıqları kúsheydi. Urıs jılları Avstro-Vengriyada siyasiy krizis óte keskinlesti. Usınday jaǵdayda Gabsburglardıń 400 jıldan aslamıraq jasaǵan oraylıq siyasiy húkimeti qulay basladı.

1918-jıl gúzde milliy azatlıq háreketiń tásiiri menen Avstro-Vengriya imperiyasında daǵdarıs keskinlesti. Húkimette elge basshılıq etiwge uqıpsızlıq bolıp qaldı. Basqarıwshı toparlar óz-ara gúres alıp bardı. 1918-jıl gúzde pútkil eldi siyasiy demonstraciya hám milliy kóterilisler óz ishine aldı.

Gabsburglar monarxiyasınıń qulawı Oraylıq hám Túslik-Shıǵıs Evropa kartasında iri ózgerislerge alıp keldi. Revolyuciya nátiyjesinde jańa mámleketler payda boldı. Avstriya, Vengriya, Chexoslovakiya, Serbler, Xorvatlar, Slovenler korolligi (Yugoslaviya) Avstro-Vengriyanıń ayırım bólimleri Italiya, Polsha hám Rumınıya ótti. Avstriyada S.D.P basshılarınıń belsene qatnasıwı menen revolyuciyanı boldırmaw ushın háreketler iske aspay qaldı. 1918-jıl 30-oktyabrde Venada isshi hám soldatlardıń stixiyalıq demonstraciyası bolıp ótti. Demonstrantlar respublika jariyalawdı talap etti. Milliy jıynalıstı waqıtsha nızam shıǵarıw shı funksiyanı ózleriniń qolına aldı, atqarıwshı húkimet hár túrli partiyalardıń wákilleri qatnasıwı menen S.D.P basshı K.Renner basshılıǵında mámleketlik keńeske berildi.

Biraq xalıq qozǵalańları dawam etti. Putkil el boyınsha isshi hám soldat deputatlarınıń keńesi dúzildi. 1918-jıl 12-noyabrde is taslawdıń kóteriliske aylanıw qáwpi, sonday-aq Germaniyadaǵı revolyuciya waqıtsha Milliy jıynalıstı Avstriyanı demokratiyalıq Respublika dep jariyalawǵa májbúr etti.

1918-jılı 29-30 oktyabrde Venada xalıq massasınıń miynetkeshler hám soldatlardıń respublikanı dúziw uranı astında ǵalabalıq demonstraciyası boldı. Noyabr ayında da gúres dawam etti. Solay etip, siyasiy gúres keskinlesip atırǵan bir sharayatta 1918-jılı 12-noyabrde waqıtsha millet májlisi Avstriyanı respublika dep jariyaladı.

1919-jılı 16 fevralda shólkemlestiriw májlisine saylawlar ótkerildi, demogogiya metodların iske salǵan social demokratlar 170 deputatlıq mandatınan 72 sin iyeledi. Social demokratlar burjuaziya partiyaları menen birge 1919-jıldın martında jáne kaoliyasion húkimeti dúzildi.

§ 1.4. 1918-1923 jıllarda xalıq aralıq qatnasıqlar.

Versal Vashington xalıq aralıq qatnasıqlar sisteması

Birinshi jer júzilik urıs, á sirese oktyabr awdarıspaǵı nátiyjesinde kapitalistlik sistemalıń ekonomikalıq, siyasiy hám ideologiyalıq táreplerin óz ishine alıwshı krizisi baslanıp, tereńlesip bardı. Xalıqaralıq kólemlerde de qarama-qarsılıqlar keskin tús aldı. Eki túrdegi qarama-qarsılıq; Sovet Rossiyası menen kapitalistlik mámleketler ortasındaǵı qarama-qarsılıq hám kapitalistlik mámleketlerdiń óz-ara qarama-qarsılıqları kúsheydi.

Kapitalistlik mámleketler Rossiyanıń urıstan revolyuciyalıq jol menen shıǵıp ǵárezsiz rawajlanıw jolına ótip alıwına, húkimet basında jumısshı hám diyxanlar turgan birden-bir mámlekettiń payda bolıwına shıdap tura almas edi. Sırt el monopolistleri patshalıqqa hám waqıtsha húkimetke qarız bergen milliard sumlap pullarınan, Rossiyadaǵı shaxtarları hám kárxanalarından túsip atırǵan oǵada kóp paydalarından ajıralıp qalıwdı qálemeytuǵın edi.

Sovet Rossiyasına qarsı gúreste Antanta mámleketleri ulıwma bir maqsetti gózlegen bolsada, kúshli qarama-qarsılıqlar bar edi. Á sirese basıp alınǵan aymaqlardı bólip alıw maqsetinde kapitalistlik mámleketler ortasında qarama-qarsılıq kúsheydi. Olar bir-birleriniń hádden tısqarı kúsheyip ketiwine qatal qarsılıq kórsetti. Jer júzilik urıs dáwirinde júdá bayıp, qarızdar mámlekettin qarız beriwshi mámleketke aylandı. AQSH xalıqaralıq qatnasıqlarda tiykarǵı roldi atqarıwǵa kúsh berip umtıldı. Angliya óz kolonial jerlerin basıp alǵan territoriyalar esabınan keńeytiwge, Franciya bolsa Evropada gegemon bolıp qalıwǵa hám óz koloniyaların keńeytiwge háreket etti. Italiya óz territoriyasını Balkanda, tiykarınan túslik slavyan jerleri esabınan keńeytiwge Yaponiya bolsa Qıtay jerleri Shandundı hám Germaniyanıń Tınısh okeandaǵı koloniyaların iyelep alıwǵa

urındı. Usı tiykarda AQSH penen Angliya, Franciya menen AQSH, AQSH penen Yaponiya ortasında qarama-qarsılıqlar keskinlesti.

1917-jılı noyabr-dekabr aylarında Sovet Rossiyası Antanta mámleketleri húkimetlerine bir neshe ret múrájáát etip, Germaniya hám onıń awqamlasları menen urıstı toqtatıw, annekcıyasız (basıp alıwsız) hám kontribucıyasız kelisim shártnamaların dúziw ushın sóylesiwler baslawdı usınıs etti. Biraq olar Sovet Rossıyasınıń bul usınısların qabıl etpedi.

Antanta mámleketleri kelisim haqqında sóylesiwler alıp barıwdan bas tartqannan keyin, Sovet Rossiyası 1917-jıl 3- dekabırde Brest-Litovskiy qalasında Germaniya hám onıń awqamlasları menen sóylesiwler baslawğa májbúr boldı.

Sovet Rossiyası 1918-jıl 3-martta Germaniya, Avstriya-Vengriya, Bolgariya hám Turkiya menen kelisim shártnamasın tastıyıqladı. Kelisim shártnamasına Sovet húkimetinin tapsırması menen sırtqı isler xalıq komissarı G.V.Chicherin qol qoydı. Bul shártnamağa sáykes Sovet respublikasınan burıngı Rossiya imperıyası quramındaǵı Finlyandiya, Litva, Latviya, Estoniya hám Polsha Germaniyaǵa ótti, Ukraina Germaniyaǵa ġárezli mámleketke aylandı; Sovet mámleketine Germaniya paydası ushın 6 milliard altın marka muǵdarında kontribuciya tólew hámde armiya hám flottı demobilizaciyalaw májburiyatı júklendi. Batumi, Kars hám Ardaxan Turkiyaǵa berildi.

Brest-Litovskiydegi shártnama Antantanıń jaǵdayın bir qansha hálsiretti. Germaniya bunnan paydalanıp sheshiwshi soqqı beriwge qarar etti. Germaniya basshılıǵı tiykarında urıstı jeńis penen juwmaqlawğa qarar etti. 1918-jıl aprel ayında nemis áskerleri Antanta tárepine kúshli hújim basladı. Dáslep olar tabıslı hújim jasap, Antanta áskerleri qorǵanın jarıp ótti hám Marna dáryası jaǵalarına shıqtı. Uzaqqa atılatuǵın toplar menen Parijdi oqqa tuttı. Biraq qúdiretin bekkemlew ushın Germaniya jeterli dárejede ózin támiynley almadı. Mámleket haldan ketip, armıyanıń ruwxı túsip, xalıq urıstan sharshaǵan edi. Usı paytta Antanta AQSH tan toqtawsız járdem alıp turdı. AQSH «Shártnamaǵa qosılǵan mámleket» sıpatında 1917-jıl aprelda urısqa kirgen edi. Germaniya endi hújim jasawdan hálsiz ekenligi málim bolǵannan keyin, Antanta mámleketleri barlıq

frontlarda qarsı hújimge ótti hám nemis áskerlerin basıp alıńan Franciya hám Belgiya territoriýalarınan qısıp shıǵarıla basladı.

Brest kelisiminiń tastıyqlanıwı Sovet húkimetiniń bekkemleniwinde áhmiyetli rol atqardı. Biraq Sovet Rossiyası tárepinen qolǵa kirgizilgen minutlardan zawıqlanıw uzaqqa sozılmadı. 1918-jıl mart ayında Antanta mámleketleri Sovet Rossiyasına qarsı áskeriy intervensiya shólkemlestirdi.

Biraq Antanta mámleketleriniń belgili bir antisovetlik maqsetti gózlegenine qaramay, kapitalistik lagerdegi ishki qarama-qarsılıqlar sebepli olar ózleriniń barlıq kúshlerin bir waqıtta Sovet Rossiyasına qarsı jibere almadı. Solay bolsa da 1918-jıl marta Angliya soń Amerika áskerleri Murmansk hám Arxangelskqe túsirilip, bul qalalar basıp alındı. 1918-jıldıń aprelinde Vladivostokqa Yaponiya, soń Amerika áskerleri túsirildi. Olar Vladivostok, Primore hám Arqa Saxalindi basıp aldı. 1918-jıldıń mayında Orta Volga hám Sibirde chexoslovak korpusınıń Amerika, Angliya, Franciya mámleketleri tárepinen shólkemlestirilgen qozǵalań kóterildi. 1918-jıldıń avgustında inglizler Orta Aziyanıń bir bólegin (Kaspiy artı walayatın) hám Bakudi basıp aldı, amerikalılar Sibirge bastırıp kirdi.

1918-jıldıń jazında german áskerleri Brest kelisim shártnameın buzıp, Ukrainanı, Belorussiyanı, Don-Kuban rayonların, Gruziyanı, Baltik boyın Qrımdı basıp aldı. Interventler ishki kontrrevolyuciýashılardı qollap quwatladı hám xoshametledi. 1918-jıldıń gúzinde Antanta áskerleriniń ulıwma hújimi nátiyjesinde dinkesi qurıǵan nemis armiyası kóp shıǵıńǵa ushırıp keyin shegindi. Germaniyanıń awqamlasları qıyratıldı 1918-jıl 29-sentyabrde Bolgariya, 30-oktyabrde Avstriya-Vengriya Antantaǵa baǵındı. Jeńiliw hám baslanǵan revolyuciýalar nátiyjesinde Avstriya-Vengriya da Gabsburglar imperiyası saplastırıldı hám bólsheklendi. Germaniya jekkelenip qaldı hám awır ekonomikalıq hám siyasiy qıyınshılıqlarǵa duwshar boldı. Bul waqıtta revolyuciýalıq jaǵday jetiliskeń edi. Germaniya húkimeti 1918-jıl 5-oktyabrde AQSH prezidenti Vilsonǵa múraǵaát etip, jarasıw pitimin soradı. 1918-jıl 9-noyabrde Germaniyada burjuaziyalıq demokratiyalıq revolyuciya baslanıp, monarxiya rejimi saplastırıldı. Respublika járiyalandı.

1918-jıl 11-noyabrde Franciyanıń arqa shıǵısındaǵı Kompyen toǵayında Antanta áskerleri bas komandiri Marshal Foshtiń vagonında Germaniyanıń Ersberger basshılıǵındaǵı delegatsiyası Antanta komandalıǵı usınıs etken baǵınıw aktine qol qoydı. Bul aktte Germaniyaǵa óz áskerlerin Franciya, Belgiya, Lyuksemburg, Elzas-Lotaringiyadan hám Reynniń shep qurǵaǵınan, tez arada Avstriya hám Vengriyadan, Ruminiya hám Turkiyadan, Rossiyanıń basıp alǵan úlkelерinen Antanta kórsetken múddette alıp shıǵıp ketiw májbúriyatı júklendi. Germaniya urısta jengen mámleketlerge júdá kóp muǵdarda qural-jaraq, samolyot, áskeriy kemeler, transport, sharwa malları hám basqalardı tapsıratuǵın boldı.

Birinshi jer júzilik urısta jeńip shıqqan AQSH, Angliya, Franciya, Italiya, Yaponiya hám basqa mámleketlerdiń jeńilgen Germaniya, Avstriya, Vengriya, Turkiya hám Bolgariya menen kelisim shártnamaların islep shıǵıw ushın 1919-jıl 18-yanvarda Parijde kelisim konferensiyası ashıldı. Bul konferensiya 1920-jıl 21-yanvarǵa shekem dawam etti. Konferensiyada Antanta tárepinde turıp urısqa qatnasqan 27 mámleket wákilleri qatnastı. Germaniya hám jeńilgen basqa mámleketler tek ǵana konferensiyanıń sońǵı basqıshında, tayarlangan kelisim shártnamasın tapsırıw waqtında qatnastırıldı. Konferensiyada kishi mámleketlerdiń pikirleri itibarǵa alınbadı. Konferensiyada AQSHtan (prezident Vilson), Angliyadan (bas ministr Lloyd Jorj), Franciyadan (Klemanso, konferensiya basshısı) hám Italiyadan (Orlando) tiykarǵı rol atqardı. Olardan dúzilgen «Tórtler Keńesi» eń tiykarǵı organ bolıp, bir qansha jasırın keńesler ótkerdi hám olar xalıqlar hám mámleketlerdiń táǵdiri boyınsha surbetlershe sawdalastı. Tiykarǵı mámleketlerdiń tutqan jolı bir-birine qarama-qarsı edi. Antanta awqamı daslep jasırın shártnamalar, jasırın pitimler tiykarında qurılǵan bolıp, jańa jaǵdayda bul kelisimlerdi ámelge asırıp bolmas edi. Usı shártnamalarǵa sáykes, Rossiya Istambuldı alıwı hám Dardanell buǵazı ústinen qadaǵalaw ornatıwı, bunıń esesine Franciyanıń Elzas-Lotaringiyaǵa iyelik etiw huqıqın hámde Angliyanıń Mısır ústinen qadaǵalawın moyınlawı zárúr edi. Ruminiyaga Transilvaniyanı beriw wáde etilgen, biraq bul Vengriya mámleketlerine sáykes kelmeytuǵın edi. Angliya arab

xalıqlarına Osman imperisiñan shıǵıw hám arab mámleketlerin dúziwdi usınıs etti. Usı payıtta bul usınıs Angliya hám Franciyanıń Jaqın Shıǵıstı bólip alıw haqqındaǵı kelisiwlerine qarama-qarsı edi.

Jeńgen mámleketlerdiń mápleride bir-birine qarsı edi. Franciya Germaniyadan óziniń kúshsizligin ańladı. Evropada Franciyanıń ústemligin támiynleytuǵın tınıshlıq ornatılıwın qáleytuǵın edi. Italiya Adriatika tenizi jaǵaları hám atawlardı qolǵa kiritiwdi úmit etti. Angliya óziniń imperiyası ayaqların keńeyttiriwdi oyladı. Yaponiya Aziyada ústemlik orınǵa erisiwdi maqset etti. AQSH teńizde júziw erkinligin támiynlewdi talap etip, óziniń okean flotı ústemliginen paydalanıwdı gózledi.

Konferensiya qatnasıwshılarınıń hámme waqıt dıqqat orayında turǵan mashqala «rus máselesi» edi. Bolshevizm ideyalarınıń jayılwı qarsısındaǵı qorqıw Versal konferensiyasınıń qararlarına da óz tásirin tiygizdi. Batıs mámleketleri basshıları konferensiya baslanǵan kúni Rossiyaǵa qarsı bolshevikler húkimetin qulatıw óz mámleketlerindegi revolyuciyalıq háreketti hám Shıǵıstaǵı milliy azatlıq háreketin bastırıwda zárúrli áhmiyetke iye boladı, dep esapladı.

Parij kelisim konferensiyası Germaniya hám onıń awqamlaslarınıń jeńiliwin, Avstriya-Vengriya hám Turkiya imperiyasınıń bólshekleniwin, kolonialardıń Antanta paydasına qayta bólistiriliwin tastıyıqlawshı hújjetlerdi islep shıqtı hám qabıl etti.

Bul hújjetlerdi islep shıǵıwda hám oljanı bóliw máselesinde konferensiya qatnasıwshıları ortasında qatal gúres hám talas tartıslar bolıp ótti. Jeńiske erisken iri mámleketlerdiń hár biri ekinshisi esabınan óz poziciyasın kúsheytip alıwǵa umtıldı. Franciya reperatsiyanıń yarımınan kóbin ózine beriliwin talap etti, basqalar buǵan qarsı shıqtı.

Franciya mámleketi Germaniyanı hálsizlendiriw hám bólip jiberiw ushın, Bavariyanı Germaniya quramınan shıǵarıw hám Reynniń shep qurǵaǵındaǵı jerlerde Reyn respublikasını dúziw ushın gúresti hám onı óz protektoratına alıw niyetinde boldı. Biraq Angliya hám AQSH buǵan jol qoymadı. Olar Franciyaǵa, ásirese Sovet Rossiyasına qarsı tura alatuǵın kúshli qúdiretli Germaniyanı

jasawın qáleytuǵın edi. Franciya Sovet Rossiyasına hám Germaniyaǵa qarsı óz awqamlası Polshanıń aymaǵın bir qansha keńeyttiriw tárepdarı boldı. Angliya menen AQSH bolsa Germaniyanı oǵada hásiretpew maqsetinde Polsha aymaǵın keńeytiwge qarsı shıqtı.

Iri mámleketler óz-ara jaqınlasıwlar tiykarında kelisimge keldi. Angliya hám Franciya Yaponiyanıń hám urısta Antanta tárepinen qatnasqan basqa mámleketlerdiń qollap-quwatlawı menen AQSHtıń dúnyaǵa ústem bolıp alıw rejelerine jol qoymadı. Sonıń menen birge, olar ózleriniń hásiz sherikleriniń máplerine itibar bermedi. Dúzilgen kelisim shártnamalarınıń barlıǵı Parij janındaǵı qalalarda, saray hám zallarda tastıyqlandı.

1919-jıl 28-iyunda Germaniya menen Versal kelisim shártnaması, 1919-jıl 10-sentyabrde, Avstriya menen Sen-Jermen, 1919-jıl 27-noyabrde Bolgariya menen Neyi, 1920-jıl 4-iyulda Vengriya menen Trianon, 1920-jıl 10-avgustta Turkiya menen Sevr kelisim shártnamaları dúzildi¹. Bul shártnamalardıń hámmesi «Versal» sisteması dep ataldı.

Versal shártnamasına muwapıq, Germaniya hám onıń awqamlasları urıstıń ayıpdarı dep esaplandı. Germaniyanıń barlıq koloniyaları tartıp alınıp, Angliya, Franciya, Belgiya hám Yaponiya ortasında bólindi. Franciya hám Angliya Afrikadaǵı Togo hám Kamerundi bólip aldı. Germaniya túslik batıs Afrikası Túslik Afrika awqamına, Germaniya Shıǵıs Afrikası Angliyaǵa jańa Gvineyanıń Germaniyaǵa qarashlı bólegi Avstraliya awqamına berildi. Germaniyanıń Tınısh okeandaǵı Karolina, Mariana hám Marshall atawları hámde Germaniyanıń Shandun yarım atawındaǵı (Qıtay) ijarǵa alǵan territoriyası hám jeńillikleri Yaponiyaǵa ótti. Germaniya Evropada da bir qansha territoriyalarınan ayrıldı. Franciya burın qoldan ketken Elzas hám Lotaringiyanı qaytarıp aldı; ol 15 jıl dawamında Saar walayatı kómirine iyelik etetuǵın boldı: bul dáwirde usı walayat milletler awqamı tárepinen basqarılatsuǵın boldı. Reyn walayatı zonası bolsa demilitarizaciya etildi.

¹ Э.Нуриддинов, Х.Кичилов, М. Лафасов. ЭНГ ЯНГИ ТАРИХ (1918-1945 йиллар) «Насаф» нашриёти 2010. 114 бет.

Eypen hám Malmedi okrugleri hám Morene territoriyası Belgiyağa, Arqa Shlezvig Daniyağa ótti. Burın basıp alınğan Polsha jerleriniń júdá az bólegi yaǵnıy Poznannıń Shıǵıs bólegi, Batıs hám Shıǵıs Prussıyanıń bir bólegi (Polsha koridorı) Joqarǵı Sileziyanıń bir bólegi jańadan dúzilgen Polshağa ótti. Germaniya Gdansk (Dansig) ten waz keshiwge májbúr boldı. Gdanskiy Milletler ligasınıń basshılıǵında «Erkin qala»ǵa aylandı. Klaypeda (Memel) Germaniyadan ajratılıp, keyin Litvaga tapsırıldı.

Biraq Germaniya-Polsha shegarası Polshanıń zıyanına sheshildi. Polshanıń 100 mıń kv. km. jeri hám neshe polyak xalqı Germaniya quramında qaldı. Polsha Baltik teńizi menen Polsha koridorı arqalı tutastı. Germaniya Polsha, Chexoslovakiya, Avstriya hám Finlyandiyanıń gárezsizligin tán aldı. Elba, Oder, Neman hám Dunay (Germaniya sheńberinde) xalıq aralıq suw jolı dep járiyalandı. Bul jollardaǵı qadaǵalaw ushın xalıq aralıq komissiyalar dúziletuǵın boldı.

Germaniya áskeriy jaqtan sheklep qoyıldı: Germaniyada ulıwma áskeriy majbúriyat; german armiyasınıń sanın 100 mıń adamnan asırmaw shárt etip belgilendi. Germaniyanıń áskeriy teńiz flotı da qısqartıldı. Onda awır artileriya hám áskeriy aviaciya bolıwına ruxsat berilmedi. Armiya bas shtabı saplastırıldı. Biraq Reyxsver ministrligi shenberinde ulıwma áskerler basqarması dúziliwine ruxsat berildi. Germaniya óziniń urıs aypkeri ekenligin tán aldı hám jeńgen mámleketler paydasına reparaciya tólew minnetlemesin aldı. Reparaciya tólewleri muǵdarın arnawlı komissiya 1921-jıl 1-mayǵa shekem anıqlaytuǵın boldı. Usıǵan shekem Germaniyanıń reparaciya tólewleri esabınan jeńgen mámleketlerge 20 milliard marka muǵdarında altın hám túrli tovarlar tólew majbúriyatı júklendi. Germaniya majbúriyat esabınan jeńgen mámleketlerge aytarlıqtay pútkil sawda xızmetin, 8 mıń paravoz, 230 mıń vagon, 40 at, 140 mıń bas qaramal hám basqalardı tapsırdı.

Júkletilgen majbúriyatlardıń Germaniya tárepinen orınlanıwın támiynlew ushın Reynniń shep qurǵaǵı (Reyn zonası) 1935-jılǵa shekem Antanta áskerleri tárepinen iyelik etip turılatuǵın boldı. Bul áskerler ushın bólinetuǵın qarjılar

Germaniyanıń moynına júklendi. Bul ashıq túrdegi tonawshılıqtı aqlaw ushın awqamlaslar Versal shártnamasına 231-bánttin qostı onda dep keltirilgen: Awqamlaslar hám olarǵa qosılǵan mámleketler sonı bildiredi, Germaniya hám onıń awqamlaslarınń basqınshılıǵı sebepli kelip shıqqan urısta awqamlaslar hám olarǵa qosılǵan mámleketler puxaralarǵa jetkizilgen joǵaltıw hám zıyan ushın pútkil juwapkershilikti Germaniya óz moynına aladı. Nemisler óz aymaqlarınıń 10 payızın joǵalttı, bul aymaqta millionlap adam jasap, olardıń bir neshe júz mın úy jaysız qalǵan. Onlap qalalar wayran etilgen, millionlaǵan adamlar mayıp bolıp qalǵan edi. Bunday jaǵdayda kóp muǵdarda raparaciya tólew aqılǵa sıymaytuǵın edi.

Biraq Germaniyanıń basqa ilajı joq edi. Ol eki awır imkaniyattan birin tańlawı; qoyılǵan shártler tiykarında tınıshlıqqa erisiwi yamasa urısqa kirip, birotala jeńiliw hám revolyuciyashıl tártipsizlik azabın tartıwı lazım edi. Sen-Jermen kelisim shártnamasına muwapıq, Avstriya óziniń derlik barlıq túslik slavyan territoriyalarınan waz keshti: Yuliy Krayna, Triest penen birge Istriya, Karintiyanıń bir bólegin Trentino oblastı hám Túslik Tirol Italiyaǵa berildi. Avstriya, Yugoslaviya hám Chexoslovakiyanıń gárezsizligin tán aldı, Chexoslovakiya quramına kirgen Bogemiya hám Moraviyadan waz keshti. Galitsiya Polshaǵa, Bukovina Ruminiyaǵa qaytarıldı. Kelisim shártnaması Avstriyanıń gárezsiz jasaw xalıq aralıq huqıqına tiykar saldı; Avstriyanı Germaniyaǵa qosıw (anshlyus) dı qadaǵan etti. Biraq bul shártnama bir neshe xalıqlardıń huqıqların shekleledi.

Avstriyada ulıwma áskeriy májbúriyat biykar etildi. Biraq oǵan 30 mın adamnan ibarat jallanba ásker saqlawǵa ruxsat berildi. Avstriya reparaciya esabınan jeńgen mámleketlerge óziniń pútkil sawda hám balıq awlaw flotın tapsırıw minnetlemesin aldı.

Sen-Jermen pitiminde túslik slavyan xalıqları jasaytuǵın aymaqlardıń bir bólegin Italiyaǵa, Ukrainlar jasaytuǵın Bukovinanı Ruminiyaǵa tapsırıw belgilendi. Trianon kelisim shártnamasına muwapıq, Vengriya territoriyasınıń derlik 70% inen ayrıldı. Transilvaniya hám Banat Ruminiyaǵa, Zakarpat

Ukrainası hám Slovakiya Chexiyağa, Xorvatiya hám Sloveniya Yugoslaviyağa, Burgenland Avstriyağa berildi.

Vengriya Chexoslovakiya hám Yugoslaviya gárezsizligin tán aldı. Vengriyada ulıwma áskeriy májbúriyat biykar etildi. Vengriya armiyasınıń sanı 35 mın adamnan ibarat etip belgilendi. Vengriyada reparaciya esabınan tas kómir, paravoz, vagon hám basqada zatlardı beretuǵın boldı.

Neyi kelisim shártnamasına muwapıq Batis Frakiya Greciyağa berildi. Bolgariya Egey tenizine shıǵıw jollarınan ayrıldı. Bolgariyadan 1913-jılı tartıp alınǵan Túslik Dobrudja Ruminiyada qaldı. Bir neshe qalalar (Saribrod, Bossilegrad hám basqalar) Yugoslaviyağa berildi. Bolgariya flotı jeńgen mámleketlerge berildi. Bolgariyağa tek 20 mın adamnan ibarat armiya saqlawǵa ruxsat berildi. Bolgariyada (2,2 milliard altın frank) tóleytuǵın boldı. Bunnan tısqarı Bolgariya mınlap parovoz hám vagonlar, tas kómir, sharwa malları hám basqalardı tapsırıw májbúriyatın aldı.

Sevr kelisim shártnamasına muwapıq, Turkiya ózine qaraslı territoriyasınıń 75% ten ayrıldı. Turkiya aymaǵı kishi Aziya, Konstantinopol hám onıń átirapı menen sheklep qoyıldı. Turkiyağa qaraslı Falestina hám Irak (Mesopotamiya) Angliya qadaǵalawına tapsırıldı. Turkiya Arabstan yarım atawındaǵı jerlerinen waz keshti hám ol jerde dúzilgen Hijoz korollıǵın tán aldı. Mısırdaǵı territoriyalarınan Angliya paydasına waz keshti. Turkiya Armenistannıń gárezsizligin tán alıp, óz quramındaǵı armen jerlerinen Armenstan paydasına waz keshti. Kurdistan Turkiyadan ajırılıp shıqtı. Izmir (Smirna) Adrianopol menen Shıǵıs Frakiya, Dardanelldin Evropa qurǵaǵı hám Gallipoliysk yarım atawı Greciya tapsırıldı. Buǵazlar zonasın basqarıw arnawlı xalıqaralıq komissiyağa júklenetuǵın boldı. Turkiya armiyasınıń muǵdarı 50 mın adam etip sheklendi. Turkiya áskeriy teńiz flotınıń derlik hámmesi awqamlaslarǵa tapsırılatsuǵın boldı. Biraq Turkiyada kóterilgen antiimperyalistlik, milliy azatlıq gúres nátiyjesinde 1922-1923 jıllarda Sultan monarxıyalıq rejimi awdarıldı hám Sevr kelisim shártnaması biykar etildi.

Birinshi jer júzilik urıs tamamlanǵannan keyin Evropada xalıqaralıq kúshlerdiń jańa teńligin bildiriwshi Versal shártnamaları tártibi usılayınsha qalıplesti. Bul tártiptiń ishinde tereń qarama-qarsılıqlar bolıp, sońǵılıqta olar jer júzilik ekonomikalıq krizislerinde, jeńgen hám jeńilgen mámleketler ortasındaǵı narazılıqlarda belgili boldı.

1919-jılı Parij konferenciyasında Germaniya menen Versal kelisim shártnaması dúzilgen waqıtta Milletler Awqamı dúzildi. Bul xalıq aralıq shólkem birinshi hám ekinshi jer júzilik urıslar ortasında iskerlik alıp bardı. Birinshi jer júzilik urıs jıllarında bir qatar mámleketlerdiń burjuaziya toparları Milletler Awqamın dúziw ideyasın alǵa súrgen edi. AQSH prezidenti Vilson 1919-jılı yanvar ayında basqa mámleketlerde Milletler Awqamı haqqında dúzilgen joybardı esapqa alıp, usı máselelerde óz joybarın qaytadan islep shıqtı. Parij konferensiyası ashılǵan waqıtta Milletler Awqamı nızamın islep shıǵıw ushın Vilson basshılıǵında arnawlı komissiya dúzildi. Nızamdı islep shıǵıwda úlken diskussiya pikirlesiwler boldı. Franciya Milletler awqamı janında xalıq aralıq armiya bas shtab dúziliwin usınıs etti. Bul bolsa Franciyanıń Evropada óz gegemonlıǵın ornatiw menen baylanıslı edi. Franciya usınısı Angliya hám AQSH tárepinen biykarlandı. AQSH Milletler Awqamın óziniń dúnyaǵa ústemligi ushın gúres quralına, óziniń «Jáhán monopol firması»na aylandırıw ushın gúrestı. Angliya hám Franciya bolsa buǵan jol qoymadı.

1919-jıl 14-fevralda Milletler Awqamınıń nızamı Parij kelisim konferensiyasınıń ulıwma májilisinde qabıl etildi, Versal hámde basqa kelisim shártnamaları tekstine kiritildi. Bul awqamǵa AQSH tan tısqarı 43 mámleket aǵza bolıp kirdi.

I- Bap boyınsha sorawlar

1. Birinshi jer júzilik urıs qashan hám qanday waqıyalar menen juwmaqlandı?
2. 1918-jıl 11-noyabrde Antanta menen qaysı mámleket ortasında jarasıw pitimine qol qoyıldı ?
3. 1919-jıl 18-yanvardan 1920-jıl 21-yanvarǵa shekem 27 mámleket wakilleri qatnasıwında qanday anjuman bolıp ótti?

4. Milletler ligasınıń dúziliwine baslama kótergen kim hám qaysı mámleket prezidenti edi?
5. Parij Tınıshlıq konferenciyasında jeńilgen qaysı mámleketler menen shártnamalar tastıyqlandı?
6. 1917-jılǵı fevral awdarıspaǵı hám qos hákimiyatshılıqtıń júzege keliwin túsindirip berin ?
7. Germaniyadaǵı noyabr revolyuciyası qanday waqıyalar menen juwmaqlandı?

II-Bap. 1918-1939 JILLARDA ANGLIYA

Rásmiy ataması-Ullı Britaniya hám Arqa Irlandiya birlesken korolligi. Paytaxtı London. Jer maydanı-243610 km². Xalqı 66.726427 (2019) ¹Mámleketlik tili ingliz. Dini Xristian dininiń Protestant baǵdarı. Pul birligi-Funt sterling. Mámleketlik dúzilisi-konstitucion monarxıyalıq (mámleket baslıǵı-Korol (Qirolicha) Monarx nızam proektlerin tastıyıqlaydı, titul hám dárejeler ataqlar beredi.

Joqarǵı Nızam shıǵarıwshı organ- Jámáát palatası (630) deputat hám lordlar palatası (1000 aqsúyekler hám perler) ibarat parlament².

Joqarǵı atqarıwshı organı-Bas wázir basshılıǵındaǵı Ministrler kabineti. Ullı Britaniya hákimshilik jaqtan 4 hákimshilik –siyasiy bólimge 39 graflıqqa bólinedi.

Siyasiy partiyaları: Konservatorlar partiyası, Leyboristler partiyası, Liberal-demokratlar partiyası, Shotland milliy partiyası, UELS milletshi partiyası.

§ 2.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı Angliya

Birinshi jer júzilik urıs dáwirinde Angliya Antanta tárepinen urısqa qatnastı. Urıs nátiyjesinde Afrika hám Aziyadaǵı nemis koloniyalarınıń bir bólegin qolǵa kiritdi. 1939-45 jıllarda Ekinshi jer júzilik urıs qatnasıwshısı boldı. 1949 jılı NATO ǵa aǵza boldı.

Birinshi jer júzilik urıs jıllarında Angliya bir tárepten, jeńiwshi jetekshi mámleketlerdiń biri retinde óz koloniyaların kóbeytti hámde teńizde ústemlik etiw ushın jarısıwǵa eristi.

Ekinshi tárepten, Angliya birinshi jer júzilik urıs nátiyjesinde tovarlar shıǵaratuǵın úlken hám arzan shiyki zatlar bazaların joǵalttı. Ullı Britaniya dúnyada «sanaat ustaxanası» rólinen ayrıldı. AQSH qa qarızdar boldı.

¹ www.countrysmeters.info

² Жаҳон мамлакатлари. Маълумотнома/ тузувчилар: Ш.Эргашев, Тўлкин Бобоматов, Нодир Турсунов Ташкент: «O'zbekiston» 2012 50 bet

Birinshi jer júzilik urıs jıllarında óndiris hám kapital konsentratsiyası ósti. Sanaattıń bir tegis emes rawajlanıwı kúsheydi. Tas kómir hám kemesazlıq sanaatlarında ónim islep shıǵarıw kemeysede, sanaattıń avtomobil, ximiya, aviaciya hám quralsazlıq tarmaqları tez ósti, nátiyjede urıs dáwirinde Angliya monopoliyalarınıń paydası 4 milliard funt sterlinge kóbeydi. Urıs inglis monopoliyaları ushın úlken payda deregine aylandı. Ol inglis ekonomikasınıń bárliq kúshlerin jámlewdi talap etti. Bul bolsa óz náwbetinde sanaattıń hám kapitaldıń birligin kúsheytirdi. Kishi hám orta kárxanalardıń májbúriy kooperativlestiriliwı hámde banklerdiń birlesiwı júz berdi. Usı barista iri London bankleri - “Lloyd”, “Barklay”, “Midlend”, “Vestminster” hám Inglis bankinen ibarat “Úlken beslik” júzege keldi. Olardıń qaramaǵında Angliya pul resurslarınıń 85 payızı jámlengen edi. Sanaatta altı úlken monopoliya payda boldı. Bular “Royal Dutch shell” (neft), “Inglis - Iran neft kompaniyası” (neft), “Yunilever”, (keń tutınıw tovarları), “Imperiya kemikal industriz” (ximiya sanaatı), “Danlop rabbers” (kauchik, rezina) hám “Bikkers” (qural jaraq) edi. Usı altı iri monopoliya ámelde óndiristiń bárliq tarawlarında ústemlik etti. Bes eń iri bank penen birge olar Angliya ishki hám sırtqı siyasatınıń baǵdarların belgileytuǵın edi.

Urıs jıllarında Angliya miynetkeshleri hám koloniya xalıqları jánede talandı. Jumısshılar awhalı oǵada tómenledi. Urıs dawamında xalıqtıń turmıs dárejesi bir qansha tómenledi. Is haqınıń real dárejeside páseyip ketti. Derlik sheklenbegen jumıs kúni, ayırıqsha tez pát penen az miynet haqı, tómen uy jay hám turmıs sharayatlar, azıq-awqatlardıń joqarı narxları, ólim hám kásip kesellikleriniń joqarı dárejede bolıwına alıp keldi.

Usı paytta bolıp ótken urıs ingliz miynetkeshleriniń sociyalıq sanasınıń joqarılawında úlken áhmiyetke iye boldı. 1916-jılı Irlandiya Milliy azatlıq háreketi kóterildi. Bul qozǵalań húkimet tárepinen ayawsız bastırıldı. Siyasiy jaǵday keskinlesken waqıtta 1916-jıldıń aqırında liberallar partiyasınıń basshısı Lloyd Djorj (1863 – 1945) basshılıǵında liberallar, konservatorlar hám ońshıl

leyboristlerden ibarat birinshi koalicion h kimet d zildi¹. Lloyd Djorj h kimetri Germaniya  stinen je iske erisiw mun sebeti menen shovinistlik keypiyatti k shetti. H kimet Angliyanın  skeriy q direti h m xalıq aralıq roli asip baratırǵaninan paydalanıp, sol waqıtta d zilgen xalıq aralıq sh lkem Milletler Awqamı arqalı koloniyallıq  stemligin saqlap qalıw ushın ayırıqsha rejim bolǵan mandat sistemasin j riyaladı. Bun n n tiyjesinde Germaniya koloniyalari (Afrikada- Tanganika, bunnan tısqarı Franciya menen b lip alıw tiykarında Togo h m Kamerunni n  lken b limin) h m Turkiya imperiyasi aymaqlari (Palestina, Transiordaniya, Irak) esabına Angliyanın koloniya jerleri ke eydi.

Biraq Germaniya h m on n awqamlaslari  stinen erisilgen je is k p ziyanlar esesine boldı. Angliya d nyada finans  stemliginen ayrıldı. Urıs q rejetleri 11 milliard funt sterlingti quradı. M mleket qarizi 1913- jıl 645 million funt sterling bolsa, 1919-jılda 7 milliard 800 million funt sterlinge jetti. Urıstan aldın k plegen m mleketlerge h tteki AQSHqa da qariz berip kelgen Angliyanın  zi AQSHdan (1919-jılda 850 mln funt sterlingdan artıq qarizdar bolıp qaldı) Urısta Angliya t repinen 747,7 m n adam nabit boldı, 1 million 693 m n adam jaradar boldı. Ol sawda flotini n 70% inen ayrıldı. Jer j zilik bazarda Angliyanın poziciyasi sezirlerli d rejede bosastı. AQSH  skeriy floti tez rawajlanıp ketkenliginen Angliya  skeriy te iz flotini n d nya flotındaǵı salmaǵı kemeydi.

Urıstan so n Angliyanın ekonomikasi bir qansha t menlep, keyin uzaq waqıtqa shekem turǵınlıq jaǵdayında boldı. Sanaat  nimini n k lemi 1913 - jıldaǵıǵa qaraǵanda 1920-jılda 61 %, 1921– jılda 62 % , 1924 - jılda 88 % , 1929 - jılda 99,1 % ti quradı. 1918-jıl dekabrde Liberal partiya jetekshisi Lloyd Djorj basshılıǵında saylaw  tkerildi. Ol xalıqqa tınıshlıq, sociallıq reformalar, urıs ayıpkerlerin jazalaw siyaqlı w delerdi berdi. Saylawda Lloyd Djorj je iske eristi. 1919- jılı yanvarda L.Djorj basshılıǵında konservatorlar h m liberallardan ibarat ekinshi koalicion h kimet d zildi. Bul h kimet

¹ Шухрат  ргашев. Жахон тарихи.  нг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. О'zbekiston 2018. 67 bet

mámleketti 1922-jıldıń gúzine shekem basqardı. Konservatorlar húkimet basında epshil liberal Lloyd Djorjdiń boliwin abzal kórdi, tiykarǵı ministrlikler óz qollarında boldı. Konservatorlar partiyasınıń wákilleri Kerzon sırtqı isler ministri etip, U.Churchil áskeriy ministr etip tayınlandı. Angliya koloniya hám dominionlarında milliy azatlıq háreketler kóteriliside rawajlandı. 1918-jılǵı saylawlarda “Shin feyn” irlandlar shólkemi inglis parlamentiniń irlandiyalılar ushın ajratılǵan bárshe orınlardı iyelep aldı hám Angliya parlamentinde qatnasıwdan bas tarttı.

1919-jıl 21-yanvarda Angliya parlamentiniń Irlandiya deputatları Dublinda jıynalıp, ǵárezsiz Irlandiya parlamentin dúzdi: Irlandiya respublika dep járiyalandı. Waqıtsha húkimet hám armiya dúzildi. Edmon de Valer Irlandiya respublikasınıń birinshi prezidenti etip saylandı.

Irlandiya hám Angliya áskerleri ortasında qatal áskeriy soqlıǵısıwlar boldı hám sawashlar baslanıp ketti. Milliy azatlıq gúresine basshılıq milliy burjua kúshleri shinfeynler («jalǵız ózimiz») qolında boldı. 1921 - jıl dekabrında inglis húkimeti ońshıl shinfeynerler, yaǵniy milliy burjuaziya kúshleri menen Angliya – Irlandiya pitimin tastıyqladı. Pitimge muwapiq, Irlandiya ekige bólinip jiberildi: Arqa Irlandiya Angliya quramında qalıp hám Angliya sonnan baslap “Ulli Britaniya hám Arqa Irlandiya qospa korolligi” dep atalatuǵın boldı. Túslik Irlandiya “Azat Irlandiya mámleketi” dep járiya etildi hám dominion huqıqın aldı.

Lloyd Djorj húkimeti (1918 - 1922) Angliyanıń xalıq aralıq abroyın saqlap qalıwǵa umtıldı. Ol Rossiyanıń ishki islerine qopal túrde aralastı. Inglis áskerleri Murmansk hám Arhangelsk qalalarına kiritildi, jergilikli hákimiyat awdarıldı. 1918-jıl jazında ingliz áskerleri Ashxabad hám Baku qalaların iyeledi hám Kaspiy teńizinde óz flotıyların jaratıp, teńizdegi bárshe qatnawlardı qadaǵalaw astına aldı. Sonday-aq olar, Boku - Botumi temir jolı ústinen qadaǵalaw ornattı, Gruziya, Azerbaijan hám Armenstanda ǵárezsiz húkimetler dúziliwine kómeklesti. Angliyanıń maqseti Rossiyanı bólip jiberiw, 1916 - jıl Franciya menen pitimde kórsetilgen hám 1918 - jıl 13-noyabrda

tastıyqlanğan aymaqlar ústinen óz húkimranlıgın ornatıw edi. Angliyanıń ózinde Rossiyaǵa qarsı áskeriy júrisler xalıqtıń narazlıǵına hám kóterilislerine sebep boldı. Inglis húkimeti qurallı jol menen Rossiya húkimetin joq etiwge urınıwdan waz keshiwge májbúr boldı. Bul bolsa Lloyd Djorj húkimetine berilgen awır soqqı edi.

Hindstanda inglis koloniyashılarına qarsı azatlıq háreketi kúsheydi. Amritsar qalasındaǵı qanlı waqıyalar (1919 - jıl 13 - aprel) Panjab wálayatındaǵı qozǵalań (1919- jıl aprel - may) hám Hindistannıń basqa jerlerinde kúshli massalıq kóterilisler bolıp ótti. Ingliz húkimeti óz koloniyalıq rejimin saqlap qalıw maqsetinde, konstitucion reforma ótkeriwge majbur boldı. Hindistan milliy burjuazıyasınıń joqarı qatlami hám pomesnikler mámlekettiń siyasiy turmisinda qatnasatúǵın boldı.

1919 - jılda Awǵanstan xalqı óz mámleketine bastırıp kirgen inglis basqınshılarına qarsı qurallı gúreske atlandı hám úshinshi Angliya -Awǵanstan urısında óz ǵárezsizligi ushın gúresip jeńiske eristi. Angliya Awǵanstannıń ǵárezsizligin tán alıwǵa májbúr boldı.

1919-1921 jıllarda Misrda inglis koloniyashılarına qarsı úlken kóterilisler, is taslawlar, policiya menen soqlıǵısıwlar hám qurallı qozǵalańlar boldı. Qala hám awıl miynetkeshleri bul gúres hám qozǵalańlardıń tiykarǵı kúshleri edi. 1922-jıl fevralında Angliya olardıń usınısın orınlawǵa májbúr bolıp. Misr ústinen bolǵan óz protektoratin biykar etetuǵının bildirdi. Misr rasmiy túrde ǵárezsiz mámleket dep járiyalandı. Lekin ingliz áskerleri burunǵıday Misirda qala berdi.

Angliya strategiyalıq tárepten áhmiyetli bolǵan Jer Orta teńizi aymaǵında tayanish noqatına iye bolıwǵa umılǵan edi. Kipr Angliya quramında bolıp, Gretsiyani da óz tásir sheńberine alatuǵın bolsa, Jer Orta teńizi aymaǵında Angliyanıń rolin asırıp jiberetuǵın edi.

Angliyanıń bul rejelerin Túrkiya buzıp jiberdi. 1920 - jılda Izmirdiń grekler tárepinen basıp alınıwı menen baslanǵan grek - türk urısı 1922- jılǵa shekem dawam etti. Angliya Egey teńiziniń hár eki tárepinde Ullı Gretsiya mámleketin dúziw niyetinde bolǵan greklerdiń dawasin qollap - quwatladı.

Inglis siyosatiniń mánisin túsingen Franciya hám Italiya bolsa Greciyanıń kúsheyiwine qarsı shıqtı. Angliya birinshi jer júzilik urıstan keyin birinshi márte jekkelenip qaldı.

1922 - jıl 9-sentyabrde Muddaniya jaqındaǵı urısta grek áskerleri qıyratıldı hám türk áskerleri Izmirge kirdi. Angliyanıń Turkiyaǵa qarsı urısta járdem sorap Yugoslaviya hám Ruminiyaǵa jollaǵan múrajatlarinan nátiyje shıqpadi. Ol ózine gárezli mámleketlerden de bas tartıw juwabin aldı. Birinshi jer júzilik urısında jeńiske erisken Angliya türk milliy - azatlıq háreketi menen jeńiliske ushiradi.

Grek-Türk urısındaǵı bul jeńiliw Lloyd Djorj húkimetinde jeńiliwi edi. Lloyd Djorj qarsı baspa sózde ayawsız kampaniya baslandı. 1919-1922 jıllarda Turkiya hám Iranda milliy azatlıq háreketi, revolyuciyashıl hám demokratiyalıq gúrestiń kúsheyiw nátiyjesinde Angliyanıń bul mámleketlerdegi jeńiliw siyaseti jeńiliske ushiradi. Angliya koloniyashıları hám Gretsiya basqınshılarınıń Turkiyadaǵı intervensiyası qıyratıldı. Imperialistlerdiń Turkiyada zorlıq penen ornatqan rejimi saplastırıldı. 1919-jılı Angliyanıń Iran menen qol qoyǵan awır shártli shártnaması 1921-jıldıń fevralında biykar etildi. Angliya Awǵanistannan tısqarı, Turkiya menen Irannıń gárezsizliginde moyınlawǵa májbúr boldı.

Lloyd Djorj húkimetiniń ishki hám sırtqı siyaseti, atap aytqanda Irlandiyadaǵı waqıyalar mámlekette narazılıqtı kúsheyitirdi, sırtqı siyasattıń sátsizlikleri de koloniya máselelerindegi basqa mámleketlerdiń tárepin qollawǵa 1922-jıl oktyabr ayında konservatorlardı L.Djorj bassılıǵındaǵı liberallar menen baylanıstı úziwge májbúr etti hám 1922-jıl oktyabrde Bonar Low bassılıǵında hám 1923 jıl mayda Stenli Bolduin bassılıǵında konservator húkimetleriniń dúziliwine alıp keldi.

Angliya 1919 - 1920 jıllarda júzege kelgen imperiyalistlik Versal sistemasiniń tiykarǵı shólkemlestiriwshilerinen biri boldı. Angliya Parij kelisim konferensiyasınıń tar sheńberindegi keńeslerinde (Máselen Tórtler Keńesinde) belsene qatnastı.

Angliya 1919-jılǵı Parij konferenciyasında dúzilgen Milletler Awqamınıń baslıqlarınan biri boldı. Aziya hám Túslik Amerika bazaları ushın, dunyada ústemlik etiw ushın Angliya menen AQSH ortasındaǵı qarama - qarsılıq, Tınısh okeani zonasi hám Uzaq Shıǵısta Angliya menen Yaponiya ortasında qarama - qarsılıq, Evropada hám Jaqın Shıǵısta gegemonlıq etiw ushın Angliya menen Franciya ortasındaǵı gúres keskinlesti. Angliya, á sirese, urıstan keyingi jıllarda Evropanıń Shıǵıs hám Túslik - Shıǵısında Franciya poziciyasınıń kúsheyiwine, Franciya basshılıǵındaǵı Chexoslovakiya, Ruminiya hám Yugoslaviyadan ibarat Kishi Antantanıń dúziliwine itibarsız qaray almas edi.

AQSH tan alınǵan qarızlar máselesinde de Angliya menen AQSH ortasındaǵı qatnasıqlar qattal tús aldı. AQSH qarızlarıń Angliya ushın bir qansha awır bolǵan shártlerde tóleniwin talap etti. Sońǵılıǵında da, 1923 - jıldıń fevralında eki ortada pitim dúzilip, Angliyanıń AQSH dan alǵan qarızları 30 %ke kemeytirildi hám Angliya qarızlarıń qalǵan bólegin 62 jıl dawamında tólew májbúryatin aldı.

§ 2.2. Kapitalizmniń waqıtsha turaqlasiwi jıllarındaǵı Angliya

1924-jıldan baslap kóp ǵana kapitalistlik mámleketlerde, atap aytqanda Angliya xalıq xojalıǵında da biraz turaqlasiw dáwiri baslandı. Biraq Angliyada turaqlasiw júdá bos hám qısqa turaqlasiw edi. Onıń ekonomikasi tiykarinan turǵınlıq jaǵdayı menen xarakterlenedi; ol AQSH hám hátte Franciyadan da aytarlıqtay arqada qalıp ketken edi. Turǵınlıq jaǵdayı kóbirek metallurgiya, kómir, toqımashılıq hám kemesazlıq sanaatlarında júz berdi. Hátte 1929-jılǵa kelgende de Angliyanıń sanaat ónimi 1913-jılǵı dárejesiniń 99,1% tin quradı. Jumıssızlar 1 mln adamnan artıq edi, Sırtqı sawdada da Angliya úlesi kemeyip bardı, dunya bazarı ushın gúreste AQSH hám Yaponiyadan tısqarı, tiklenip kiyatırǵan Germaniyada Angliyaǵa básekeles bolıp qaldı¹. Angliya ústem toparları

1. Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энг янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 13 bet

xojalıqtağı turǵınlıq jaǵdayınan shıǵıw hám ekonomikada turaqlı turaqlasıwǵa erisiwde bárshe sharalar menen umtıldı. Bolduin Ulli Britaniya sanaatın juqpalı kesellik, jumıssızlıq hám kárxanalardıń tolıq kúsh penen islemewinen qutqarmaqshi boldı. Usı maqsette erkin komerciyani biykar etti hám milliy ekonomikani qorǵaw maqsetinde bir qatar baj salıqların engizdi. Biraq bul sharalar payda bermedi hám inglis ekonomikasındaǵı turǵınlıq 1929-jılǵa shekem dawam etti. Bunıń ústine Angliya 1923-jıl aqırına kelip jáne ekonomikalıq tárepten bası berik kóshege kirip qaldı. Birde bir partiya onnan shıǵıw jolın taba almadı. Konservatorlardıń bajı siyasatı hám kópshilik siyasiy iskerler tárepinen biykar etildi. Britaniya saylawshıları da bul siyasatti biykar etti hám 1923-jıl dekabrinde bolıp ótken saylawlarda konservatorlar parlamenttegi salıstırmalı kópshilik abıroyın joq etti. Liberal partiya bunnan bilay oppoziciya partiya rolin atqara almas edi. Eki partiyalı dúzimde onıń ornın iyeleytuǵın jańa kúsh zárúr edi. Korol Georg V 1923-jıl 23-dekabrde Leyborist partiyası basshısı Ramsey Makdonaldqa Angliya tariyxında birinshi márte leyboristler húkimetin dúziwdi tapsirdi.

1924-jıl yanvarında leyboristler basshısı R. Makdonald basshılıǵındaǵı jańa, birinshi leyboristler húkimeti “ısshiler húkimeti” dúzildi. Bul húkimet “ısshiler húkimeti” dep atalǵan bolsa da, haqıyqatında ústem burjuaziya mápin gózlep siyasat júrgizdi.

Leyboristler húkimeti ashıqtan-ashıq kárxanalar iyelerin jaqlap shıqtı, koloniyalıq tárepdari bolıp is kórdi. “ısshiler húkimeti” niń siyasatınan ámelde konservatorlar húkimetiniń siyasatınan pariq etpedi. ısshilerdiń narazılıǵı kúsheydi. Óz abıroyınan ayrılǵan “ısshiler húkimeti” 1924-jıl oktyabr aqırında (húkimettiń dúzilgenine bir jıl tolmay turıp) otstavka beriwge májbúr boldı. 1924-jıl 29-oktyabrde jańa parlament saylawların ótkizdi. Konservatorlar parlamentte 413, leyboristler 151 hám liberallar 40 deputatlıq mandatına iye boldı. 1924-jıl

noyabr basinda S.Bolduin basshılıgında konservatorlar húkimeti dúzildi hám mámleketti 1929-jılǵa shekem basqardı¹.

Ekonomikadaǵı turǵınlıq buringisinsha bas mashqala bolıp qaldı. Isbilermenler hám siyasiy ǵayratkerler dunya bazarında Britaniya ústemliginiń tiykari bolǵan, jáne de Britaniya sanaatınıń joqarı payda alıwın támiynlegen, komerchiya erkinligin tiklewdi talap ete basladı. Biraq bunıń ushın, eń dáslep, ingliz valyutasınıń (funt sterling) altın tiykarin jaratiw lazım edi. Tek usınday ilaj ǵana ingliz pul sistemasiniń aldınǵı turaqlılıǵı`n tiklewi múmkin edi. Biraq húkimet basqa mámleketlerdiń pul birliklerine qaraǵanda funttiń qunin joqarı dárejede belgilegenligi sebepli ingliz ónimleriniń bahalari keskin asıp ketti, nátiyjede ingliz ónimleri básekege shidam bere almaytuǵın bolıp qaldı. Bul bolsa turǵınlıqtı jáne de kúsheyttirdi hám jumıssızlıqtı keskinlestirdi.

Ingliz sanaatshilari kóp ǵana keri jaǵdaylarǵa alıp keliwi múmkin bolǵan eń sońǵı ilajǵa qol urdı ishshilerdiń bunisiz da tómén dárejede bolǵan is haqini qisqarttırıwǵa qarar etti. Búgan juwap retinde **Tred-yunionlar Bas keńesi** (inglis kásiplik shólkemleriniń basshı organi) bárshe jumısshılardı jalpı is taslawǵa shaqırdı. 1926-jıl 4-mayda Angliyada ishshilerdiń ulıwma is taslawı baslandı. Sanaattıń is taslaǵan tarawlarında iskerlik birotala toqtadı.

Isshiler óz háreketlerin jeńiske deyin dawam ettiriwge razı edi. Biraq olardıń jetekshileri - Leyboristler partiyası atqariw komiteti hám **Tred-yunionlar Bas keńesi** gúres eńqızǵın payıtta 1926-jıl 12-mayda onı toqtatıwǵa qarar etti.

Jumısshi shólkemleriniń basshılari ishshilerdiń jeńiliwinen góre, olardıń jeńiske erisiwinen qorqatuǵın edi. Sebebi bunday gúrestiń siyasiy qarsılıqqa aylanıp ketiwinen oǵada qorqatuǵın edi. Kásiplik shólkemleri basshılari Britaniya social-siyasiy dúziminiń quramlıq bólimine aylanǵan hám bul dúzimdi saqlaw, Britaniya ekonomikasınıń turaqlılıǵın támiynlew barısında kóbirek tashwishlendiretuǵın edi.

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. O'zbekiston 2018. 75 bet

S.Bolduin húkimeti tárepinen 1925-jılı finans reforması ótkizilip qádırsızlenip ketken pul (funt sterling) tıń altın standarti (banknotti alıńǵa teńlestiriw hám alıńǵa almastıra alıw) tiklendi.

Konservatorlar húkimeti 1925-jıl oktyabrde Lokarno pitimlerin dúziwde, Germaniya agressiyasını Shıǵısqa qaratıw ushın jaǵday jaratıwǵa aktiv qatnastı. Angliya “Daues planı” na muwapiq, Germaniya áskeriy sanaatınıń tikleniwine úlken járdem etip turdı hám jańa “Yung planı” in qabıl etiwge qatnastı.

Jáhán bazarı, shiyki zat derekleri hám shetke capital shıǵarıw obyektleri ushın gúreste, ásirese Angliya-Amerika qarama-qarsılıǵı keskinlesti. Ekonomikalıq hám siyasiy tárepten bir qansha rawajlangan Ulli Britaniya dominionlari Kanada, Avstraliya hám basqalar ózlerine Angliya menen teń ekonomikalıq huqıqlar beriliwin talap etti. Inglis burjuaziyası tárepin quwatlawǵa májbúr boldı. 1926-jıl imperiya konferenciyasında dominionlar Britaniya imperiyası quramında qalǵan halda ishki hám sırtqı siyasatta gárezsizlikke eristi hám Angliya menen yuridikaliq tárepten teńlesti.

1931-jıl parlament akti (Vestministr statuti) menen kúshke kiritildi hám Britaniya koloniya imperiyası “Britaniya milletler birge islesiwı” dep ataldı.

§ 2.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizis jıllarındaǵı Angliya

Krizis Angliya ekonomikasın jáne de arqaǵa súrip jiberdi. 1930 jılǵı sanaat ónimi 1929 jılǵı kórsetkishtiń 92,4 % ke, 1931 jılǵı 83,8 % ke, 1932 jılǵı bolsa 82 % ke tusıp ketedi.

Kómir, mashinasazlıq, kemesazlıq hám basqa ayrim sanaat tarawlarınıń ónimi 40 % ke kemeyip, 1897 jılǵı dárejege túsip qaldı. Angliyanıń jer júzlik sawdadaǵı róli de paseydi. Sırtqı sawdanıń kólemi eki ese kemeydi. Angliyanı dástúriy bazarlardan qısıp shıǵarıw processı háwij aldı. Krizis natiyjesinde júda kóp mámleketler túsikinlikke ushrap, Angliya ónimlerin biykar etti. Bir waqıtıń ózinde shet elli basekelesler Angliyanı hátteki onıń ishki bazarınan da sıǵıp shıǵarıwǵa urındı. Evropa hám AQSHda júz bergen finanslıq krizis, Oraylıq

Evropadağı banklerdiń kriziske ushırawı Angliya pulınıń qádirsizleniwine alıp keldi hám onıń altın menen táminleniwine shek qoydı.

Angliya ekonomikasınıń eń hálisiz tárepi jumıssızlıq boldı. 1929-1933 jıllardağı krizis jumıssızlıqtıń Angliya tariyxında bolmağan dárejege ósiwine alıp keldi. Rásmiy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 1930 jılda barlıq ishshilerdiń 17%ti jumıssız edi, 1931 jılda jumıssızlıq dárejesi 23% ke, 1932 jılda bolsa 25% ke ósti. 1932 jılda hár tórtinshi ishshı jumıssız edi. Ekonomikalıq krizistıń baslanıwı leyboristler partiyasınıń jáne húkimet basına keliwine tuwra keldi. 1929 jıl maydağı parlament saylawlarında konservatorlar húkimetiniń ishki hám sırtqı siyasatınan narazı bolǵan ishshiler leyboristlerge kóp dawıs berdi. 1929 jıl iyunında R.Makdonald (1866-1937 jıllar) basshılıǵındaǵı leyboristlerdiń ekinshi húkimeti dúzildi.

R. Makdonald realist siyasatshı bolıp, Angliyanıń burıńǵı ullılıǵın qaytarıwdı qıyalıy dep esapladi. Biraq ol Angliyani bastırıp kiyatırǵan qáwipten qutqarıwǵa hám mámlekettiń dúnyadaǵı abroyın eń dáslep jeńisli diplomatiyalıq kombinaciyalar shólkemlestiriw hámde Milletler Ligasınan paydalaniw jolı menen saqlap qalıwǵa urındı.

Biraq R.Makdonald basshılıǵındaǵı ekinshi leyboristler húkimeti qıyın awhalda qaldı. Bir tárepten, jumıs beriw hám jasaw jaǵdayların jaqsılawdı talap etken mámleket xalqına berilgen wádelerdi orınlaw, ekinshi tárepten bolsa, mámleket atqariw hákimiyati waziypaların orınlaw hám mámleketti basıp kiyatırǵan ekonomikalıq krizisten saqlap qalıw lazım edi. Leyboristler óz májburiyatlarınıń bir bólegin órinladı. Kómir kánlerinde 7 saatlıq jumıs kúni járiyalandı. 1930 jılda jumıssızlıq boyınsha qamsızlandırıw haqqındaǵı jańa nızam qabıl etildi, jumıssızlıq boyınsha napaqalar alıw múddeti 3 aydan 12 ayǵa shekem uzaytıldı. Jumıssızlıqqa qarsı gúresiw boyınsha arnawlı wázirlik hámde jumıssızlar ushın jumıs izlew boyınsha arnawlı komitet dúzildi. Bul ilajlar jumıssızlardıń awhalın belgili dárejege jaqsılawǵa xızmet etti.

Biraq, ulıwma alǵan da, ekinshi leyboristler húkimeti krizis awırılıǵınıń úlken bólegin mámleket miynetkeshleri moynına júklewge urındı. 1930 jıldıń báhárinde

Angliyani jáne klassliq gúres larzege saldı. Pútkil mámleket jumıssızlardıń háreketine qatnastı. 1930 jıl marttan aprelge shekem jumıssızlar hám xalıqtıń ash qatlamınıń ǵalabalıq háreketi bolıp ótti hám ol Londondaǵı Gayd-Parktegi ulken miting penen juwmaqlandı. Angliyada jaǵday kúnnen-kúnge keskinlesti. Óndiriste ǵalabalıq is taslawlar baslandı, isbilermenler buǵan juwap retinde ǵalabalıq jumıstan bosatiwlar menen juwap berdi. Tek toqımashılıq sanaatında 250 mın jumısshı, temir jollar, júndi qayta islew sanaatınıń júz mınlap jumısshıları órninan bosatıldı.

Leyboristler húkimeti finanslıq krizisten qutılıw ushın 1931 jıldan sociallıq talaplardı tiyisli qarejetlerdi jáne qisqartırıw hám qosımsha salıqlardı kobeytiwdi gózledi. Bul bolsa leyboristler partiyasınıń ózinde de narazılıq tuwdırdı, natiyjede partiya krizisi, alawızlıq hám bólshekleniw júzege júz keldi. Leyboristlerdiń ekinshi húkimeti 1931- jıl avgustta tarqatıldı. Angliya ústem toparları iri siyasiy hiylelerdi amelge asırıwǵa urındı. 1931 jıl avgustında R. Makdonald húkimeti tarqatıldı, biraq erteńine korol Georg V (1865-1936, 1910-1936 jıllarda da basqarǵan) oǵan birge islesiw tiykarında konservatorlar qatnasiwında jańa húkimet shólkemlestiriw wazıypası tapsırıldı. Húkimettegi kópshilik orın konservatorlarǵa tiyisli edi, biraq Bas wázir wazıypasında Makdonald qaldırıldı. Bul jańa siyasiy hiyle bolıp, onda leyboristler basqarıp konservatorlar bolsa húkimranlıq etedi.

Jańa húkimet miynetkeshlerdiń sociallıq imtiyazlarına qarsı jalpi hújim basladı. Jumıssızlıq boyınsha napaqalar 10% ke azaytıldı. Ońshıl leyboristler, konservatorlar hám liberallar menen birlesip, Makdonald bassılıǵındaǵı reaksion "milliy húkimet" 1935 jıldıń jazına shekem húkimet basında turdı.

Milliy koaliciya húkimeti Britaniya ekonomikasın ayaqqa turǵızıw boyınsha qızǵın iske kiristi. 1931-1932 jıllar da parlament Angliyaǵa alıp kiriliwshi barlıq türdegi zatlardıń baxasın keminde 10% muǵdarda bajixana salıǵın belgiledi. Angliya tariyxında birinshi márte erkin sawda prinsiplerine qarsı shıǵıp, milliy ekonomikani qorǵaw (proteksionizm) jolın tuttı.

Angliya "Milliy h́ukimeti" sırtqı siyasatında AQSH h́am Franciya h́ukimetleri menen birgelikte Yaponiyanıń Manjuriyani basıp alıwına, Germaniyada h́akimyatınıń gitlershiler qolina ótiwine, urıs oshaqları h́am túyinleriniń payda boliwına, urıs otiniń kúsheyip barıwına jol qoydı h́am fashist agressorlardı qollap-quwatladı. 1933 jılda Angliya, Franciya, Germaniya h́am Italiya ortasında "Tórtler sh́artnaması" dúzildi h́am fashist agressorlar menen til biriktirildi.

Ingiliz koloniyashıları óz koloniyaların, asirese Hindstandı elede kóbirek talawǵa kúshli itibar berip keldi. Olar Hindstanǵa shıǵarılatuǵın ingliz sanaat tovarlarınıń bahasin tómendetpeuge, Hindstan awıl xojalıq ónimin arzan baxada alıp turwǵa umtıldı. (1929-1933 jıllar da ingliz sanaat tovarlarınıń baxası tek 20-25% páseygen bolsa, Hindstan azıq-awqat ónimleriniń 2-3 ese páseyip ketti). Krizis jıllarında Angliya kapitalınıń Hindstanǵa shıǵarılıwı 3 márte kóbeydi, awır sh́artlar menen zayomlar berildi. Hind xalqı h́adden tis talanıp, Angliyaǵa kóplegen altınlar keltirildi. Sonıń menen birge Angliya Hindstan milliy kúshlerleriniń birlesiwine jol qoymaw maqsetinde h́amde qanlı terror h́am jazalaw siyasatın kúsheytti. Oǵan saykes Germaniyaǵa Angliya Askeriy-teńiz flotiniń 13 ge teń askeriy teńiz floti dúziliwine ruqsat etildi. Bunday flotti dúzip Germaniya pútkil Baltik teńizinde xojayinge aylanatúǵın edi. Angliya-Germaniya pitimi Versal pitimin buzdı, biraq buziwshi bul ret Angliya bolıp, ol Germaniyanıń bunday buzǵınshılıqlarına qarsı narazılıq bildiriwine ruwxıy huqıqın joǵaltı. Fashistler tárepinen Reyn aymaǵınıń basıp alınıwına Angliya tınısh túrip gúzetti. Bul Germaniyaǵa basqınshılıqtı dawam ettiriw ushın usınıstan basqa hesh nárese emes edi. Angliya Ispaniya respublikası taǵdırinde unamsız ról oynaydı. 1936-jıl avgustda Londonda Angliya h́ukimettiniń baslaması menen Evropa mámleketleri Ispaniyaǵa qural-jaraq (sonıń menen birge samolyotlar) dı eksport h́am tranzit jasawın sheklewshi Ispaniya islerine aralaspaw haqqındaǵı pitimdi tastıyqladı. Bul sheklewdiń orınlanıwın gúzetiwdi qadaǵalaw ushın ingliz lordı Plimut basshılıǵında Aralaspaw komiteti dúzildi. Bul komitet fashist mámleketlerine Ispaniya Respublikasını joq etiwge kómeklesti. Ol Ispaniyada respublika ushın gúresip atırǵan respublikashı h́am demokratlar

ushın qural-jaraq hám hátte azıq-awqat keltiriliwiniń jolın tostı hám fashist kóterilisshilerin táminlew ushın barlıq jollardı ashıp berdi. Policiya hám áskerler menen soqlıgısıwlar bolıp, olarda júzlep miting qatnasıwshıları óltirildi. Mámlekette kásiplik shólkemleri háreketi belsendileriniń isi boyınsha process ótkerildi. Olarǵa júdá awır jazalar belgilendi - ayrimlari ómirlik qammaqqa, basqalar bolsa 12 jıl qamaq jazasına húkim etildi. Solay etip Angliya húkimeti óz koloniyaların tark etiw niyeti joq ekenin bildirdi.

Angliya ústem toparları dominonlardagı xalıqqa baylanıslı bir qansha jeńillikler beriwge májbúr boldı. 1931 - jılda Angliya parlamenti onıń birden-bir nızamı dominionlarǵa olardıń razılıǵsız qabıl etilmeytuǵının kózge tutıwshı hújjeti qabıl etti. Dominionlar qabıl etken qararlar iske astı, Angliya parlamenti tarepinen tastıyqlanbaytuǵın edi. Angliya parlamentiniń bul hújjeti **Vesministr nızamı** atın aldı. Ol Angliya parlamentiniń koloniyal hám dominionlarda qabıl etilgen nızamlardı biykar etiw huqıqına shek qoydı. Vesministr nızamı dominionlardıń ġárezsizligin táminlewshi songı huqıqıy sheklewlerdi joq etti (Kanada, Jańa Zelandiya, Avstraliya). Sonıń menen birge, Britaniya húkimeti koloniya hám dominonlardıń Angliyaǵa ġarezliligin bekkemlewge urındı. Olar Angliyanıń sanaat ustaxanası bolıp qalıwları lazım edi.

§ 2.4. Ekinshi jer júzlik urıstan aldınǵı Angliya

Ekonomikalıq hám siyasiy tarawlarda kórilgen ilajlar hámde sanaattıń rawajlandırılıwı natiyjesinde 1934 jıldan baslap ulıwma Angliya sanaat islep shıǵarıwı bir qansha ósti hám 1929 jılǵı dárejege jetip onnan biraz joqarıladı. Bul bolsa aviaciya ximiya hám basqa da bir qatar sanaat tarawlarınıń rawajlanıwına alıp keldi. Sırtqı sawda aylanısı kóbeydi. Lekin mámleket aldınǵı dawırlerdegeidey, jańa ekonomikalıq jetilisiw dáwirine kire almadı. Urıs qáwpine qarsı, tınıshlıq ushın bolǵan ulıwma demokratiyalıq háreketi sezilerli dárejede rawajlanıp bardı. 1935 jıl "tınıshlıq plebicit" ótkerildi. Dawıs beriwde 11,5 million adam qatnastı. Plebicit qatnasıwshılarınıń kópshilik bólegi kollektiv

qáwipsizlik ushın, quralsızlanıw hám agressiv mámleketlerge qarsı kúshli sanktsiya qollanıw ushın dawıs berdi. Ústem toparlar Plebicit natiyjelerin esapqa alıw, húkimet quramın qaytadan dúzdi.

"Milliy húkimet" tiń bas ministiri Makdonald 1935 jıl iyunında jumıstan ketti hám konservatorlar lideri Bolduin bas ministr etip tayınlandı. 1935 jıl noyabrde náwbettegi parlament saylawında Bolduin basshılıǵındaǵı konservatorlar xalıq xojalıǵın tiklew hám rawajlandırıw, kollektiv qáwipsizlik siyasatın alıp bariw siyaqli wádelerdı beriw jolı menen jeńiske eristi. Konservatorlar keń jámiyetshilik aldında óz poziciyaların bekkemlew ushın 1937 jılǵa shekem milliy leyboristler hám milliy leberallar menen bir blokta boldı hám Bolduin basshılıǵında ekinshi konservativ "Milliy húkimet" dúzildi. 1937-1940 jıllarda Nevil Chamberlen usı konservativ húkimetine basshılıq etti.

Bolduin hám Chamberlen basshılıǵındaǵı konservativ húkimetleri sırtqı siyasatta leyboristler partiyasınıń qollap-quwatlawı menen Angliya-Germaniya, Angliya-Yaponiya qarama-qarsılıqların SSSR paydasına sheshiwge umtıldı. Baltik teńizinde Germaniyanıń poziciyasın kúsheyttiriw maqsetinde 1935 jıl 18-iyunda Angliya Germaniya menen teńiz pitimin dúzdi.

Angliya AQSH hám Franciya menen birgelikte "aralaspawshılıq" siyasatı nıqabi tiykarında is kórip, fashist mámleketleriniń agressiyasın qollap-quwatladı, 1935-1936 jıllarda Italiyanıń Efiopiyaǵa, qarsı, 1936-1939 jıllarda Germaniya hám Italiyanıń Ispaniyaǵa qarsı intervenciya jasawına hám 1937 -jıl Yaponiyanıń Uzaq Shıǵısta Qıtayǵa qarsı urıs ashıw ushın keń imkaniyat berdi. Angliya, AQSH hám Franciya batısta (júzege kelgen jaǵdayda) saqlap qaldı. Fashizm agressiyasın Shıǵısqa-SSSR ǵa qarsı qaratiw ushın jaqsı tayarlandı. 1937 -jıl noyabrde Angliya húkimeti lord Ralifaksti Germaniyaǵa jiberip, SSSR ǵa qarsı Angliya, Germaniya, Italiya hám Franciya dan ibarat awqam dúziwdi Gitlerge usınıs etti. Sonıń menen birge Gitlerge Germaniyanıń Dancigti, Avstriya hám Shexoslovakiyani basıp alıwǵa Angliyanıń razı ekenligin bildirdi. Angliyanıń razılıǵı menen Germaniya 1938 jıl 12 martta Avstriyani basıp aldı.

N.Chemberlen fashist agressor mámleketleri menen jaqinlasıw nátiyjesinde konservatorlar partiyasında hám húkimette oppoziciya payda boldı. Oppoziciya sırtqı siyasattan fashist agressorlarına qarsı, mámlekettiń qorǵanıw qabiletin asırıw, zárúrli sharalar kóriwdi talap etti. Oppoziciya sırtqı siyasat máseleleri múnasebetleri menen júzege kelgen edi. SSSR ǵa qarsı gúres máselesinde bolsa olardıń barlıǵı birdey maqsette edi. Oppoziciya múnasebeti menen húkimet quramında ózgerisler bolıp turdı. (1937- jıl may ayında bas ministr S.Bolduin ornına N.Chemberlenniń keliwi, 1938- jıl fevralda sırtqı isler ministiri Iden ornına Galifakstiń keliwi hám taǵı basqa).

Úsh jıl dawamında N.Chemberlen Gitlerdi quwatlawlar jolı menen "tınıshlandırıw" siyasatınıń baslamashısı hám atqarıwshısı boldı.N.Chemberlenniń siyasiy maqseti tórt mámleket Angliya, Germaniya, Italiya hám Franciya ortasında pitim dúziwden ibarat edi. Onıń pikirinshe bunday pitim Evropanıń qalǵan bólegine húkimin ótkiziwshi awqamnıń dúziliwine alıp keletuǵın edi. Sol sebepli N.Chemberlen húkimetiniń sırtqı siyasatı Germaniya menen kelisimge keliw jolların izlewden ibarat boldı. N.Chemberlen shermendeli Myunxen shártnamasınıń avtorlarınıń biri edi. Gitler oziniń Shexoslovakiyani tolıq joq etiw rejelerin jasırmadı hám bunıń menen Sudet welayatı tek baslaması ekenin eskertetuǵın edi.N.Chemberlen buǵan qarsılıq bildirmedi hám Shexoslovakiya húkimetinen Gitlerdiń Sudet welayatın beriw haqqındaǵı talabın qandırıwdı talap etti.

Angliya húkimeti, Shexoslovakiya húkimeti menen nemis fashistler ortasında dá dalshiliq etiw ushın arnawlı missiyani Rensimendi Pragaǵa jiberdi. Chemberlenniń ózi bolsa eki márte (1938 jıl 15 hám 22 sentyabrde) Germaniyada Gitler aldında boldı.

1938 jıl 29-30 sentyabrde Germaniyanıń Myunxen qalasında AQSHtıń qollap-quwwatlawı menen tórt mámleket Germaniya, Angliya, Italiya hám Franciya húkimetleri basshılarınıń keńesi bolıp, shermendeli pitim dúzildi. Myunxen shártnaması Shexoslovakiya xalqına qarata asa ketken satqınlıq hám úlken jinayat edi.

Kóp waqıt ótpey Angliya húkimeti Germaniya, Shıǵısta Sovet awqamına qarsı, batısta bolsa, Angliya hám Franciyaǵa qarsı urıs baslanıwı múmkin ekenligi haqqındaǵı maǵluwmatti qolǵa kiritti. Bul maǵluwmat 1937 jıldıń ózinde Gitlerdiń batısqa urıs baslaw, dáslep Versal pitimi avtorları hám iri koloniyalar iyelerin abraysızlandırıp, soń Shıǵısqa bet burıw niyetinde ekenliginen dálalat berdi. Sonıń ushın Angliya armiyasın qurallandırıwǵa háreketler 1938 jılǵa salıstırǵanda eki ese asırıldı. 1939-jıl iyunında qárezetler muǵdari jánede asırıldı. 1939 jıl 15-aprelde Angliya tariyxında birinshi márte tınısh dáwirde ulıwmalıq áskeriy májburiyat járiyalandı. 1938 jıl aqırına kelip Angliya aviacyası san jaǵınan ósti hám sapası jaǵınan Germaniya aviacyasınan joqarı jańa samolyotlar menen támiyinlendi.

1939-jıl martta N.Chemberlen Polshaǵa áskeriy kepillikler beriliwin málim etti. Usınday kepillikti Polshaǵa Franciya da berdi. Bul Germaniya Polshaǵa urıs baslaǵan jaǵdayda Angliya hám Franciya oǵan barlıq, sonıń menen birge, áskeriy qurallar menen de járdem kórsetiwin ańlatdı. Usınday kepillikler Gretsiya hám Rumınyǵa da berildi. Biraq bul "kepillik" lerge júdá kem adam isenetuǵın edi. N.Chemberlen elege shekem Germaniya menen dunyanı bólip alıw hám Sovet Awqamına qarsı atanaq urısın shólkemlestiriw haqqındaǵı tınısh jol menen kelisiwine isenetuǵın edi.

1939 jıl martta Gitler Germaniyası Shexoslovakiyanıń barlıq bólegin basıp alǵanan keyin Chamberlen húkimeti sırtqı siyasat hám áskeriy tarawlarda ayırım shólkemlerdi kóriwge (bir qansha mámleketlerdiń awqamlası bolıwǵa tayar ekenligin bildiriwge, áskeriy qárezetlerdi asırıwǵa, májbúriy áskeriy tálimdi járiyalawǵa) májbúr boldı.

1939- jıl báhárinde Sovet húkimeti kollektiv qáwipsizlik sistemasın dúziwdi hámde bul haqqında sóylesiwler baslawdı Angliya hám Franciya húkimetlerine usınıs etti. Usı húkimetler bul usınıstıń xalıq aralıq tásir kúshin hám fashizmǵe jaqınlaw siyasatınan miynetkeshler massasınıń narazılıǵın kusheyip baratırǵanlıǵın esapqa alıwǵa májbúr boldı. Aldın (mart-iyulda) diplomatiyalıq jol menen siyasiy sóylesiwlerden keyin (avgustta) Moskva da áskeriy sóylesiwler bolıp ótti. Sol

waqıtta Angliya hám Franciyanıń siltewi nátiyjesinde Polshanıń sol waqıttaǵı reaktsion húkimeti SSSR menen hesh qanday pitim dúzbeytuǵınlıǵın hám fashist agressiyasına qarsı gúreste Sovet áskerleriniń basqa mámleketlerge járdem etiwı ushın Polsha aymaqlarınan ótkizbewin bildirdi. Sóylesiwler nátiyjesiz tamamlandı. Bunnan soń 1939 jıl avgustta Germaniyanıń usınısına muwapiq Sovet Awqamı Germaniya menen hújim jasamaw haqqında shártname dúzdi.

Keskinlesip baratırǵan xalıq aralıq jaǵday Angliya, Franciya hám AQSH ústem toparlarınıń úmit etkenindey bolmadı. 1939 jıl 1-sentyabrde Fashistler Germaniyası Polshaǵa urıs basladı. Usınnan keyin Angliya hám Franciya húkimetleri xalıq massası aldında úzil-kesil shermende bolmaw ushın hám Germaniya dunyanı qaytadan tásir sheńberlerine bolıw haqqındaǵı Angliya menen kelispey, Evropa hám dunyada óz húkimranlıǵın ornatıw jolına pútkilley ótip ketkenligi ushın 1939 jıl 3-sentyabrde Angliya hám Franciya Germaniyaǵa urıs járiyaladı.

II Bap boyınsha sorawlar

1. Birinshi jer júzilik urıstıń Angliya ushın nátiyjeleri?
2. Birinshi jer júzilik urıstan keyin Angliyanıń sırtqı siyasatındaǵı krizislik jaǵday qanday waqıyalar menen kózge tústi?
3. 1926-jıldıń may ayında Angliya tariyxında qanday waqıyalar bolıp ótti?
4. 1929-1933-jıllardaǵı krizis Angliya ekonomikasına qanday tásir jasadı?
5. N. Chamberlenniń sırtqı siyasatınıń tiykarǵı baǵdarı nelerden ibarat boldı?
6. 1939-jıl 3-sentyabrde Angliya tariyxında qanday waqıya bolǵan edi?

III-BAP. 1918-1939 JILLARDA GERMANIYA

Rásmiy ataması –German Federativ Respublikası. Paytaxtı –Berlin. Oraylıq Evropada jaylasqan. Jer maydanı- 357021km². Xalqı-81872295 ¹adam (2019). Mamleketlik tili-nemis. Dinge sıynıwshılardıń tiykarǵı bólegi Xristian dininiń katolik baǵdarı (30,9 %) hám protestant (30,2). Pul birligi- 2002 yil 1-yanvardan baslap evro, (burın doiche mark).

Mámleketlik dúzilisi-Federativ respublika. 16 federal jerlerdiń birlesiwinen dúzilgen. Oraylasqan gárezsiz Germaniya mámleketi 1871-jıldıń 18 yanvarında dúzilgen. Mámleket baslıǵı –Prezident. Lekin atqarıwshı hákimiyat federal kansler basshılıǵındaǵı húkimetke tiyisli nızam shıǵarıwshı hákimiyat eki palatalı federal májilis: Bundestag hám Bundesrattan ibarat. Yaǵnıy tómengi palata-Reyxstag mámleket májilisi dawıs beriw jolı menen saylanadı. Joqarǵı palata Reyxstrat-mámleket keńesi úlke hám wálayatlar wákillerinen ibarat boldı².

Eń iri siyasiy partiyaları: Xristian Demokratlar Awqamı, Erkin Demokratlar partiyası hám Milliy demokratlar partiyası. 1815-jılı 39 kishi nemis mámleketlerin óz ishine alǵan German konfederaciyası dúzildi. Oraylasqan nemis mámleketiniń dúziliwine Prussiya Kansleri Otto fon Bismark úlken úles qostı. Germaniya 1914-jılı birinshi jer júzilik urıstıń baslanıw sebepshileriniń biri boldı. Urıstan jeńildi. 1918-jıldıń 9-noyabrinde imperator Vilgelm II taqtan awdarıldı. Germaniyada Veymar respublikası járiyalandı.1945-jılı Germaniya II-jer júzilik urıs jıllarında awqamlas mámleketler AQSH, Angliya, Franciya hám SSSRdıń tórt bólimge bólindi. 1949-jılı oktyabrde GDR hám GFR bolıp bólindi.

§ 3.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı Germaniya

Birinshi jer júzilik urıs aldında Germaniya eń kúshli imperiyalistlik mámleketlerden biri edi. Sanaattıń rawajlanıwı tarawında Germaniya, Angliya hám Franciyadan aldınǵı orınlarda edi. Germaniya imperiyalizmi reakciashıl,

¹ www.countrymeters.info

² Жаҳон мамлакатлари. Маълумотнома/ тузувчилар: Ш.Эргашев, Тўлқин Бобоматов, Нодир Турсуннов Ташкент: «O'zbekiston» 2012 73 bet

turpayı hám basqınshı imperiyalizm bolıp, birinshi jer júzilik urıstıń eń tiykarǵı ayıpkerleriniń biri edı.

Birinshi jer júzilik urıs jıllarında óndiris hám kapitaldıń koncentracıyalasıwı hám oraylasıwı, monopolialardıń ósiwi tezlesti. Urıs waqtında iri nemis koncernleri, joqarı rutbalı áskerler hám Kayzerdiń jaqınları bayıp ketti. Tek ǵana Krupp koncerniniń dáramatı 15 ese kóbeydi.

Germaniyanıń iri biznesi urıstan úlken payda kórip, mámlekettegi qúdiretli sociallıq, ekonomikalıq hám siyasiy kúshke aylandı. Áskeriy buyırtpalar hám áskeriy ónim islep shıǵarıwdaǵı kóz- boyamawshılıq is-háreketleri nemis monopolistlerin júdá bayıtıp jiberdi, olardıń qatarın keńeytip, húkimet siyasatına tásin kúsheyttirdi.

Mayda hám orta kárxanalar bargan sayın wayran boldı. Monopolistlik kapital mámlekettiń – monopolialıq kapitalına aylandı. Ol finans oligarxiyası menen birlesip, mámleket apparatın ózine boysındırdı. Ekonomikalıq hám siyasiy sistemada feodalizm qaldıqları bar edi. Mámleket dúzilisinde bolsa yarım absulyotlik monarxiya ústem edi. Kapitalistlik ekspluataciya zulımlıǵınıń yarım feodal formaları («jerdi ijaraga alıwdıń ornına islep beriw rentası», jumısshılar haqqında yarım krepstnoylik nızamı) menen qosılıp ketken edi.

Jumısshılar klassı xalıqtıń kópshilik bólegin quraytuǵın edi. 1920-jılda Germaniyada jallanba ısshı kúshleri sani 19,5 million adam bolıp, sonnan 13 million adam sanaat, sawda hám transportta, 3,8 million adam awıl xojalıǵında isleytuǵın edi. Birinshi jer júzilik urıs mámleketke úlken zıyan, xalıq massasına awır qıyınshılıqlardı keltirdi. Ekonomikalıq hám siyasiy zulımlıq kúsheydi. Sanaat kárxanalarında áskeriy katorga rejimi ornatıldı. Jumıs saatları asırılıp ıs haqı kemeytirildi, awıl xojalıǵında tereń kriziske ushıradı. Egin maydanlarınıń yarımınan artıǵı qısquardı. Kóp sanaat orayları wayran boldı. Finanslıq jaǵdayı hálisirep mámlekettiń qarız kóbeydi. Ashlıq hám epidemiya nátiyjesinde 900 mınnan aslam adam óldi. Urısta 1 million 800 mınnan aslam adam nabit boldı, 1 million 500 mın adam mayıp bolıp qaldı.

1918-jıl avgustta Antanta batıs frontqa hújimge ótti. Germaniya hám onıń awqamlasları qatań jeńiliske ushradı. 1918-jıl gúzinde Turkiya, Bolgariya, Avstriya - Vengriya izbe-iz Antantağa boysındı.

Frontlardağı áskeriy jaǵday siyasiy krizisti awırlastırıp jiberdi. Germaniya imperiyalizimin qutqarıp qalıwǵa umılǵan AQSH prezidenti V. Vilsonnıń másláháti menen 1918-jılı 3-oktyabrde social partiya óńshıl qanattıń wákilleri (Sheydeman hám Bawer) qatnasıwında shahzada Maks Bedenskiy bassılıǵında jańa, koalicion húkimet dúzildi. Biraq húkimettiń ózgeriwi menen ishki siyasiy jaǵdaydı jeńillestire almadı. Miynetkeshler jámaatınıń revolyuciyalıq is taslawları kúsheyip, Vilgelm II nıń monarxiyalıq basqariwı joq etiliwin qatań talap etti.

1918-jılı 3-noyabrde Kilda áskeriy flot matroslarınıń qozǵalańı bolıp ótti, Bir neshe kúnnen keyin revolyuciyalıq ishshiler hám moryaklar Gamburg, Berlin, Myunxen hám basqa qalalardı ózleriniń qollarına aldı. 1918-jıl 9-noyabrde imperator Vilgelm II taxtan awdarıldı hám Gollandiyağa qashıp ketti. Germaniyada Veymar Respublikası járiyalandı. Biraq Kayzerlik byurokratiyalıq apparatta ózgeris bolmadı.

Germaniyada revolyutsiya baslanıp ketti. Kil qalası qozǵalańshılar qolına ótti. Revolyuciya bir hápte ishinde mámlekettiń arqa, Oraylıq hám túslik táreplerine keń jayıldı. Ásirese, paytaxt Berlinde revolyuciya hawij aldı. Bul jerde spartakshılardıń shaqırırǵı menen 9 – noyabrde ulıwma is taslaw baslandı hám qurallı qozǵalań kóterildi. Soldatlardıń bir bólimi qozǵalańshılardı qollap quwatladı. Strategiyalıq punktler basıp alındı. Monarxiya húkimeti awdarılıp taslandı. Imperator Vilgelm II Gollandiyağa qashtı.

1918-1919-jıllarda Germaniyadağı revolyuciya sıpatı boyınsha demokratiyalıq revolyuciya boldı. Revolyuciya nátiyjesinde Germaniyada monarxiya qulatıldı, respublika járiyalandı, 8 saatlıq ishshı kúni eńgizildi, saylaw hám parlamentlik sistema demokratizaciyalandı.

10-noyabrde Berlin Sovetiniń birinshi plenumi jańa húkimetti «Xalıq wákilleri soveti» in dúzdi. Plenumda kópshilik social-demokratlar hám “Ǵárezsiz” social-demokratlar bolǵanlıǵınan, bul húkimet social-demokratiyalıq húkimet dep ataldı .

Ebert hám Sheydemanlar húkimet basqariwhıları bolıp hám húkimetti “haqiyqiy socialistlik húkimet” dep atadı. “Tabılmas qaniygeler” sıltawı menen húkimette burjuaziya ámeldarları bir qansha burıńǵı ministrlerde kiritildi. Bul húkimet tiykarınan Burjua-yunkerlar máplerin qorgawshı burjuaziyalıq húkimet edi.

1918-jılı 12-noyabrde Germaniya menen Antanta ortasında Germaniyanıń pútkilley baǵınıwı haqqında jarasıw pitimi tastıyqlandı. 1918-jıldıń 16-21-dekabrinde Sovetlerdiń birinshi ulıwma Germaniya syezdi bolıp ótti. Syezda ońshıl social-demokratlar hám “Ǵárezsiz” social-demokratlar kópshilikti (485 adamnan 375 adam) quradı. Syezd pútkil hákimiyatti Ebert húkimetı qolında qaldırıw hám shólkemlestiriw májilisine saylaw ótkeriw haqqında qarar qabıl etti.

1919-jılı 19-yanvarda Milliy shólkemlestiriw májilisine saylawlar ótkerildi. Kópshilik orındı burjuaziya partiyaları (“Xristian demokratiyalıq” partiya, “Katolik- oray” partiya, sawda-sanaat burjuaziyası partiyası bolǵan “Demokratiyalıq partiya”, sanaat hám finans magnatlari partiyası bolǵan “Xalıq partiyası” hám basqa partiyalar) iyeledi.

1919-jılı 6-fevralda kishi Veymar qalasında Shólkemlestiriw májilisi ashıldı. Sol kúni ońshıl sosial – demokratlar qolında bolǵan jumısshı hám soldat deputatları Oraylıq Soveti óz huqıq hám májburiyatların Shólkemlestiriw májilisine tapsırdı. Germaniya jumısshı demokratları sovetleri pútkilley saplastırıldı. Sheydeman basshılıǵında sosial demokratlardan, demokratiyalıq hám katolik partiyaları wákillerinen ibarat jańa húkimet dúzildi. Ebert prezident bolıp saylandı.

1919-jıl 31-iyulda Milliy májilis tárepinen qabıl etilgen konstituciyaǵa (Veymar konstituciyası) muwapıq burjuaziya parlamenti formasındaǵı

burjuaziya respublikası dúzildi¹. Burjua-Yunkerler awqamında basshılıq burjuaziya qolına ótti. Konstituciyağa muwapıq, federativ dúzim saqlanğan halda, Oraylıq hákimyat kúsheytirildi. Oraylıq hákimyat- reyxstag (nızam shıǵarıwshı organ- tómengi palata), reyxstrat (Úlkeler wákilleri Soveti - joqarı palata) hám prezidentten ibarat bolıp, prezidentke úlken huqıqlar berildi hám onıń wákilligi jeti jıl etip belgilendi.

Eki palatadan ibarat bolǵan nızam shıǵarıwshı hákimiyat engizildi. Tómengi palata-Reyxstag jalpı dawıs beriw jolı menen saylanadı, joqarı palata-Reyxstrat úlke hám wálayat wákillerinen ibarat boldı.

Reyxstrat veto huqıqına iye bolǵan qadaǵalaw organı edi. Atqarıwshı hákimiyat baslıǵı - prezidentke ayrıqsha keń wákillikler berilgen edi. Ol mámleket qurallı kúshleri Reyxsverdiń bas sardarı esaplanıp, shet ellerde mámleket atınan xızmet etti, wazirler hám kanslerdi jumısqa tayınlaydı hám jumıstan bosatiw wakilligine iye edi. Ol reyxstagtı tarqatıp jiberiw hám jańa saylawlar belgilew huqıqında iye boldı.

Konstituciyanıń 48-statıyası prezidentke ayrıqsha dekretler shıǵarıw, jańa mámleketti dekretler járdeminde basqarıw, májbúrlew sharaların qollaw, konstituciyanıń áhmiyetli statyaların toqtatıp qoyıw huqıqın aldı. Ámelde atqarıwshı hákimiyat diktatura ornatiw ushın konstituciyalıq tiykarlardı qolǵa kiritken edi. Prezident wákillikleri, onı nızam shıǵarıwshı hákimiyattan joqarı qoyıp, ol reyxstagqa da baylanıslı emes edi, sebebi jalpı dawıs beriw jolı menen 7 jılǵa saylanatuǵın edi.

Veymar konstituciyası mámlekettegi basshılıq róli burjuaziyasına ótkenliginen derek berdi. Biraq iri jer iyeleri - pomeshshikler de ózleriniń kúshli abıroyların saqlap qaldı. Germaniyada jariya etilgen burjua-demokratiyalıq respublikası burjuaziya siyasiy húkimranlıǵınıń eń tolıq forması edi. Veymar konstituciyası burjuaziyasınıń siyasiy húkimranlıǵın

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. O'zbekiston 2018. 190 bet

ornatqan bolsada, Germaniya demokratiyalıq kúshlerinińde áhimiyetli jeńisi boldı.

Social – demokratiyalıq partiya reyxstagda kópshilik orıńǵa iye bolmasa da, Germaniya ústem toparları hákimiyatın social-demokratlar qolına tapsırıwǵa qarar etti. Germaniya social-demokratiyalıq partiyası (GSDP) baslıǵı Fridrix Ebert mámleket prezidenti etip saylandı, partiya basqarıwı aǵzası Filipp Sheydeman bolsa kancler etip tayınlandı.

Respublika dúzilisi dodalanıp atırǵan bir waqıtta social demokratlar basshılıǵındaǵı húkimet eki áhmiyetli máseleni qoydı. Dáslep Bavariya sovet respublikası qiyratıldı. Bul waqıya 1919-jılı 1-mayda júz berdi. Soń jańa húkimet wákilleri Parijde Versal tınısh lıq shártnamasın tastıyqladı. 1919-jılı 28-iyunda Versalda Germaniya menen Antanta ortasında dúzilgen kelisim shártnaması mámlekettń ekonomikalıq jaǵdayın jánede hálsiretip jiberdi.

Versal shártnamasınıń dóretiwshileri birinshi nábette AQSH, soń Angliya hám Franciya mámleketleri edi. Pitim shártnamasına muwapıq Germaniya óz koloniyalarından hám Evropadaǵı jerlerinen 8 den bir bólimin máselen (Poznan, Sileziyanıń bir bólimi, Elzas, Lotaringiya hám basqalardan) ayırıldı. Dansig (Gdansk) sol waqıtta dúzilgen Milletler awqamı iqtıyarında (erkin qala) dep ataldı. Polsha koridori sebepli Shıǵıs Prussiya Germaniyanıń Oraylıq rayonlarından ajıratıp qoyılǵan, Polshanıń bir qansha jerleri bolsa Germaniya quramında qaldırılǵan edi. Angliya hám Amerika mámleketleri Germaniyanıń ázzilenip qalıwın qálemedi, Reyn boyı qırǵaqları demilitrizaciya zonası (ásker kiritiw hám qorǵan qurıw qadaǵan etilgen zona) dep jariyalandı. Shıǵıs shegaralarda hám Baltıq boyı aymaqlarında Germaniya ásker saqlawǵa haqlı delingen edi. Reyn dáryasınıń shep tárepi, Kyoln hám Maync qalaları menen birge 15 jıl múddet penen Antanta áskerleri tárepinen qadaǵalanıp turılatuǵın boldı. Saar wálayatı 15 jıl múddet penen Milletler awqamı iqtıyarına tapsırıldı.

Versal pitimi xalıq xojalıǵına úlken zıyan jetkizdi, miynetkeshler basına awır kúnlerdi saldı. Germaniya temir rudanıń 75% ten, kómirdiń 33,9%

ten, shoyin islep shıǵarıwdıń 33% ten, ǵalle hám kartoshka ónimleriniń 25% ten ayırıldı. Pitim shártnamasına muwapiq, Germaniya urısta Antanta mámleketlerine jetkizilgen bárlıq ziyanlardı qaplaytuǵın boldı. Ulıwma tólenetuǵın reparasiya summası keyinirek (1921-jıl mayında) altın menen 132 mlrd marka etip belgilendi.

1919-jıl 22-iyulde Germaniyanıń milliy jıynalıstı qabıl etken Veymar Konstituciyası boyınsha Germaniya parlamentlik respublika bolıp járiyalandı. Veymar respublikasınıń birinshi prezidenti social-demokrat F.Ebert boldı.

Usı dáwirde Germaniyada Adolf Gitler basshılıǵında fashistlik partiya payda boldı. Fashistlik partiyaǵa Germaniyanıń finans magnatları úlken járdem berdi. Fashistler 1920-jıl qabıl etilgen ózleriniń baǵdarlamasında diyxanlarǵa jer beriwge, ishshilerǵa jıynalıslarǵa qatnasıwǵa, mayda sawdagerlerge universal dukanlardı joq etiwge demogogiyalıq wádeler berdi. Baǵdarlamada rassalıq, shovinistlik, antisovetlik ideyalarǵa úlken orın berildi, fashistler “Ullı Germaniya“ qurıwǵa eldi revanshqa, Evropa xalıqların qulıqqa túsiriwge koloniyalar basıp alıwǵa, dúnyanı qaytadan bóliwge shaqırdı.

1919-jıl da aldınǵı kayzer armiyasınıń jınayatshı oficer hám saldatlarıdan, reakciashıl hám shovinistlik elementlerden ibarat fashistlik partiya dúzildi. Bul partiya “Qara reyxsver” menen jaqın baylanısta boldı hám nıqaplanıw maqsetinde ózin “Milliy socialistlik jumısshı partiyası” dep atadı. Fashistlik partiyanıń 25 bántten ibarat bolǵan dástúrinde jumısshılardıń jumıs kúnin qısqartırıw hám jumıs haqın asırıw, diyqanlarǵa jer beriw hám sútxorlıq prosentini biykarlaw, mayda sawdagerlerge arzan kredit beriw, universal magazinlerdi joq etiw, trestlerdi mámleket iqtıyarına alıw, Versal shártnamasını biykarlaw, Avstriya hám Germaniyanı birlestiriw, yahudiylardı nemis puxaralıǵınan ayırıw wáde etildi.

Nacistler dástúri bárlıq nemislerdi bir mámleketke- Ullı Germaniyada birlestiriwdi talap etdi. Bul bolsa nemisler jasaytuǵın aymaqlardı- Shexoslavakiya, Avstriya, Polshanıń bir bólimi, Belgiya, Gollandiya, Baltıq boyı aymaqları Germaniyaǵa qosıp alıwdı bildirdi. Dásturde “jerler” hám

“koloniyalar” áhmiyetliligi atap ótilip, olar Germaniya xalqın zárúr azıq-awqat ónimleri menen támiyinlew hám artıqsha xalıqtı jaylastırıw kórsetilgen edi. AQSH ta, Angliya hám Franciya da buğan itibar bermedi hám fashistlerge qatań jantaspadı. Adolf Gitler 1920-jıldan baslap fashistler partiyasınıń lideri bolıp qaldı. Ol aldınğı Kayzer armiyasınıń efreytorı hám urıstan soń Myunxen qala policiyasınıń jasırın agenti edi. Fashistler shturm otryadların dúzdi. “Rasalıq azatlıq” uranı astında reakcion – shovinistlik úgıt-násiyat hawıj aldı. Versal pitimine qarsı, basqınshılıq urıslarına tayarlanıw tiykarǵı wazıypa etip qoyıldı. Mámlekette jaǵday keskinlesip bardı. 1921-jılı avgusttan baslap Germaniya reparasiya tólemin tóley basladı. Urısta jeńiske erisken mámleketler- AQSH, Angliya hám Franciya Germaniya finansın óz qadaǵalawına alıw qawıpın kúsheyttirdi hám mámlekettiń finanslıq turmısına óz tásin tiygizdi. Nátiyjede mámlekette siyasiy jaǵday keskinlesip, húkimet krizisi júz berdi. Iri burjuaziya hám áskeriy-monarxiyashıl toparlar reparasiya tólemin toqtatıwǵa májbúr boldı. Franciya menen Belgiya Germaniyanıń reparasiya tólewden bas tartqanlıǵınan paydalanıp, 1923-jılı 12-yanvarda Rur sanaat wálayatın okkupaciya etti. Rur orayında Germaniya xalqınıń 10 % jasaytuǵın edi, mámlekette islep shıǵarılatuǵın polattıń 40% ti, shoyınıń 70 % ti, kómirdiń 88 % ti Rur wálayatında óndiriletuǵın edi.

Okkupaciya etiw nátiyjesinde Rurda sanaat islep shıǵarıw qisqardı, jumıssızlıq kóbeydi, jumısshılardıń is haqı kemeyip ketti. Kópshilik sanaat kárxanaları jabıldı. Jumıssızlar sani kóbeyip, shama menen 5 million adamǵa jetti, qaǵaz pul jánede qádirsizlendi, sonday-aq inflyaciya júda kúshli edi. 1923-jılı Amerikanıń 1 dolları 10 mıń markǵa, oktyabrde 8 mlrd markǵa teńlesti. Miynetkeshler ámelde is haqısınan ayırıldı. 1923-jıldıń sentyabrinde tájiriýbeli jumısshı bir háptede 126 million marka alatuǵın edi, bul pul esabına bolsa tek ǵana eki kún ǵana tirishilik etiw múmkin edi. Mámleket ashlıq hám jarlılıq batpaǵına túsip qaldı.

Reyn wálayatında Germaniyadan ajıralıp shıǵıw hám ǵárezsiz Reyn respublikasını dúziw ushın qozǵalan háreketleri hawıj aldı. Oǵan Kyoln qalası burgomistri, GFR dın bolajaq kansleri Konrad fon Adenawer basshılıq etti.

1923-jılı 8-noyabrde Gitler basshılıǵındaǵı qurallı nacistler toparı Bavariyanıń ámeldegi diktatorı tárepinen shólkemlestirilgen májilis zalına bastırıp kirdi. Adolf Gitler “xalıq revolyuciyası”n ámelge asırılǵanlıǵın jariyaladı. Erteńine policiya kóshege shıqqan nacistlerdi tarqatıp jiberdi. Kóterilis usı tiykarda juwmaqlandı. 11-noyabr kúni Gitler hám Lyudendorf qamaqqa alındı.

§ 3.2. Turaqlasıw jıllarında Germaniya

Nemis burjuaziyası húkimetke qarsı júz bergen háreketlerdi bastırıp, óziniń ekonomikalıq hám siyasiy dárejesin waqtınsha bekkemlep aldı. 1923-jılı aqırında ótkerilgen pul reforması inflyaciyanı bir qansha joq etti. 8 saatlıq jumıs kúni mayıplar hám qarıyalarǵa beriletuǵın napaqalar biykar etildi. 1924-jıl basında áskeriy jaǵday toqtatılıp, jáne parlament basqarıwına ótti.

Germaniya ekonomikasın hálsiretiw AQSH rejesinde joq edi. Sol sebepli Amerika húkimeti jaǵdaydı ózgartiriwge qarar etti. AQSHtıń usınısı menen Amerikalıq bankir Dawes basshılıǵında ekspertler komissiyası dúzildi. Komissiya Germaniyanıń reparasiya tólemlerin tártipke salıw rejesin islep shıqtı, onıń usınısları 1924-jılı 16-iyulda Londonda bolıp ótken mámleketler konferenciyasında qabıl etildi.

Dawes rejesine muwapiq Germaniya sanaatınıń shet el zayımları hám kreditleri járdeminde, sonday-aq, Germaniya hám Rossiya ortasındaǵı sawdanı rawajlandırıw jolı menen tiklew názerde tutilǵan edi. Reje boyınsha Germaniya 1924-1925-jılı byudjet jılında jeńgen mámleketler ge altın menen 1 mlrd marka ústeme tólem tólewı kerek edi. Keyingi jıllarda tólem muǵdarı jılına 2,5 mlrdqa shekem kóbeyiwi názerde tutilǵan edi. Áste-aqırın bul tólemler kemeytirilip, Germaniya ekonomikasınıń jaǵdayına muwapiq ámelge asırılıwı názerde tutilǵan edi. Bul shárt qabıl etilgen taǵdirde AQSH

Franciyanıń qarızlarınan waz keshiwin bildirdi. Francuzlar bul rejeni qabıl etti hám 1925-jılda sońǵı Francuz áskeriy Rurdan shıǵıp ketti. “Dawes reje”sine muwapıq, AQSH Germaniyanıń qarǵı jumıların óz qadaǵalawına aldı, hámde Germaniyanıń awır hám áskeriy sanaatın tiklew ushın qaratılǵan uzaq múddetli zayom hám kreditlerdiń 70%tin berdi. 1924-1929-jıllarda shet elden Germaniyaǵa berilgen uzaq múddetli qarız 10-15 mlrd markanı hám qısqa múddetli qarız 6 mlrd markanı quradı. Bul bolsa Germaniyanıń sol jıllardaǵı reparasiya tólemlerinen eki ese kóp edi.

Dawes rejesi qabıl etilgennen keyin, Germaniyaǵa Amerika investisiyası toqtawsız aǵıp kele basladı. AQSH ta Germaniya sanaatın záruriy shiyki zat penen támiyinlewshi qospa kárxana dúzildi. Germaniyanıń ózinde de Amerika kompaniyaları óz filialların ashıp, jańa túrdegi ónimlerdi islep shıǵara basladı. 1925-jıldan 1930-jılǵa shekem AQSH Germaniya ekonomikasına 10 mlrd dollar investiciya kirkizdi. Bul bolsa Germaniya ekonomikasınıń tez pát penen rawajlanıwı ushın shárayat jarattı.

Shet el investiciyası járdeminde Germaniya sanaatshıları sanaattı túpten qayta tikledi hám zamanagóylestirdi. Investiciya hám islep shıǵarıwdı birlestiriw hám oraylastırıw tez pát penen dawam etti. Germaniyada ximiya, polat quyıw hám basqa tarawlarda úlken monopol birlespeler (IG Farbenindustrie, “Polat trestı” hám basqalar) júzege keldi. 1930-jılda bunday iri konsernler sanı 2100 ge jetti. Xojalıq tarawı, transport, gazeta-jurnallar, kinostudiya, kewil-ashar klublar, sport olardıń qaramaǵında edi. Ekonomika hám jámaátshilik pikir belgilewde olar sheshiwshi abıroyǵa eristi¹.

Germaniya ekonomikalıq rawajlanıwında úlken jetiskenlikti qolǵa kiritti. Veymar Respublikası iri burjuaziyanıń bayıwı hám sanaattıń rawajlanıwı ushın júda qolaylı shárayatlar jaratqan ideal siyasiy nadstroyka bolıp shıqtı.

1. Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энгянги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 41 bet

Mámleket ekonomikalıq rawajlanıwın jedellestiriw maqsetinde óziniń byudjet qarjılarınınan orınlı paydalandı.

Veymar respublikası eski kapital iyeleri toparın bayıtıp ǵana qalmay, jańa sanaatshılarınıń payda bolıwına da imkaniyat jarattı. Máselen, 1925-jılda payda etilgen “IG Farbenindustri” ximiyalıq ónimler islep shıǵarıw boyınsha Evropadaǵı eń iri trestǵe aylandı. Germaniyanıń pútkil ximiya sanaatı onıń qaramaǵında edi. 1926-jılda dúzilgen birlesken “Polat trestı” bárlıq temir hám polattıń 40 %tin, kómirdıń 25 %tin islep shıǵardı.

1928-jılda Germaniyada 1913-jılǵa qaraǵanda 5 ese elektr energiyası, 7 ese avtomobil, 32 ese alyuminiy islep shıǵarıldı. Sol jılı Germaniya ximiya ónimlerin islep shıǵarıw boyınsha dúnyada birinshi hám polat islep shıǵarıw boyınsha ekinshi orındı iyeledi. 1929-jılda Germaniya 16 mln. tonna polat islep shıǵardı (Angliya – 10 mln, Franciya -10 mln), mashınalar eksportı boyınsha dúnyada ekinshi orındı iyeledi. Kapitalizmnıń turaqlasıwı jıllarında Angliyadan, ásirese, AQSHdan alınǵan qarızlar esabınan Germaniya sanaatında racionalizaciya keń hawıj aldı. Óndiris hám capital konsentraciyası hámde oraylasıwı jánede kúsheydi. Áskeriy óndiris quwatı tiklenip bardı. Nemis-Amerika, Nemis-Ingliz monopoliyalardıń baylanısları keńeydi. Germaniyada ásirese Amerika kapitalınıń, ásirese, Morgan, Rokfeller, Mellon finans gruppalarınıń abıroyı bargan sayın bekkemlendi.

Germaniya batıs mámleketleri menen jarasıw jolın izledi, Shıǵısta bolsa, óziniń burıńǵı aymaqların qaytarıp alıw niyetinde edi. Sol maqsette Germaniya 1925-jıl oktyabrde Angliya, Franciya, Italiya, Belgiya, Polsha hám Shexoslavakiya menen birge Lokarno (Shvecariya) konferenciyasında qatnastı. Konferensiyada bir qansha pitimler, solardan Reyn pitimi tastıqlandı. Eski awqamlaslar sóylesiw stolı átirapında Evropada jańa tártipler ornatiw haqqında kelisip aldı. Franciya hám Germaniya Versalda belgilengen óz-ara shegaralardıń nızamlılıǵı hám buzılmaslıǵın tastıyıqladı. Angliya hám Italiya bul pitimniń kepili boldı. Lokarno konferenciyasında qatnasqan mámleketler

Germaniyanın batıs shegaraların buzbaw haqqında óz-ara kelisip aldı, biraq onıń Shıǵıs shegaraları haqqında hesh qanday juwapkershilik almadı.

Germaniya Lokarno pitimlerine muwapıq, 1926-jılı 10-sentyabrde Milletler Awqamına kirdi. Usı waqıtta Germaniya Versal sistemasın joq etiw hám awqamlaslar qadaǵalawı astınan qutılıwǵa umtıldı.

Germaniya Amerika-Angliya finans kapitalınıń járdemi hám AQSH monopolist toparlarınıń wákili Yungtıń belsene qatnasıwı menen 1929-jıldıń fevral-avgustında reparasiya rejesiniń ornına jańa “Yung rejesi” qabıl etildi hám ol 1930-jılı yanvarında kúshke kirdi. Bul rejege muwapıq, reparasiya tólemleri 20% ke kemeytirildi, reparasiyanıń ulıwmalıq summası 113,9 mlrd. altın markaǵa keltirilip, jıllıq tólew summası 2 mlrd. markaǵa shekem etip belgilendi, tólem 59 jılǵa (1988-jılǵa shekem) uzaytırıldı. Antantanıń Germaniya ekonomikasını ústinen qadaǵalawı pútkilley tamamlandı.

Turaqlasıw jıllarında nemis burjuaziasınıń siyasiy abıroyıda bir qansha bekkemlendi. Burjuaziya menen yunkerler bloki dúzildi. 1923-jıl aqırınan 1928-jıldıń iyunına shekem mámleketti “Kishi kaoliciya” - ońshıl burjuaziya respublikası partiyaları (katolik “Oray”, “Xalıq partiyası”) kaoliciyası basqardı. Vilgelm Marks hám Lyuter sol dáwirde dúzilgen húkimetke basshılıq etti. 1925-jılı Ebert óliminen keyin Kayzer armiyasınıń feldmarshalı, birinshi jer júzilik urıs jınayatshılarının biri bolǵan monarxist Gindenburg prezident etip saylandı.

Gindenburg reakciya kúshlerin jánede bekkemlew maqsetinde 1928-jılı mart ayında reyxstagtı tarqatıp may ayında jańa saylawlar ótkerdi.

Gindenburgtıń tapsırmasına muwapıq, 1928-jılı iyun ayında reyxstagtaǵı Social-demokratiya frakciyasınıń lideri German Myuller social-demokratlardan hám ońshıl burjuaziya partiyaları wákıllerinen ibarat “Úlken kaoliciya” húkimetin dúzdi hám 1930-jıl martqa shekem mámleketti basqardı.

§ 3.3. Jer júzilik ekonomikalıq krisiz jıllarında Germaniya.

Fashizmniń hákimiyat basına keliwi

1928-jıldıń ózinde mámlekette ekonomikalıq krizistıń jaqınlaǵanı sezile basladı: óndiris kórsetkishi páseymekte, jumıssızlar sanı artı, xalıqtıń ónimdi satıp alıw kólemi kemeydi. Turaqlı negizindegi turaqlasıw 1929-jılǵa kelip wayran boldı. Basqa kapitalistlik mámleketler qatarında Germaniyada da ekonomikalıq krizis baslandı.

Versal shártnaması hám reparasiya tólemleri sebepli Germaniya batıs mámleketlerine finanslıq jaqtan gárezli bolıp qalǵanlıǵınan bul krizis ele háwij aldı. Krizis xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawlarına óz tásin tiygizdi. Sanaat krizisi hám awıl xojalıq krizisi uzaq dawam etti. 1932-jılda sanaat ónimi 1929-jılǵıǵa qaraǵanda 40,6% óndiris quralların islep shıǵarıw bolsa 53% ke kemeydi. Sanaat islep shıǵarıw quwatınan paydalanıw 23% ke páseyip ketdi. 1929-jılda 16,1 million tonna polat eritilgen bolsa, 1932-jılda 5,6 mln tonna eritildi. Germaniya sanaatınıń turaqlılıq jıllarındaǵı (1924-1929) ósiwine sırt el mámleketlerinen alınǵan qarızlar hám kreditler sebep bolǵan edi. Krizistıń dáslepki belgileri kózge taslanıwı menen barlıq sırtqı kapitallar Germaniya ekonomikasınan qaytarıp ala basladı. Bul krizis jáne de tereńlestirdi.

Ekonomikalıq krizis hám reperaciya tólemleri miynetkeshlerdiń awhalın júda tómendetip jiberdi. Jumıssızlar sanı 1932-jılda 7 million adamǵa jetti. Burjuaziya Germaniyanı fashistlestire basladı. Nemis monopolyaları Gitlershilerdi finanslıq tárepten kóbirek qollap-quwatladı. 1931-jıl oktyabrde Gabsburgdaǵı fashistler partiyası hám shólkemler baslıqlarınıń ońshıl burjuaziya partiyaları hám iri monopolyalar wákilleriniń, 1932-jıl yanvarda Dyusseldorfda Gitler qatnasıwında sanaatshılardıń keńesleri ótkerildi hám mámleketde fashistler diktaturasın ornatiw ilajları dodalandı.

1930-jıl 1-aprelde prezident Gindenburg Myuller ornına reyxkansler etip katolik “Oray” partiyasınıń lideri Genrix Bryunindi sayladı. Jańa húkimet ayırıqsha dekretler shıqardı, reyxstag tarqatıldı. Miynetkeshlerdiń materiallıq turmıs dárejesin jáne de tómendetip jiberdi. Jumısshı hám xizmetshileriniń is haqı,

jumıssızlarǵa beriletuǵın napaqalar bir qansha kemeyttirildi. Tuwri hám janapay salıqlar asırıldı. Jaza-sharaları kúsheyttirildi. Bryunin ullı ekonomist esaplanadı, xalıqqa onıń tiykarǵı maqsetleri ekonomikanı joqarılatıwdan ibarat, dep túsindirdi. Biraq, ol bul niyetleriniń birewinde ámelge asırıwdı epley almadı. Kerisinshe, Gitlerdiń hákimiyat basına keliwin tap sol tamiynledi. AQSH húkimeti 1931-jılda reparasiya tólemleri múddetin keshiktirdi. 1932-jılda bolsa, bul tólemlerdi pútkilley biykar etti. Amerika monopolistleri fashistler partiyasını qollap-quwatladı. 1929-1931-jıllarda olar Gitlerge 25 million dollar berdi.

Mámleketde fashistler hám millitaristler aktivlesti, terror siyasatı kúsheydi. Olar Germaniyada Versal kelisim shártnamasını biykar etiwge shaqırdı. Fashistler partiyası qalaq ishiler hám jumıssızlardı, diyqanlar hám mayda burjuaziyanı óz tárepine kóbirek awdıruw ushın krizis qıyınshılıqlarınan paydalanıp, jumıssızlıqtı toqtatıw, agrar reforma otkeriw trestler ústinen mámleket baqlawın ornatiw sıyaqlı baslama hám jalǵan wádeler menen, milletshilik hám shovinizm, jawız rasalıq “teoriya” ni keń ugit - násiyatlaw jolı menen, “Ullı Germaniya”nı payda etiw shaqırırǵı menen óz sociallıq tayanışın keńeyttirdi. Olar “SS” (saqshı qorıqshı otryadları) hám “SA”(shturm otryadları) n dúzdi. Olar Tyuringiyada, Brawnshveyg hám Oldenburgta hákimiyattı qolǵa aldı. 1930-jılı sentyabrde, ásirese, 1932-jılı iyuldaǵı reyxstagqa bolǵan saylawlarda fashistler de biraz kóp (6,4 hám 13,7 million) dawısqa iye boldı.(1928-jılǵı saylawlarda bolsa 800 mın dawıs alǵan edi). Olardıń deputatlıq mandatlarınıń sanı 230 ǵa jetdi.1932-jılda prezidentlikke Gitler kórsetildi. Gitler saylawdıń birinshi dawırinde 11,3 million (30%), ekinshi dawırinde 13,4 million (37%) dawısqa iye boldı.Saylaw kompaniyalarında Gitlershilerdiń ǵalaba qazanıwı ońshıl burjuaziya lagerinde olardıń abroyın kúsheyttirdi.Burjuaziya húkimeti bolsa fashizmge keń jol ahıp berdi. Social demokratiya satqınları 1932-jılı mart-aprel aylarında xalıqqa múrajaát etip prezident saylawlarında Gindenburg ushın dawıs beriwge shaqırdı. Gindenburg 19 million dawısqa iye bolıp, 83 jasta bolıwına qaramay prezidentlikke qayta saylandı.

Bryunning parlamenti emes, jeke Gindenburgtıń qollap-quwatlawına tayanıp mámleketti 2 jıl dawamında basqardı. Ekonomikalıq awhal jaqsılanbadı, siyasiy jaǵday bolsa keskinlesip bardı. Bryuning Germaniya ústem toparlarınıń konservativ kúshlerdiń járdeminen ajıraldı. 1932-jılı 30-mayda Bryuning wazıypasınan shetlestirildi hám onıń ornına Frants fon Papen (1879-1969) tayınlandı. “Baronlar kabineti” dep atalǵan húkimet quramına prezident ulı hám Birinshi jáhán urısında belgili bolǵan bir neshe áskeriy xızmetkerler kiritildi. Reyxstag xızmeti toqtamadı, jańa kabinet bir neshe ay dawamında qadaǵalawsız ústemlik etti.

1932-jılı may ayında prezident tárepinen katolik “Oray” partiyasınıń reakciashıl mámleketlik iskeri Fon Papen basshılıǵında monopolistlik húkimet dúzildi. Ol gitlershiler menen jaqsı baylanısta edi. Gindenburgtıń qayta saylanıwı hám Fon Papen (1932-jıl dekabrde bolsa general Shleyxer) húkimettiń dúziliwi fashistler ushın jánede qolaylı sharayat jaratdı. Mámleket janede fashistlesip bardı. Tap sol húkimettiń jardemi menen Tyurengiya sıyaqlı ayırım úlkelerde milliy-socialistlerdiń húkimeti dúzildi.

Gitlerdiń hákimiyatqa bunday tez kóteriliwine Germaniyanıń iri kapitalı járdem berdi. Gitlerdiń óz qáwenderleri menen birinshi ushırasıwı 1932-jılı 27-yanvarda bolıp ótti. “Polat tresti”niń direktori Tissen onı Germaniya sanaatshılarına tanıstırdı. Gitlerdiń 4 saatqa sozılǵan bayanatı usınday shaqırıq penen dawam etti: “Demokratiya - aqmaqlardıń isi”, “Biz Germaniyada marksizmnıń tamırın qurtıwǵa eristik”, “Aq rasa Jer júzinde jasawshi basqa xalıqlardı ózine boysındırıw lazım”. Stinnestiń “Bunıń ushın ne kerek?” – degen sorawına, Gitler qısqa etip: “8 million adamlıq armiya”, dep juwap berdi.

Germaniya sanaatshıları gitlerdi rásmiy fyurer, yaǵniy kósem dep atay basladı. Sanaatshılar Gitlerdiń hákimiyatqa keliwin támiynlew ushın júda qatal is alıp bardı.

Gitlerdiń basqa qáwenderleride de bar edi. Iri Amerika isbilermenleri Gitlerge Germaniya sanaatshılarınan da aldınıraq itibar bergen edi. Amerikanıń avtomobil koroli Genri Ford Gitlerdi 1922-jılday aq qarjı menen támiynley

basladı. 1938-jılda, hákimiyat basında bolğan waqıtında Gitler G.Fordti Germaniyanıń joqarı ordeni - Úlken Xoch penen sıyıqladı. Gitlerdiń hákimiyattı iyelewge járdem bergen jáne bir Amerika kompaniyası “General Elektrik” edi. Usı eki kompaniya járdeminıń ózi Gitlerdi pútkil Amerika iri biznesin qollap-quwatlawı ushın jeterli boldı. Gitler - urıs degen sóz ekenin hámme tusınetuǵın edi, Evropadaǵı urıs bolsa Amerika biznesi ushın daramat deregi edi. Ekinshi jer júzilik urısı dáwirinde Ford eki tárepten – Gitler vermaxtı ushın transport quralların islep shıǵarǵan, Franciya hám Germaniyadaǵı kárxanaları hámde Amerika armiyası ushın onnan áskeriy avtomobiller satıp alǵan AQSH húkimetinen payda alǵanı belgili.

1932-jılı sentyabrde Fon Papen reyxstagtı tarqattı, general Shleyxer hákimiyat basında turǵan waqıtta (1932-jılı dekabr–1933-jılı yanvar) Gitlershiler, “Polat dubulǵa”, reyxswer hám ońshıl burjuaziya partiyaları menen birgelikte háreket etiw haqqındaǵı ózgermes pitimge keldi. Bárlıq eń reakciashıl partiya ham bloklardıń “Milliy konsentraciya” degen blogi payda boldı. Iri monopolyalar, banklerdiń wákilleri ham generallar úzil-kesil fashistler tárepke óte basladı. Gindenburgqa Germaniyanıń 20 dan aslam finans magnatları qol qoyǵan bildiriw jiberilip, onda Gitlerdi reyxkansler etip tayınlaw talabı qoyıldı. 1933-jılı 4-yanvarda Gitler Germaniyanıń iri hám jetekshi sanaatshı hám investorları qatnasıwında májilis ótkerdi, onda Gitler kansler bolıwı kerek, degen qararǵa kelindi.

1933-jılı 30-yanvarda prezident Gendenburg fashistler partiyasınıń baslıǵı Gitlerdi reyxskansleri etip tayınladı. Fon Papen vice kansler lawazımın iyeledi. Solay etip, Germaniyada áshkara fashistik diktatura-finans kapitalınıń eń reakcion, eń shovinistlik hám eń imperialistik elementlerdiń terroristlik diktaturası ornatıldı.

Nacisler partiyasınıń turaqlı nızamına boysındırılǵan sisteması hám siyasiy úgit-násiyatlar totalitar duzim apparatın júzege keltirdi. Ol iri kapital mápleriniń atqarıwshısı, ústem klasslardıń quralına aylandı, biraq onıń ǵalabalıq tayanışı qalalar hám awıllar, olardaǵı klaslasqan elementler esaplanadı. Bul sociallıq

gruppalar aldınğı húkimetler tárepinen óz halına taslap qoyılğan bolıp, úmitsizlikke túsken hám qashshaqlasqan, keskin ózgerislerdiń júz beriwine alıp keldi.

Gitler olarǵa jumıs, parawánlıq hám jasaw sharayatların jaratıp beriw ushın wáde berdi. Ol ullı hám qúdiretli Germaniyanı tiklewge, Germaniya xalıqınıń barlıq músiybetleriniń sebepshisi bolğan Versal pitimin biykarlawǵa sóz berdi. Bul onıń bayraqları astında júda kópshilikti ózine qarattı, olar Gitlerge qalay bolsa solay isendi. 1933-jılı iyulda Germaniyada shturmshılar qadaǵalawı astında ulıwma xalıqlıq plebiscit ótkerilip, onda 36 mln. xalıq Gitler siyasatın qollap-quwatlawın bildirdi. Bul Gitlerdi ruwhlandırdı hám óz siyasatınıń ámelge asıwına tolıq isenim baǵışladı.

Nacisler basqarmasınıń bas maqseti Evropa máteriginde húkimranlıq ornatıw edi; buǵan aldı menen barlıq nemistilli xalıqlardı birlestiriw, soń bolsa ómirlik keńlik (“lebenstraum”) ushın gúres uranı astında aymaqlardı basıp alıw jolı menen erisiw názerde tutilğan edi. Gitler tiykarǵı itibardı usı maqsetti ámelge asırıwǵa qarattı.

§ 3.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınğı Germaniya

Húkimetti qolǵa alǵan fashistler solshıl kushlerge hám olardıń barlıq shólkemlerine qarsı ayawsız terrordı kúsheytip jiberdi. Gitlershiler kommunistlerdi hám progressiv táreplerdi kóplep qırıw maqsetinde jala-dóhmet penen 1933-jılı 27-fevralda reyxstagqa ot qoyıp, bul waqıyaǵa kommunistlerdi ayıpladı. Socialistler partiyasınan basqa barlıq siyasiy partiyalardı tarqatıw haqqındaǵı nızam qabıl etildi. Jawızlıq milletshilik, evreylerge qarsı pogrom (urıp-jıǵıw) lar, kusheyttirildi. Dunya mádeniyatına qarsı gúres hawij aldı. Kóshelerde kitaplar jaǵıldı. 5 mıńnan artıq alımlar, jazıwshılar, dóretiwshiler mámleketten quwıldı hám konslagerlerge taslandı.

1933-jılı mart ayı baslarında Germaniyada jáne saylawlar bolıp ótti. Nacisler onda 44% dawıs aldı. Gitler óziniń nacisler húkimetin dúzdi hám 23-martda reyxstag Gitlerge óz dekretleri menen mámleketti basqarıw huqıqın beriwshi nızam qabıl etti. Gitler sheklenbegen huqıqlarǵa iye boldı. Reyxstag saqlap

qalinsada, onıń áhmiyeti qalmadı. Nemis úlkeleriniń avtonomiyası biykar etildi: úlkeler Gitler tayınlaǵan arnawlı adamlar tárepinen basqarıldı. 1934-jılı avgustda Gindenburg óliminen soń prezidentlik lawazımı toqtatıldı. Gitler prezidentlik huqıqın hám wakilligin óz qolına alıp total (ulıwmalıq, jalpı) diktatura ornatdı hám ómirlik “fyurer” (kósem) hám “reyxskancler” ataǵına iye boldı.

Hákimiyattı iyelegen keyin, gitler nacistler partiyasınan basqa barlıq siyasiy partiya hám shólkemlerdi qadaǵan etiwshı párman shıǵardı. Reyxstag tarqatıldı, kásiplik uyımlar ornına nacistler partiyasına tolıq boysınıwshı hám kárxanalar iyelerine baǵınıwshı “Germaniya miynet frontı” shólkemlestirildi. Barlıq baspa sóz orınları (gazetalar, jurnallar, byulletenler) jawıldı yaki nacistler partiyası qadaǵalwı astına ótkizildi. Barlıq balalar hám óspirimler shólkemleri tarqatıldı yaki nacistler shólkemlerine bolajaq aǵzaların tarbiyalawshı “Gitleryugend” jaslar shólkemine qosıp alındı. Mámleket apparatında puxta tazalaw jumısları ámelge asırıldı: nacistler ideologiyasınan az ǵana shegingeni sezilgen juz mınlap xizmetshiler jumıstan bosatıldı, olardıń orınları bolsa końır reń mundirdegi “partaygenosse” (yaǵniy nacistler partiyası agzaları) iyeledi.

Qurallı kúshlerde barlıq oficer nacistler partiyasına aǵza bolıwları hám Gitler ideologiyasına sózsiz boysınıwı shárt edi. 1933-jılı aqırına kelip oppoziciya shoqqısında turgan barlıq shólkemler joq etildi. Terror tek ǵana siyasiy qarsılasların joq etiw quralı emes, nemis xalqınıń qorqınısh faktorıda esaplaplanıp, hár bir nemis puqarası qarsılıq kórsetiw paydasız ekenligi, qarsılıq kórsetken sózsiz óltiriliwi hám nacistler basqarmasına sózsiz boysınıwı zárúrligin ańlap jetiwi lazım edi. Nacistler dúziminiń bas jaza mekemesi qáwipsizlik otryadları (SS) bolıp, oni Genrix Gimmler (1900-1945) basqardı.

SSdiń quramlıq bólegin jasırın policiya (gestapo) hám SS komandiri (reyxsfyurer) diń qáwipsizlik xizmeti – SD sholkemlestirdi. Olar xalıqtıń hám basıp alınǵan aymaqlardıń xalqı ústinen ulıwma qadaǵalaw ornattı.

“Reyx dushpanları”, yaǵniy ózgeshe pikirlewshiler, demokratiyalıq shólkemlerdiń wákilleri, áskeriy tutqınlardı ǵalabalıq túrde qırǵın etiw ushın arnawlı konsentracion lagerler qurıldı, olarda adamlar qırǵın etildi. Bunday 15

lagerler bolıp, olarda 10 mlnğa jaqın adam joq etildi. Nacizm evrey xalqın tolıq qırıp taslawdıń arnawlı baǵdarlamasın islep shıqtı. Nacisler hákimiyattı qolǵa kiritgennen soń antisemitizm rásmiy sıyasatqa aylandı. Bul insaniyat tariyxındaǵı eń ayawsız, insaniyatqa qarsı hám keń kólemli rasalıq ayırıw boldı. Nacistler antisemitizmnen “xalıqtı ot beriwshi ruwxıy ushqın” sıpatında paydalandı. Evreyler arnawlı ajratılǵan orınlar (getto)da jasawı lazım edi, olar mámleket mekemelerinde islew huquqınan ayrıldı, sonday-aq, olar kiyimlerinde arnawlı belgi (altı qırlı juldız) taǵıp júriwge májbur edi. Arnawlı dástúr (“xalokast” – juwmaqlawshı qaraq)dıń ámelge asırılıwı nátiyjesinde Evropada 6 mlnnan artıq evrey qırıp taslandı.

Germaniya ekonomikasında mámleket sanaatınıń tiykarın shólkemlestiriwshi 30 eń iri sanaat konsernleri – “IG Farbenindustri” (ximiya ónimleri, dári-darman, porox, sintetikalıq benzin hám kaushuk islep shıǵarıw), “Feynigte Shtalwerke” (Polat islep shıǵarıw), “Krupp”, “Flik”, “Mannesman”, “Simens”, AEG hám basqalar jetekshi orındı iyeledi. Pútkil nacistlerdiń siyasiy dúzimi olardıń imkanı barınsha kóp payda alıwı tiykarında qurıldı hám pútkil nemis xalqı olardıń xizmetine tartıldı. Gitler olardıń bayıwı ushın eń qolaylı sharayatlardı jaratıp berdi. “Krupp” tiń daramatı 1934-1940-jıllarda 4 esege, “IG Farbenindustri”diń daramatı 17 esege, “Flik”sanaatınıń daramatı – 65 esege kóbeydi.

1936-jılǵa militaristlik “4 jıllıq reje” qabıl etildi. Avtarkiya siyasatı (basqınshılıq urısına tayarlanıw ushın mámleket ǵárezsiz ekonomikasına iye bolıwǵa qaratılǵan ekonomikalıq siyasat) “may ornına pushka” siyasatı júrgizildi. 1937-jılǵa shekem qurallanıw ushın 46 mlrd marka sarplandı. 4 jıl ishinde barlıq mámleketlerdiń armiyasınan birneshe esege ústin bolǵan eń zamanagóy armiya dúziliwi lazım edi. Pútkil siyasat tek ǵana urıs alıp barıw kóz-qarasınan kózden ótkerildi. Qısqa waqıt ishinde sanaatshılar eń zamanagóy qural-jaraqlardı jaratdı. Tankler, samalyotlar hám artileriya basqa mámleketlerdiń qurallarınan sıpatı tárepinen bir qansha ústin edi. Barlıq imkaniyatlar qural-jaraqlar islep shıǵarıwǵa sarplandı. “May ornına pushka” - nacistler basqarmasınıń shaqırıǵı usınday edi. Germaniyanıń urısqa tayarlıq kóriw barısındaǵı qárejetleri 5 jıl ishinde 10 esege

astı, bul dáwirde 90 mlrd marka sarplandı. 1939-jılda qurallanıwǵa salıstırmalı bahalarda Angliya - 5 mlrd, Franciya - 2,3 mlrd marka sarplaǵanı halda, Germaniyanıń bul barısındaǵı qárejetleri 18 mlrd markanı quradı.

1938-jılda Germaniya sanaat ónimleriniń jalpı kólemi tárepinen Angliya hám Franciyadan jane ozıp ketdi hám kapitalistik dunyada AQSH tan keyin ekinshi orındı iyeledi. 1933-jıl oktyabrde Germaniya Milletler awqamınan shıqdı. Ol Versal kelisim shártnamasın hám Lokarno shártnamasınıń shártlerin qopal ráwishte buzdı. Gitler Germaniyası Angliya hám Franciya koloniyaların basıp alıwdı, Angliya hám Franciyadan, hátte AQSH tıda ózine boysındırıp, kapitalizmniń “birlestirilgen” kushlerin Shıǵısqa qarsı qaratıwdı, jáhände óz húkmanlıǵın ornadı tiykargı maqset etip qoydı.

1935-jıl mayda bolsa Versal pitiminiń qurallanıwǵa tiyisli bántlerin biykar etkenligin jariyaladı. Kapitalistik mámleketler ortasında kúshler dárejesi Germaniya paydasına ózgere baslaǵannan soń, 1936-jıldan baslap German fashistleri koloniyalardı hám óz iyeliginde ayaqlardı qayta bólistiriwdi talap etti. 1936-jılda imperiya koloniya soyuzı dúzildi. 1938-jılda onıń aǵzaları 1 mln. adamǵa jetdi. Shovinistlik koloniya úgit-násiyatı hawij aldı. AQSH, Angliya hám Franciya ústem toparları Germaniya imperializmin xoshametlep, onıń qayta qurallanıwına járdem berdi. 1933-jıl iyulda Angliya hám Franciya húkimetleriniń baslaması menen Rimde Angliya, Franciya, Germaniya hám Italiya húkimetleri ortasında “birdemlik hám birge islesiw pitimi” (“Tórtler pitimi”) tastıyqlandı. 1934-jıl yanvarda Germaniya menen Polsha ortasında óz-ara hújim jasamaw haqqında shártnama dúzildi. Bul shártnama SSSR ǵa qarsı agressiya tayarlawda áhmiyetliligi menen birge, Franciyanıń Shıǵıs Evropadaǵı poziciyasına da soqqı berdi. 1935-jıl yanvarda fashistler Saarda “plebiscit” ótkizip, onı Germaniyaǵa qayta qosıp hám Germaniya Evropada Saardan basqa ayaqlarǵa qaraǵanda ayaq máselesi boyınsha talap penen shıqpadı dep hiyle qollandı. 1935-jıl martında Gitler hukimeti ulıwma áskeriy minnetleme jariyaladı, turaqlı armiya dúziliwin rásmiy túrde jariyaladı. Juz mınlaǵan nemis jasları armiya qatarına alındı. Nemis bas shtabı qayta tiklendi. 1934-jıl mayda bas shtab monopolyaların

wákilleri menen birgelikte qurallanıwdıń jasırın rejesin islep shıqtı, 1935-jıl iyunında Angliya-Germaniya teńiz pitimi tiykarında áskeriy teńiz floti qurıldı. 1936-jıl 7-martda bolsa, Versal hám Lokarno shártnamalarına muwapıq demilitarizaciyalastırılǵan Reyn zonasına ásker tartıp hám basıp aldı. Bul Versal pitiminiń tuwrıdan-tuwrı buzılıwı edi. 1936-jılı iyulında Germaniya Avstriya menen pitim hám jasırın protokolına qol qoyıp, ámelde Avstriyanıń ishki hám sırtqı siyasatın óz qadaǵalawı astına aldı, bul bolsa german fashistleriniń Avstriyanı Germaniyaǵa qosıp alıw (“anshlyus”) rejelerin ámelge asırıw ushın qolaylılıq tuwdırdı. Gitler Germaniyası 1936-1939-jıllarda Ispaniya respublikasına qarsı fashistlik Italiya menen birgelikte intervenciya shólkemlestirdi. 1936-jılı oktyabrde Germaniya menen Italiya ortasında awqamlaslıq shártnaması dúzildi. 1936-jılı noyabrde Germaniya menen Yaponiya “Antikominteri pakti”n dúzdi. 1937-jılı noyabrde “Kommunizmge qarsı gúres” shaqırırǵı astında dúzilgen bul áskeriy siyasiy blokqa Italiyada qosıldı hám “Berlin-Rim-Tokio ushmúyeshi” n júzege keldi. Gitlerge ásirese, eki mámleket – Avstriya hám Shexoslavakiya zázur edi. Eki mámleketde rawajlanǵan awır sanaatqa iye bolıp, Oraylıq Evropada úlken abroydı iyelegen edi. Shexoslavakiya Ruminiya, Vengriya, Polsha, Avstrya hám SSSR menen ulıwmalıq shegaraǵa iye edi, Avstriya bolsa Germaniyaǵa Yugoslaviyaǵa bastırıp kiriw imkanıyatın berdi.

1938-jılı 21-aprelde Gitler Bas shtab baslıǵı general Keytel (1882-1946) ǵa Shexoslovakiyaǵa bastırıp kiriw hám onı iyelew rejesin islep shıǵıw haqqında kórsetpe berdi. Bunnan aldın Sudet nemisleri nacistleri baslıǵı Kongrad Genleyn (1898-1945) Gitlerden Shexoslovakiya húkimetine orınlap bolmaytuǵın talaplar qoyıw, húkimet olardı qabıl etse, jáne de awırraq talaplar menen múraját etiw haqqında kórsetpe aldı. Shexoslovakiya húkimeti Genleynniń tiykarınan nemisler jasawshı Sudet walayatına avtonomiya huqıqın beriw haqqındaǵı talapların qandırıwdan bas tarttı. Berlinnen berilgen buyırıqqa muwapıq pútkil Shexoslovakiyada nemis xalqı bas kóterdi, policiya menen qurallı soqlıǵısiw júz berdi. 1938-jıl 29-sentyabrde Myunxenda AQSH tıń máslahatine muwapıq Germaniya, Italiya, Angliya hám Franciya húkimet baslıqlarınıń konferenciyası

bolıp ótti, shermendeli hám jinayıy pitim tastıyqlandı. 10-oktyabrde konferenciya qararına muwapıq Shexoslovakiya Teshen walayatın Polshağa berdi, 2-noyabrde bolsa Germaniya sırtqı isler ministri Ribbentrop hám Italiya sırtqı isler ministri graf Shiano Vengriyağa Slovakiyanıń bir bólimin beriw haqqındağı pitimin tastıyqladı. Usı tárizde Shexoslovakiyanı bólip taslaw ámelge asırıldı. Myunxen pitimine muwapıq - 1938-jıl gúzinde Gitler armiyası Shexoslovakiyanıń Sudet walayatın, 1939-jıl martda Shexoslovakiyanıń pútkil walayatın basıp aldı. Shexoslovakiya bóleklenip jiberildi. Slovakiya rásmiy ğárezsiz, ámelde Germaniyağa ğárezli mamleketke aylandı. Shexoslovakiyanıń tiykarǵı bólimi Bogemiya hám Moraviya “Protektorati” dep Germaniya quramına qosıp alındı.

Gitlershiler sol jıldıń 1939-jıl martında Litvanıń Klaypeda walayatın basıp aldı. Fashistler Evropanıń Shıǵıs hám Shıǵıs-Túslik Shıǵısında óz poziciyaların birotala kúsheyttirdi. 1939-jıl baslarında Vengriya hám Ispaniya “Antikommenterin pakti”na biriktirildi. 1938-jıl oktyabr hám 1939-jıl martında Gitler Germaniyası Dantsıǵı Germaniyağa qosıw, Germaniyanıń tiykarǵı rayonları aymaqların shıǵıs Prussiya menen baylanıstırıw ushın Polsha aymaǵınan avtomashinalar qatnaytuǵın arnawlı úskenelengen jol hám temir jol qurıw haqqında Polshağa talaplar qoydı. Germaniya menen Polsha ortasında qarama-qarsılıq baslandı. Gitlerdiń tapsırması menen 1938-jılı noyabrde Polshanı basıp alıw “Vays” rejesin islep shıqtı.

Germaniya tezlik penen áskeriylestirildi. 1933-jıldan 1939-jılǵa shekem qurallanıwǵa júda úlken pul 90 mlrd. reyx markası sarplandı. Urısǵa tayarlanıwǵa hár jılı mámleket byudjetinen 2\3 bólegi ajratıldı. 1938-jılǵa kelip Germaniya xojalıǵı hám armiyasınıń “úlken urıs”qa tayarlıǵı tiykarınan tamamlandı. Revanshist German armiyası qayta tiklendi, soldat hám oficerler sanı 1,5 mln. adamnan astı. Diviziyalar sanı 1939-jılǵa 51ge jetdi. Áskeriy hawa plotı tez rawajlandı. 1939-jılǵa shegara qorǵanları qurılısı tamamlandı.

Angliya 1938-jılı sentyabrde, Franciya 1938-jılı dekabrde Germaniya menen hújim jasamaw haqqında pitim dúzdi. Gitler Germaniyası aldın batıs mámleketlerge hújim jasawdı, usınıń menen pútkil Evropanıń kúsh qudretin ózine boysındırıwdı rejelestirdi. Biraq, Shexoslovakiya basıp alıńǵannan soń batıs mámleketleri

tashwishke túsip qaldı. 1939-jıl 31-martda Angliya húkimeti Polshanı shetden ońǵa qarsı agressiya shólkemlestirgen taǵdırde, “hár tárepleme járdem” beriwge isendirdi. Franciya húkimetide usınday wadeni berdi. Biraq, Gitler Angliya da, Franciya da Polsha ushın urıspawdı, onıń ústine olar urısqa tayar emes edi. 1939-jıl 11-aprelde “Vays” rejesiniń sheshiwshi variantın dúzilip, onda Gitler “Polshanı bir tárepleme etiw”, «Polshanın áskeriy qúdiretin joq etiw» hám Polshanı mámleket sıpatında joq etiw zárurlıǵın ayttı. Polshaǵa hújim 1939-jılı 1-sentyabrge baslandı.

1939-jıldıń jazında Germaniya SSSRǵa múráját etip hújim jasamaw haqqında shártname dúziwdi bildirdi. 1939-jılı 23-avgustda Germaniya menen SSSR ortasında hújim jasamaw pitimi imzalandı. Endi Polshaǵa hújim etiw ushın jol ashıq edi. 1939-jıl 1-sentyabrde Gitler Germaniyası Polshaǵa hújim etti hám ekinshi jer júzilik urıstı baslap berdi. Bunnan tashwishke túsken Angliya hám Franciya 3-sentyabrden baslap Germaniyaǵa urıs jariyalawǵa májbur boldı. Solay etip ekinshi jer júzilik urıs baslandı.

III Bap boyınsha sorawlar

1. Birinshi jer júzilik urıstıń Germaniya ushın nátiyjeleri nelerden ibarat ?
2. 1919-jıl 31-iyulda Germaniyada milliy májlis tárepinen qabıl etilgen konstituciyaǵa sáykes qanday ilajlar ámelge asırıldı?
3. Jańadan dúzilgen Veymar respublikasınıń Prezidenti kim edi ?
4. Turaqlasıw jıllarında Germaniya sanaatınıń ósiw dárejesin qanday faktler menen kórsete alasız?
5. Jer júzilik ekonomikalıq krizistiń Germaniya ekonomikası hám sanaatına tási qanday dárejede boldı ?
6. Germaniyada 1932-jılı reyxstagqa bolǵan saylawlar nátiyjeleri qalayınsha juwmaqlandı?

IV- BAP. 1918-1939 JILLARDA FRANCIYA

Rásmiy ataması-Franciya respublikası. Paytaxtı–Parij. Maydanı-549190 kv.km. Xalqı-65824129 adam (2019).¹ Mámleketlik tili - fransuz. Dingen sıyınıwshılardıń tiykarǵı bólegi Xristian dininiń katolik mashebına sıynadı. Pul birligi - frank, evro. Evropanıń batısında jaylasqan.

Mámleketlik dúzilisi respublikalıq. Mámleket quramına 96 departamentke bólingen 22 walat kiredi. Birinshi respublika 1792 jılı járiyalanǵan. Sońǵı Konstituciya (Beshinshi respublika) 1958 jılı 28-sentyabrde qabıl etilgen. Milliy bayramı 14-iyul Bastiliyanıń alınǵan qúni (1789). Mámleket baslıǵı–Prezident. Prezident Bas wázir (Ministrler keńesi baslıǵı) tayarlaydı. Nızam shıǵarıwshı hákimiyat Senat (Joqarǵı palata) hám Milliy májilis (tómengi palata) dan ibarat².

Siyasiy partiyaları: Fransuz socialistlik partiyası, respublikanı qollaw, birlesiw partiyası, Fransuz demokratiyası ushın xalıq partiyası Franciya kommunistlik partiyası, Milliy front.

§ 4.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı Franciya

Urıs 10 sanaat departamentin hám kóp ǵana awıllıq rayonlardı pútkilley wayran etdi. Urısta 1 million 400 mıń adam joq boldı. Urıs qarejetleri natiyjesinde kórilgen ziyanniń ulıwma summası 200 milliard frankǵa jetdi. Urıs sutxor imperializm mámleketi bolǵan Franciyanıń finanslıq quwatına úlken ziyan berdi. Franciya AQSH dan 4 mlrd dollar hám Angliya dan 650 mln funt sterling qarızdar bolıp qaldı. Franciya sonday ulken ziyan esabına óz awqamlaslari menen birgelikte Germaniya hám onıń awqamlaslari ustinen jeńiske eristi.

Franciya da XX ásirdeń basında sanaatı tolıq texnologiyalıq jaqtan rekonstrukciyalandı. 1919-jıl saylawda “Milliy blok” partiyaları jeńiske eristi.

¹ www.countrymeters.info

² Жаҳон мамлакатлари. Маълумотнома/ тузувчилар: Ш.Эргашев, Тўлкин Бобоматов, Нодир Турсунов Ташкент: «O'zbekiston» 2012 272 bet

Birinshi “Milliy blok“ húkimetin Aleksandr Mileran 1859-1943-jılları basqardı. Ol 1920-jılı Franciyanıń prezidenti bolıp saylandı. Usı dáwirde Franciyanıń sırtqı siyasatınıń Oraylıq baǵdarı, Evropa kontinente Franciyanıń gegemonlıǵın bekkemlew boldı.

Kishi Antanta dúzildi. Oǵan Chexoslovakiya, Rumınıya hám qubla slovyanlar korolligi Franciya kirdi. Ol «Shıǵıs alyans» dep ataldı. Polsha menen awqam dúzdi. Bul awqam Germaniya menen Rossiyaǵa qarsı qaratıldı.

Franciya Germaniyadan Elzas-Lotaringiyani qaytarıp aldı, Marokko ústinen protektoratin bekkemledi, Turkiya koloniyalari bolǵan Siriya hám Livandi basqariw mandatin aldı. Germaniyanıń Afrikadaǵı koloniyalari Togo hám Kamerundi Angliya menen bólisip aldı. Franciya Evropada óz gegemonlıǵın ornatiwǵa kúsh berip urındı. Ol 1919-jılǵı Parij konferenciyasında Saar walayatınıń ózine beriliwin, Franciya “qorgawında” Reyn avtonom mámleketin dúziwdi, Bavariyaǵa ğarezsizlik beriwdi, Polsha territoriyasın keńeyttiriwdi talap etti. Franciyanıń bunnan gózlegen maqseti Germaniyani birqansha hálsiretiw, Bavariyani ózine boysindiriw hám Polshani kúsheytip, onnan óz maqsetleri jolında paydalaniw edi. Biraq, buǵan Angliya hám AQSH mámleketleri razı bolmadi. Konferenciya qararina saykes, urısta kóp ziyan kórgen Franciyaǵa Saar walayatı tas kómirin alıp turiwǵa ruxsat berildi, lekin onıń Germaniyadan alatuǵın reparaciya úlesi tez anıqlanbadı, kóp tartısiwlardan keyin, 1920-jılǵa kelip ol reparaciyanıń 52 % in (8 mlrd altın marka) alıw huqıqına iye boldı. Biraq Franciyanıń alatuǵın summasi onıń AQSHtan alǵan qarızlarinan az edi. Soǵan qaramastan, urıstan keyingi jıllarda Franciyanıń túslik hám batıs-túslik táreplerinde jańa sanaat rayonlari payda boldı. Wayran bolǵan jaylar tiklene basladı. Ishki bazar keńeydi. Elzas-Lotaringiyanıń Franciyaǵa qaytariliwi hám Saar kómiriniń Franciyaǵa beriliwi menen onda zárurli shiyki zat resurslari júzege keldi. Metallurgiya, avtomobil, aviaciya, toqımashılıq hám ximiya sanaatları rawajlandı. Elzas hám Lotaringiyanıń qosıp alınıw nátiyjesinde frantsuz metallurgiya sanaatınıń quwati 1,5 marte astı. Temir rudasın qazıp alıw boyınsha Franciya Evropada birinshi orıńǵa shıqtı. Saar kómir basseyinen

paydalanıw huquqi oni 15 jıl dawamında kómir menen támiynleytuǵın edi. Sońında, Germaniyadan alınǵan 8 mlrd marka tólem pulı sanaatti texnologiya jaǵınan tolıq qayta qurıw imkaniyatın berdi. Asirese, awır sanaat, askeriy sanaat rawajlandı. Óndiris hám kapital konsentraciya kúsheydi. Bank hám mámleket apparatı menen baylanıslı bolǵan gigant monopolistik birlespeler (“200 shańaraq”) kúsheyip ketdi. Frantsuz bankınń roli juda astı, qudretli bankler payda boldı, “Mirabo”, Rotshildler shańaraǵı, aǵa-ını Lazarlar, Vorms, Malls hám basqalardı qaraslı eń iri bankler óz kapitalin kóbeytti, nátiyjede olardıń mámleket turmısına tasiri kúsheydi. Sanaattıń jetekshi tarmaqlarında “Reno” “Sitroen”, “Pejo”, “Simka” siyaqlı úlken kompaniyalar dúzildi. Biraq, basqa sanaat tarawları, ásirese jeńil sanaat arqada qaldı hám 1939-jılǵa shekem urıstan aldınǵı darejege jete almadı, mayda sanaat kárxanaları bolsa, aldınǵıday kóp edi. Jáhan kóleminde Franciya sanaat ónimin óndiriw jaǵınan basqa bir qatar iri kapitalistik mámleketlerden arqada qaldı. Barlıq kapitalistik mámleketlerdiń birgelikte alǵan ulıwmalıq sanaat óniminde Franciyanıń úlesi 1913-jılda 7,2 % bolsa, 1937-jılda 5,1 % di quradı. Urıs Franciya awıl xojalıǵına awır tásir etti. Xalıqtıń birqansha bólegi (1936-jılǵı maǵlıwmatlarına muwapıq 47,6 %ti awıl xalqı edi.

Urıs diyqanlar ortasında qatlamlardı bóliniwdi kúsheytti, wayran bolǵan mayda xojalıqlar esabına ulken jer iyeligi ósti, jer maydanınıń kóp bólegi iri jer iyeleri qolında toplandı. 1917-jıl noyabrden berli mámleketti J.Klemanso radikallar húkimetin basqarıp keldi. Radikallar partiyası mayda hám orta burjuaziyadı tayaniwshi partiya bolıp, onıń lideri J.Klemanso monopolyalardıń adami edi. Ol mámlekette yarım askeriy-diktatorlıq rejimin ornatdı. Keyin ala, sharayatǵa qarap Franciyada turli burjua partiyalarınan ibarat “milliy blok” hám “solshıl blok”lar dúzildi. “Milliy blok” 1919-jılda revolyutsiyalıq háreket kúsheyip baratırǵan jaǵdayda dúzildi. Eń reaksiyashıl burjua partiyaları Respublikashılar federaciya, Respublikashi-demokrat awqam hám basqa partiyalar 1919-jıl noyabrde nábwetdegi parlament saylawlarında asa ketken reaksioner R.Puankare hám A.Mileran bassılıǵında “Milliy blok” húkimetin dúzdi, hámde buǵan radikallar radikal-socialistler partiyasına biriktirdi. “Milliy blok”tıń maqseti revolyuciyalıq

háreketdi bastırıw, Germaniyanıń urısta jeńiliske ushıraǵaninan kóbirek paydalanıp, Evropada Franciya gegemonlıǵın ornatıp, koloniyalardı jánede keńeytiw hám olardı talawdan ibarat edi. “Milliy blok” mayda hám orta burjuaziya saylawshıların revolyutsiya qáwpi menen qorqıtıp hám shovinistlik keypiyatti kúsheytip, olardı biraz shalǵıtdı. Germaniya menen dúzilgen Versal kelisimi Frantsuz xalqı ushın júda mápdar boladı dep pikirledi. “Milliy blok” saylawlarda kóp dawısqa hám deputatlar palatasi mandatlarınıń 2/3 bólegine iye bolıp, úlken jeńiske eristi, 1920-jılı yanvardan 1924-jıl mayǵa shekem mámleketti “Milliy blok” húkimeti (Mileran, Ley, Brian, Puankare húkimetleri) basqardı. Kóp ótpey Mileran prezidentlik lawazımın iyeledi.

Antanta menen Germaniya hám onıń burıngı awqamlaslari bolǵan Avstriya, Bolgariya, Vengriya hám Turkiya ortasındaǵı kelisim shártnamalarınıń barlıǵı 1919-1920-jıllarda Franciyada Parij janındaǵı jaylar hám saraylarda (Versal, Sen-Jerman, Neyi, Trianon, Sevr) da tastıyqlandı. Usı shártnamalarda rásmiylestirilgen xalıq aralıq qatnasıqlar dúzimi Versal sisteması dep ataldı. Franciya Angliya menen birgelikte 1919-jılǵı Parij konferenciyasında dúzilgen xalıq aralıq shólkem Milletler awqamında jetekshi rol oynadı. Germaniya menen Versal kelisim shártnamasın dúziwde Franciya Evropada gegemonlik poziciyasın iyelewdi hám Germaniyanı biraz hálsiretiwdi gózlegen edi. Biraq joqarıda ayılǵanday, Angliya hám AQSH buǵan jol qoymadı. Soǵan qaramay, Franciya Elzas-Lotaringiyanı Germaniyadan qaytarıp alıwdan tısqarı, Germaniya hám Turkiya koloniyalari esabınan óz koloniyaların keńeytti, jaqın Shıǵısta Turkiya koloniyalarınan Suriya hám Livandi iyeledi. Ol Turkiyanıń Jer Orta teńizi jaǵalarındaǵı Aleksandriyanı, Klikiyanı, Siriya shegarası janındaǵı bir qatar rayonlardı basıp aldı. Frantsuz áskeriy kemeleri basqa mámleketerdiń áskeriy kemeleri menen birge Istambul janında, Dardanel hám Bosfor buǵazlarında júzip júrdi, Franciya hám Túrkiyada óz tásir sheńberin keńeyttiriwdi gózledi. Biraq frantsuzlar turk xalqınıń qattı qarsılıǵına ushıradı. 1919-jıldıń ózinde Klikiyada turk partizanları frantsuz basqınshılarına qarsı shıqdı. 1921-jıl jazında turk armiyasınıń ingliz-grek basqınshıları ustinen erisilgen jeńisi Frantsuz

agressorların seskendirip qoydı hám sol jıldıń oktyabrnde Turkiya húkimeti menen separat kelisim shártnamasın dúziwge majbur boldı. Klikiyadan Frantsuz armiyası alıp shıǵıldı. Klikiya Turkiya quramına kirdi. Aleksandriyada da Franciya imtiyazları sheklep qoyıldı. Turkiya húkimeti Suriyaǵa jaqın shegara rayonlarına ayırım jerlerdi Frantsuz kompaniyasına konsenciyaǵa beriwge razı boldı. 1921-jılda Franciya Polsha menen, 1921-1922-jıllarda Shexoslovakiya, Yugoslaviya hám Ruminiya menen awqamlaslıq pitimlerin hám Franciya tásiiri astında keyingi úsh mámleketden ibarat bolǵan awqam dúzdi. Bul pitimler hám úsh mámleket awqamınan ibarat bolǵan Kishi Antantanıń dúziliwi dáslep, Sovet Rossiyasına, soń Germaniyaǵa qarsı qaratılǵan hám Franciyanıń Evropada gegemonlıq maqsetlerine qaratılǵan edi. Buǵan juwap retinde Germaniya menen Rossiya 1922-jılda, Genuya konferenciyası dawirinde diplomatiyalıq múnasibetlerdi ornatiw haqqında shártnamanı dúzdi. Bul kelisim keń kólemde ekonomikalıq múnasibetler ornatiw jolı edi. Solay etip, Germaniya birinshi bolıp Rossiyani ekonomikalıq jaqtan qamal etiw haqqındaǵı kelisimdi buzdi. Germaniya hám Rossiya ortasındaǵı shártnama Genuya jaqınındaǵı Rapallo degen jerde imzalanǵanı ushın usı atama menen ataldı. Ol eki mámleketdiń da xalıq aralıq abroyın bekkemledi. Óz nawbetinde Evropada, sonıń ishinde Balkanda gegemonlıq etiw ushın urınıp atırǵan AQSH, Angliya hám Italya mámleketleri menen Franciya ortasındaǵı qarama-qarsılıqlarda kúsheyip bardı. Tınısh okean hám uzaq Shıǵıs rayonlarında Franciya menen AQSH hám Angliya ortasındaǵı kelispewshilik kúsheydi. 1923-jılı Franciyanıń ishki hám sırtqı siyasiy turmısında áhmiyetli waqıyalar bolıp ótdi.

1922-jıl jazında Ulli Britanya hám AQSH tárepinen qollap quwatlangan hámde Rapallo shártnamasınan ruxlangan Germaniya hár jılǵı tólemde tólewden bas tarttı. Buǵan juwap retinde Franciya, Belgiya hám Italyanıń qollap-quwatlawı menen 1923-jıl yanvarında óz armiyasın Germaniyanıń awır sanaat orayı bolǵan Rur walayatına hám Reyn walayatınıń bir bólegine kiritip, bul jerlerdi basıp aldı. Biraq Franciya ústem toparlarınıń rejesi ámelge aspadı. Germaniya húkimetiniń talabı menen Rur xalqı jumıstan bas tarttı. Franciyaǵa Rur kómiri pútkilley

barmadı. Nátiyjede shoyın ham polat quyiw keskin qisqardı. Frantsuz franki kursı túsip ketdi. Rurdiń basıp aliniwı ishki siyasiy krizis hám xalıq aralıq múnasibetlerdegi shiyelenisiwler menen juwmaqlandı. Rurdiń okkupatsiya etiliwi hám Germaniyada revoluyciyalıq jaǵdaydıń júzege keliwi menen AQSH hám Angliya mámleketlerin qaweterge saldı. Olar Evropada óz abıroyın asırıw ushın urınǵan edi. AQSH tiń qorgawındaǵı nemis burjuaziyasi hám ústem toparları Franciyaǵa baǵınbadı. Finans qıtshılıqları nátiyjesinde Franciya AQSHdan qarız sorawǵa májbur boldı. AQSH qarız beriwden aldın Rurdı bosatıp shıqıwdı talap etti. Franciyanıń imperiyalistik agressiyası siyasatı hám Rur avantyurası usılayınsha jeńiliw menen tamamlandı.

§ 4.2. Waqıtsha turaqlasiw jıllarında Franciya

1924-jıldan baslap basqa kapitalistik mámleketlerindegi siyaqlı Franciyada da turaqlasiw baslandı. Urısta ziyan kórgen mámleket xalıq xojalıǵın tiklew, mashina úskenelerin jańalaw hám ayırım strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan qurılıslar baslandı. 1924-1925-jıllarda Franciya sanaat ónimi urıstan aldınǵı dárejeden joqarılap kete basladı. 1925-jılda kómir qazıp shıǵarıw urıstan aldınǵı darejege salıstırǵanda 107 % ge, polat eritiw boyınsha 102 % ge jetdi. Óndiris hám kapitaldıń konsentratsiyalasıwı kúsheydi¹. Monopolistlerdiń paydasi kóbeydi. 1924-jıl mayında nawbetdegi parlament saylawı aldında radikal hám radikal-sociyalistler partiyası basqa mayda hám orta burjua partiyalarınan (respublikashi sociyalistler, órtasha antiklerikallardan), sociyalistik partiyadan ibarat, “Solshıl blok” dúzildi. Solshıl Awqamı óz dásturinde sociyallıq baǵdarda unamli ózgerisler jasaw, Milliy awqamniń xalıqǵa qarsı qaratılǵan ilajların biykar etiw, Sovet Awqamı menen diplomatiyalıq qatnasiqlar ornatiw, Germaniyadan áskerlerdi alıp shıǵıw hám onıń menen jarasiw, Angliya hám AQSH penen bekkem baylanıslardı tiklewdi wáde etken edi. Saylawda bul blok jeńiske eristi, “milliy blok” bolsa jeńiliske ushradi. Mámleketde “solshıl blok” tiń Eduard Errio basqarǵan húkimeti dúzildi.

¹Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энг. янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 25 bet

“Solshıl blok” mámleketti 1924-jıl iyuninan 1925-jıl apreline shekem basqardı. Dáslep Edward Errio basshılıǵındaǵı radikallardan ibarat solshıl burjua húkimeti xalıq massasınıń qatal talapların esapqa alıp, “solshıl blok” programmasınıń ayırım statyaların ámelge asırıwǵa májbur boldı. Sebebi waqıtsha siyasiy amnistiya járiyalandı, 1920-jılda is taslawǵa qatnasǵanlıǵı ushın jumıstan bosatılǵan temir jolshılar qaytadan jumısǵa alındı, uy-jay qurılısına bir az qarjı ajratıldı. Rurdan francuz armiyası alıp shıǵıldı, franktiń qádirin asırıw maqsetinde majburiy zayommlar shıǵarıw haqqında nızam joybarı parlamentge kiritildi.

1924-jıl oktyabrde ońshıl partiyanıń qarsılıǵına qaramay Franciya menen Sovet Awqamı ortasında diplomatiyalıq qatnasıqlar ornatıldı. Lekin Errio húkimetiniń miynetkeshlerge ayırım jantasiw siyasatı monopolistik burjuaziyanıń finans oligarxiyasına jaqpadı. Finans oligarxiyası frankti qadirsizleniwinen mápdar edi. Senat májburiy zayomlar haqqındaǵı joybardi biykar etti. Bunday ǵalabalıq narazılıq hám gúres sharayatında sociyalistlik partiya “solshıl blok” tan shıǵıwǵa májbur boldı. «Solshıl blok» tarqalıp ketdi. 1925-jıl aprelinde Puankare basshılıǵında iri burjuziyanıń “Milliy birlik” húkimeti dúzildi. Húkimetke radikallar qatnastı. “Milliy birlik” húkimeti mámleketti úsh jıl basqardı. Ońshıl sociyalistler bloktan sırtta bolsada, Puankare húkimetin qollap quwatladı.

Puankare inflyaciyaǵa qars gúres, frankti turaqlastırıw hám ekonomikalıq ósiwdi támiynlewdi óz ishki siyasatınıń zárúr wazıypası dep jariyaladı. Húkimet mámleket qárejetlerin qisqarttırdı, jańa salıqlar engizildi hám sanaat kárxanalarına jeńillikler berdi. AQSH hám Angliyadan alınǵan iri kreditler esabına frank kursi turaqlastırıldı. 1926-jılǵa kelip mámleket daramatlari urıstan keyin birinshi márte qarejetlerden artıq boldı. Frank turaqlı valyutaǵa aylandı.

Valyuta-finans qatnasıqlarınıń turaqlasıwı francuz ekonomikasınıń ulıwma óse baslanǵanına derek beredi. Bul urıstan keyingi krizisti saplastırǵan jer júzilik ekonomikası rawajlanıwınıń ulıwma barislari menen tigiz baylanıslı edi. 1925-jılǵa Franciya sanaatı óniminiń kólemi birinshi márte urıstan aldınǵı darejeden artıq boldı. Aradan bes jıl ótkennen keyin, 1930-jılǵa Franciyada urıslar aralıǵındaǵı eń joqarı sanaat óndirisi hám sawda kólemi kózge tústi. Franciya

sanaatınıń rawajlanıw dárejesi boyınsha (jılına ortasha 5%) Angliya hám Germaniyani artıd qaldırıp, AQSH ǵa jaqınlastı. Onlap jana iri zavodlar, elektr stanciyaları, temir jollar qurıldı.1924-jıldan 1932-jılǵa shekem mámleket ekonomikasın turaqlastırıw dáwiri boldı. Bul dáwir xalıq turmısına da unamli tásir kórsetdi. Narxlar turaqlasıp, puldıń qádirsizleniwi toqtadı. Bul bolsa húkimetde xalıqtıń bir qatar qatlamlarınıń sotsiyalıq awhalin jaqsılaw ilajların ámelge asırıw imkaniyatın berdi.1926-jılǵa jumıssızlıq napaqası jariyalandı, kekselik napaqası, kesellik, nagıranlıq hám hámiledarlıqta járdem pulı beriletuǵın boldı.

Sırtqı siyasatda Puankare húkimeti koloniyalıq ilajların kúsheytti.1926-1927-jıllarda Marokko hám Siriyadaǵı milliy azatlıq háreketler jawızlarsha bastırıldı. Shovinstlik hám fashistik shólkemler aktivlesti hám polkovnik De Lya Rok bassılıǵında 1927-jılǵa “Jawinger krestlar” dep atalǵan jańa áskeriy-fashistlik shólkem dúzildi.(Peten hám De Goll fashistlik shólkemniń jasırın aǵzaları bolǵan). Burjua parlamentarizminin krizisi kúsheydi.Monopolistlik burjuaziya miynetkeshler massasına qarsı óz poziciyasın bekkemlew ushın gúresti. Ońshıl burjua partiyaları 1928-jıl aprelinde bolǵan nábwetdegi parlament saylawlarında kópshilik orındı iyeledi. Saylawda kem orındı iyelegen radikallar húkimetten shetletildi hám oppoziciyaǵa ótiwge májbur boldı. Puankare húkimeti quramında asa ketken reaksionerler mámleketti basqardı.

§ 4.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizisi jıllarındaǵı Franciya

Franciya 1929-jılǵa baslanǵan jer júzilik ekonomikalıq kriziske aldınraq, 1930-jıldan baslap kirdi. Sebebi bul mámlekette jáhán urısında wayran bolǵan xojalıqtı tiklew, strategiyalıq qurılıs-sanaat mashina úskenelerin jańalaw dawam etip atırǵan edi. Krizis Franciyada bir neshe jıllarǵa sozılıp ketti, óndiristiń ayırım tarawları bolsa ekinshi jáhán urısına shekem krizisten qutıla almadı, Tovar óndirisiniń kólemi qısquardı, sanaat óniminiń úshten bir bólimi, awıl xojalıq ónimi hám sırtqı sawdanıń besten eki bólegi, Milliy dáramattıń úshten biri qısquarıp ketti. Jumısshılardıń is haqısı 40%ke qısquardı. Isshiler is haqısınıń ulıwma fondı 23 mlrd

frankka kemeyip ketti. Shtraflar aliw háwij aldı. Óndiris bargan sayın ıqshamlastırılıp, miynet processi jedelleştirildi hám jumıs kúni 10-12 saatqa uzaytırıldı. Hayal-qızlar hám balalar hádden tısqarı ekspluataciya etildi. Narh – baha kóterildi. Qosımsha salıqlar astı. Jumıssızlar kóbeyip olardıń sanı 1,5 mln adamnan astı, isshilerdiń 50% pútkilley yamasa derlik jumıssız qaldı.

Krizis mámlekettegi siyasiy turaqsızlıqtı kúsheytti hám húkimettegi toparlar ortasındaǵı gúrestitiń háwij alıwına alıp keldi. Tek 1937-jılda ǵana Franciya sanaatı hám sırtqı sawdası krizisten aldınǵı dárejege qayttı, 1938-jılda jańa krizis baslandı hám ol derlik ekinshi jer júzilik urıs baslanǵanǵa shekem dawam etti. Franciyada ekonomikalıq rawajlanıwdıń normal jolına qaytip túse almadı. Franciyadaǵı siyasiy jaǵday keskin ózgerdi, keń xalıq massasınıń narazılıǵı kúsheydi. Bul, francuz burjuaziyasınıń dástúriy iri partiyaları abıroyınıń túsiwinde kózge tústi. Bizge málim, finanslıq oligarxiya hám iri sanaat monopoliyalarınıń máplerin qorgawshı bul partiyalar Franciyada hákimyat basına 1926-jılda kelgen edi. 1929-jıl noyabrden 1932-jıl mayǵa shekem mámlekette 8 húkimet alması.

1932-jıl maydaǵı saylawlar Franciyada krizistıń eki jılı dawamında sol tárepke qarap burılǵanlıǵın kórsetti. Saylawlar socialistler hám radikal-socialistler blogına jeńis keltirdi. Jańa húkimetti jańa Eduard Errio basqardı¹. Deputatlar palatasındaǵı 594 orinnan 386sin solshıl blok wákilleri alıp, óz baǵdarlamaların ámelge asırıw imkaniyatın qolǵa kirgizdi. Biraq, olar bul imkaniyattan paydalana almadı. Ońshıl sheńberdegiler solshıl húkimetke qarsı kúshli hújimdi háwij aldırđı hám bul húkimettiń normal iskerlik kórsetiwine múmkinshilik bermedi. E. Errio húkimeti bar-jogı 6 ay islep, otstavka beriwge májbúr boldı. 1932-jıl dekabrinen 1934-jıl yanvarına shekem Franciyada solshıllardıń 5 húkimeti alması hám olardıń hár biri 3 aydan az waqıt húkmdarlıq qıldı. Olardıń eń sońǵısı Eduard Dalad'e (1884-1970) húkimetti boldı.

Isshiler klassı hám miynetkesh diyqanlardıń ǵalabalıq revolyuciyalıq shiǵıwları monopolistlik burjuaziyanıń Laval hám Tard'e húkimetlerin (1931-

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. О'zbekiston 2018. 100 bet

1932) oğada zop táshwishke saldı. Monopolistlik burjuaziyanıń parlament metodlarınan kóre fashizmge jaqınlıǵı artıp bardı. 1932-1933-jıllarda “Francuz birligi”, “Francistler” degen jańa fashistlik partiya hám soyuz dúzildi. Burun dúzilgen “Jawinger krestler”, “Francuz háreketi” siyaqlı fashistlik shólkemleri aktivlesti. Bul shólkemler bir neshe 10 mın (keyinirek bolsa bir neshe júz mın) aǵzaǵa iye boldı, hámde top hám pulemyotlar menen qurallandı. Olardıń iqtıyarında júzden aslam samalyot ta bar edi. Fashistlik shólkemlerdiń baslıqları (De Lya Rok) hám basqalar Gitler hám Mussolini menen baylanısta boldı. Bunıń ústine, Franciya ústem toparları xalıq aralıq jaǵday keskinlesip baratırǵanlıǵına hám Germaniyadan reparaciya alıw toqtaǵanlıǵına qaramay, German fashizimin qollap-quwatladı.

§ 4.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı Franciya

Gitlerdiń húkimet basına kelgeninen ruwxlangan Franciya iri finans hám sanaat kapitalınıń ońshıl toparları Franciyada da fashistler diktaturasın ornatıwǵa urındı. Reakcion sheńberler mámleketten fashistler awdarıspǵına hám hákimyatti fashistler iyelewine ruwxıy jaqtan tayarlaw maqsetinde ǵalabalıq úgit-násiyatti háwij aldırdı. Bir waqıttıń ózinde buyırıq berilgen waqıtta-aq hákimyat ushın gúrestı baslawǵa tayar kóp sanlı fashistler shólkemleri dúzildi. 1933-jıldıń aqırında fashistlerdiń shólkemleri húkimette júzege kelgen krizisti siltaw etip húkimetti iyelewge áshıqtan- ashıq tayarlanı basladı. 1934-jıl 6-fevralda húkimet krizisi siyasiy kriziske ótkennen soń, Parijde fashistler kóterilisi baslandı. Bir neshe on mın qurallangan fashistler kóshelerge shıqtı hám Burbonlar sarayı, parlament imaratın jarıp ótiwge urındı. Húkimettiń biyparwalıǵınan paydalanıp, fashistler pochta, telegraf, vokzallar hám Elisey dalasındaǵı Kelisim maydanına hújim ete basladı.

Húkimettiń háreketsizligin kórip, Franciya paytaxtıń túrli rayonlarında júz mınlap ishshiler kóshelerge shıqtı. Germaniya apatınıń Franciyada da tákirarlanıwın qálemegen adamlardıń barlıǵı tik ayaqqa turdı. Bunday ǵalabalıq kóterilisler mámlekettiń Marsel, Lion, Ruan, Nant, Nansi hám basqa qalalarında da bolıp ótti.

Mámleket miynetkeshleri Franciya tariyxındaǵı eń áhmiyetli jeńisti qolǵa kirkizdi. Fashistler milliy demokratiyalıq kúshleri frontı aldında sheginiwge májbúr boldı. Biraq, gúres bunıń menen tamamlanbadı. Reakcion hám konservativ kúshler hákimiyattı tap Germaniyadaǵı siyaqlı siyasiy oyunlar jolı menen iyelewge qarar etti. 1934-jıl 7-fevralda E.Dalad'e ózine isenim bildirgenine qaramay otstavkaǵa shıqtı. Bas wázir etip fashizmnıń ashıq tárepdarı bolǵan Gaston Dumerg (1863-1937) tayınlandı.

Franciya miynetkeshleri fashistler awdarıspaǵı shólkemlestiriwshileri rejesin joqqa shıǵardı. Húkimet basına Dumerg kelgeni haqqındaǵı xabar tarqalǵanı elege shekem qozǵalańshı hám ishshiler ortasında qatal sawashlar baslandı. Pútkil Parijde, hár bir rayonda, Franciyanıń barlıq aymaǵında ishshiler fashistlerdi húkimetke qoymaw ushın gúrestı. Mámlekette demokratiya hám Franciya azatlıǵı ushın gúresiwshilerdiń ulıwmalıq frontı júzege kele basladı.

Mitingler qadaǵan etilgenine qaramay, 9-fevral kúni keshqurın 50 mın Parijliler fashistlerge qarsı mitingge shıqtı. Qalada policiya hám ishshiler ortasında haqiyqiy kóshe sawashları hawij aldı. Parij keselxanaları jaradarlar menen tolıp-tastı. Ishshiler húkimet fashistler tárepinde ekenine isenim payda etti, óytkeni, onıń buyrıǵına muwapiq policiya hám áskerler De Lya Rok bandalarǵa qarsı emes, Parij miynetkeshlerine qarsı shıqtı. 1934-jıl 9-fevralda Parij hám basqa qalalarda antifashist kúshlerdiń úlken mitingleri bolıp, policiya menen soqlıǵısıwlari júz berdi, bir neshe adamlar qurban boldı.

12-fevralda pútkil Franciyada ulıwma is taslaw baslandı. Onda 4,5 mln adam qatnastı. Sol kúni Franciyada fashistlerge tárepdar reakcion kúshler tárepinen tayarlangan mámleket awdarıspaǵı joqqa shıqqanlıǵı aydınlastı. Fashizm Franciyada jeńiske erise almadı.

1934-jıl fevral waqiyaları fashizm qáwpiniń kúsheygenligin, sonıń menen birge fashizmge qarsı demokratiya tárepiniń úlken kúshke iye ekenligin, birlik penen shıǵıwdıń oǵada zárúr áhmiyetin kórsetti hám birlesken front dúziw ushın shárayat jarattı. Fashizm jeńilgen bolsa da, biraq onıń qáwpi birotala joǵalmaǵan edi. Germaniya hám Italiya fashistleri bolsa keń agressiyaǵa kúsh

berip tayarlanbaqta edi. Soğan qaramay, Dumerg húkimeti qáwipsizlik sharaların kórmedi. Húkimettiń ayırım aǵzaları máselen, sırtqı isler ministri Lui Bartudiń qáwipsizlik sharaların kóriw haqqındaǵı usınısları maqullanbadi. Bartu Germaniya fashizmi qáwpine qarsı bolǵan burjuaziya wákili edi. Ol 1934-jıl báhárinde Oraylıq hám Túslik-Shıǵıs Evropa mámleketlerin aylanıp shıqtı, hámde fashizm agressiyası qáwpine qarsı bir qansha mámleketler Awqamın dúziw ideyaların alǵa súrdi. Biraq, sol jılı oktyabr ayında Bartu Franciya húkimet toparlarınıń panasındaǵı Gitlershi agentler hám Xorvat fashist terrorshıları tárepinen óltirildi. Isshiler massası studentlerdiń hám socialistlik partiyaǵa birlesken front tárepdarlarınıń kóbeyip baratırǵanlıǵın názerde tutıp, socialistlik partiya basshıları kommunistlik partiya usınısın qabıl etiwge májbúr boldı. 1934-jıl 27-iyulda kommunistlik partiya menen socialistlik partiya ortasında fashizm qáwpine qarsı gúreste birgelikte háreket etiw haqqında shártnama dúzildi. Bul isshiler klassınıń úlken jeńisi edi. 1935-jıl may ayında Franciya kommunistlik partiyasınıń baslaması menen solshıl partiya hám gruppalarınıń keńesi ótkerilip, fashizm hám jer júzilik urıs qáwpine qarsı xalıq frontın dúziw haqqında qarar qabıl etildi. 1935-jıl 14-iyulda Milliy bayram kúni 2 mlnnan artıq adamlar kóshelerge demonstraciyaǵa shıqtı. Parijde 500 mınnan aslam adamlar miting ótkerdi hám fashistlerdiń hákimyat basına keliwine jol qoymaw, tınıshlıq hám demokratiyani bekkemlew ushın gúres alıp barıwǵa ant etti. Solay etip, 1934-1936-jıllarda keń xalıq massası - isshiler, diyqanlar, qala mayda burjuaziyası, miynetkesh ziyalılarıń antifashistlik xalıq frontı júzege keldi.

1936-jıl yanvarda Xalıq frontınıń dástúri járiyalandı. Oni islep shıǵıwda mámlekettiń demokratiyalıq kúshleriniń wákilleri qatnastı. Dástúr fashistlerge qarsı demokratiyalıq ózgeshelikke iye edi. Barlıq fashistlerdiń shólkemlerin quralsızlandırıw hám tarqatıw talabınan tısqarı, ol keń xalıq massasınıń awhalın jaqsılaw - jumıs háptesin qisqartıw, jumıssızlarǵa járdem kórsetiw milliy fondın shólkemlestiriw, awıl xojalıq ónimlerine qatal bahalardı belgilewdi názerde tutıwshı dástúrdi de alǵa qoydı.

1936-jıldıń báhárinde Franciyada deputatlar palatasına saylawlar bolıp ótti. Xalıq frontı partiyaları birgelikte, ulıwma dástúr tiykarında qatnastı. Saylawlarda Xalıq frontı ulıwma esapta 57% dawıs toplaı jeńip shıqtı.

Xalıq frontı húkimeti Socialistlik partiya jetekshisi Leon Blyum (1872-1950) basshılıǵında Franciyada krizistiń jańa basqıshı baslanıp atırǵan bir payıtta jumıs basladı. Soǵan qaramay, ol óz dástúrin ámelge asırıw hám bergen wádelerin orınlaw boyınsha júdá úlken jumıslardı ámelge asırdı. 1936-jıldıń jazı dawamında parlament Xalıq frontı dástúrine sáykes keliwshi 100 den artıq nızamlardı qabıl etti. Fashistlerdiń shólkemleri qadaǵan etildi. Óz wádelerine muwapıq, húkimet parlament arqalı 3 nızamdı qabıl etti: 40 saatlıq jumıs háptesi haqqında nızam, eki háptelik haqı tólenetuǵın dem alıslar haqqında nızam hám jámáátlik shártnamalar haqqında nızam qabıl etildi. Xızmetshilerdiń aylıqları hám napaqaları asırıldı. Jumıssızlıq boyınsha napaqaǵa salıq salınıwı toqtatıldı. Jumıssızlar ushın jámáátlik jumıslar shólkemlestirile baslandı.

Xalıqtıń orta qatlamlarınıń awhalı da jaqsılandı. Húkimet sanaat, sawda hám awıl xojalıǵı tarawındaǵı kárxanalardıń qarızın tólew múddetlerin keshiktirdi hám bul jol menen mınlap mayda óndiris kárxanaların kriziske ushırawdan aman saqlap qaldı. Mayda kárxanalardan alınatuǵın salıqlar muǵdari kemeytirildi, iri kárxanalardan alınatuǵın salıqlar bolsa kóbeytirildi. Franciya banki hám bir qatar áskeriy zavodlar mámleket qaramaǵına ótti. 1937-jıl da Temir jollar milliy jámiyeti dúzilip, onıń qol astına mámlekettegi barlıq temir jollar ótkerildi. Evropanıń basqa mámleketlerinde bolǵanı siyaqlı, Franciyadan da ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıw engizile basladı.

Xalıq frontı húkimeti óz nızamların ámelge asırıwda júdá úlken qıyınshılıqlarǵa dus keldi. Mámlekette pul joq, demek, isbilermenlerdi qabıl etilgen nızamlardı orınlawǵa májbúr etiw ushın qarjı da joq edi. Húkimet salıstırmalı túrde sanalı joldı tańladı – ol Franciya valyutası bolǵan frankti francuz xalqınıń barlıq sociallıq jetiskenliklerin joqqa shıǵarǵan halda 30% ke devalvaciya qıldı. 1937-jıl fevralda L.Blyum mámlekettiń awır materiallıq jaǵdayın sıltaw etip, Xalıq frontı dástúrin orınlawda tánepis járiyalaw usınısın kirgizdi. Ol kúsh toplaı,

soń jetiskenliklerdi bekkemlew ushın azıraq «dem alıw» lazımlıǵın uqtırdı. Bul xalıqtıń narazılıǵına sebep boldı. 1937-jıl iyunında L.Blyum otstavka shıqtı.

Reakciyashıl kúshler Xalıq frontı húkimetine qarsı ashıq hújim basladı, onıń iskerligin xalıqqa qarsı baǵdarlawǵa urındı. Olar mámlekettiń sociallıq mútájlikleri ushın qárejetlerin qısqartıwǵa eristi, húkimettiń materiallıq jaǵdayın awırlastırıwǵa qaratılǵan ilajlardı ámelge asırdı. Húkimet temeki ónimleri, shırpi, spirtli ishimlikler, pochta-telegraf hám temir jol qatnawlarına jańa salıqlar belgilewge májbúr boldı. Xalıq frontınıń jańa húkimeti - Shotan húkimeti jańa devalvaciyani ámelge asırdı. Ishki devalvaciya nátiyjesinde Franciyada jasawdıń qunı 1936-jıl may ayınan 1937-jıl dekabrge shekem 40% qimbatladı.

Xalıq frontı abiroysızlandı. Onıń qatarında bólshekleniw júz berdi. Eduard Dalad'e basshılıǵındaǵı topar Xalıq frontı partiyaları menen baylanıstı úziw hám ońshıl reakcion partiyalarǵa tayanǵan halda bir partiyalı húkimet dúziwdi talap qıldı. Eduard Errio basshılıǵındaǵı ekinshi topar bolsa Xalıq frontı dá stúrine sadıq qaldı. Radikal-socialistlerdiń 1938-jıl oktyabrdegi Marselde bolıp ótken syezdinde Xalıq frontınan ajıralıw haqqında qarar qabıl etildi. Franciyanıń Xalıq frontı bólsheklendi.

Xalıq frontı abiroysızlandı. Onıń qatarında bólshekleniw júz berdi. Eduard Dalad'e bashılıǵındaǵı topar Xalıq Frontı partiyaları menen múnasebetti úziw hám ońshıl reaksiyashıl partiyalarǵa tayanǵan halda bir partiyalı húkimetti dúziwdi talap etti. Eduard Errio basshılıǵındaǵı ekinshi topar bolsa Xalıq frontı dástúrine sadıq qaldı. Radikal-sociyalistlerdiń 1938 -jıldıń oktyabrinde Marsellde bolıp ótken syezdinde Xalıq frontınan qatnasıqtı saplastırıw haqqında qarar qabıl etti. Franciyanıń Xalıq frontı bólsheklendi.

Xalıq frontınıń bólshekleniwi reakciyashıl kúshlerge jol ashtı. 1938-jıl 10-aprelden 1940-jıl 18-mayǵa shekem hákimiyattı basqarǵan E.Dalad'e húkimeti dáwirinde Franciya miynetkeshleri ushın Xalıq frontı húkimeti iske asırǵan jeńillikler saplastırıla basladı. Barlıq ónim hám xızmet túrlerine salıqlar kóbeytildi. Isbilermenler az muǵdarda haqı tólenetuǵın halda xızmet waqtınan tısqarı jumıslardı engiziw huqıqın qolǵa kirgizdi. Jumıs háptesi 5 kúnnen 6 kúнге

uzaytırıldı. Sociallıq qorǵaw kemeydi, salıqlar muǵdarı 13 esege kóbeytildi, iri kárxanalardıǵa salınatuǵın salıqlar bolsa kemeytirildi.

Mámleket miynetkeshleri buǵan ǵalabalıq narazılıqlar menen juwap qaytardı.1938-jıl 30-noyabrde Franciyada ulıwma is taslaw baslandı. Húkimet armiyani iske saldı, áskerlerge jawinger oqlar tarqatıldı.Húkimet hám isbilermenler birgeliktegi háreketleri menen is taslawshılardan ayawsız ósh aldı. Kóplegen zavodlar jabıldı, 1,5 mln adam jumıstan bosatıldı, mınlap ishshiler qamaqqa alındı.

E.Dalad'e húkimeti “Milliy satqınlıq” húkimetine aylandı. Qala orayında dushpan birinshi imkaniyat jaratılǵanday Franciyani basıp alıw niyetin hesh kimnen jasırmaǵan fashistler Germaniyasi turdı.Satqınlıq xorlanıw hám jeńilisler jolı Franciya sırtqı siyasatın bul dáwirde Franciya iri kapitalı menen jaqın baylanısta bolǵan reakciyashıl hám fashistlerge tárepdar kóz-qarasların hesh kimnen jasırmaǵan mámleketlik hám siyasat ǵayratkerleri belgiledi. Bular 1931-jıl yanvardan 1932-jıl fevralǵa shekem, 1935-jıl iyunnan 1936-jıl yanvarǵa shekem Franciya Bas wáziri bolǵan P.Laval, 1934-jıl oktyabrinen 1936-jıl yanvarǵa shekem sırtqı isler ministri lawazimında islegen P.Tard'e, E.Dalad'e, J.Bone, A.Sarro hám basqalar edi. Franciyanıń Evropada gegemonlıǵınıń ornatılıwına isenimi joǵalǵan bul mámleketlik hám siyasiy iskerler Germaniya hám Italiya fashistleri menen til biriktiriw jolına tústi, sol tárizde olar menen qarsılasıwdan qutılıp qalıwǵa úmit etti. Olar qorǵanıwǵa tiykarlangan urıs ideyasın alǵa súrdi.

Germaniyada fashistlerdıń hákimiyatqa keliwi, 1934-jıl fevral waqiyaları hám xalıq frontınıń 1936-jılǵı jeńisleri reakciyashıl qaraslardı jáne de bekkemledi hám fashistlerdi belsendi háreketler baslawǵa shaqırdı.Olardıń milletke qarsı kóz-qarasları mámlekettiń rásmiy siyasatı dárejesine kóterildi.Franciya sırtqı siyasatınıń tiykarǵı koncepsiyasi belsendiligin Shıǵısqa baǵdarlaw Franciya diplomatiyasınıń bas maqsetine aylandı. 1940-jıl Franciya bul siyasatı ushın áskeriy jeńiliw hám milliy ǵárezsizlikti qoldan jiberiw menen juwap berdi.

Franciya ústem toparlarınıń bir bólimi fashistler Germaniyasın Franciyadaǵı bar bolǵan dúzimdi saqlap qalıwdıń kepili dep esapladi. Bunday siyasatshılardı

kollaboracionistler dep atadi, olar Gitlerdiń sırtqı siyasatın ámelge asırıwı ushın jol ashıp berdi.

1933-jıl iyunda Franciya diplomatiyasi fashistler menen kelisimge keldi. 1933-jıl 7-iyunda Angliya, Franciya, Italiya hám Germaniya ortasında “Tórtler pitimi” tastıyqlandı. Ol kúshke kirmedi, biraq Franciya sırtqı siyasatınıń mazmunın ashıq turde kórsetti. 1934-jıl oktyabrde Franciya bas wázirligine P.Laval tayınlandı. Ol eki jaqlama oyın alıp bardı, yaǵniy fashist mámleketleri dıqqatın ózine qaratıw maqsetinde ózin Sovet Awqamı menen jaqınlaspaqshıday etip kórsetti. 1935-jıl 2-mayda ózara járdem haqqında sovet- francuz pitimin tastıyqladı. Oǵan shekem Franciya diplomatları “Franciyanıń Germaniya menen tolıq hám úzil-kesil kelisimi ushın zárúr bolsa” sovet-francuz pitiminen waz keshiwge tayar ekenin aytıp, Germaniya menen til biriktiriwge urındı. Gitler buni qabıl etpedi.

1936-jıl martta Gitler armiyası demobilizaciyalangan Reyn aymaǵına kirdi. Bunıń menen Gitler Franciyanı ashıqtan ashıq gúres maydanına shaqırdı. Versal shártnamasınıń 42 hám 43- statyaları buzılǵanına qaramay, Franciya shegindi, fashistler Germaniyasınıń birinshi basqınshılıq háreketine hesh qanday qarsılıq kórsetpedi. Kollaboracionistler Gitler dúzimine qarsı bolǵan miynetkesh xalıqtı revolyuciyaǵa ruwxlandıradı, watanpárwarlıq tuyǵıların asırıp, fashizmge qarsı gúrestin kúsheyiwine alıp keledi, dep qorqtı.

1938-jıl martta Gitler Avstriyani da basıp aldı. Franciya óziniń sońǵı awqamlasınan ayırıldı. 1936-jıl 27-aprelde Belgiya ózin biytárep dep daǵazaladı, yaǵniy Franciyanıń Shıǵıs shegaraların qorgawshı Reyn pitiminiń kepili bolıwdan bas tarttı.

Reyn waqıyalarinan kóp ótpey, 1936-jıl iyulda, Ispaniyada puqaralar urısı baslanıp, Germaniya hám Italiya fashistleri qozǵalańshılardı ashıqtan ashıq – járdem bere baslaǵaninan soń, Franciya Ispaniya islerine óziniń aralaspawın málim etti hám Ispaniya respublikashılarına qural-jaraq satıwdı qadaǵan etti. Franciya húkimeti Gitlerdiń malayına aylandı. 1938-jıl Gitler jańa qurban – Chexoslovakiyani talap etti. Franciya Bas wáziri E.Dalad’e Chexoslovakiya húkimetiniń pikirin sorastırmaı Sudetti Germaniyaǵa beriwge razılıq bildirdi.

1938-jıl 4-oktyabrde Franciya Milliy Májlisi shermendeli Myunxen pitimin ratifikaciya qildi hám bul mámlekettiń fashistler Germaniyası menen til biriktiriw jolına túskenligin tastıyqladı.

Myunxen pitimi ratifikaciya qılınǵannan soń, Franciya kollaboracionistleri jeńil tarttı. Olar Gitlerge Shıǵıs tárepke jol ashtı. Endi Germaniyadan kelisim soraw múmkin edi. Germaniya razı boldı hám Myunxen pitiminen 2 ay ótip 1938-jıl 6-dekabrde Parijde Franciya sırtqı isler ministri J.Bonne hám Germaniya sırtqı isler ministri I.Ribbentrop óz-ara hújim jasamaw haqqındaǵı pitimnen ulıwma ózgesheligi joq qospa deklaraciyanı tastıyqladı.

1938-jıl 16-noyabrde Dalad'e Franciyanıń koloniya máselesine hesh qanday aralaspaytuǵının ashıqtan-ashıq bildirdi. Dalad'e húkimeti Germaniyanıń agressiyasını Shıǵısqa qaratıwǵa urındı. 1939-jıl mart-avgust aylarında alıp barılǵan sóylesiwler Franciya hám Angliya húkimetleriniń aybi menen nátiyje bermedi. Franciya basqarıwshı toparlarınıń siyasatı da ekinshi jer júzilik urıstıń baslanıwın tezlestirdi.

IV- Bap boyınsha sorawlar

1. Birinshi jer júzilik urıs nátiyjesinde Franciyanıń adam hám materiallıq shıǵını qanday dárejede boldı?
2. 1921-jılı Franciyanıń baslaması menen dúzilgen «Kishi Antanta» awqamına qaysı mámleketler kirgen edi?
3. Waqıtsha turaqlasıw jıllarındaǵı Franciya sanaatınıń rawajlandırıw dárejesin sıpatlap berin?
4. Jer júzilik ekonomikalıq krizis Franciyaǵa qanday tásir jasadı?
5. 1934-1936 jıllarda dúzilgen «Xalıq frontınıń» maqseti nelerden ibarat edi?
6. E.Dalad'e húkimetin fashistlik Germaniya menen til biriktiriw jolına túsiwin qanday faktler menen sıpatlaysız?

V- BAP. 1918-1939 JILLARDA AMERIKA QURAMA SHTATLARI

Rásmiy ataması-Amerika Qurama shtatlari. Paytaxtı-Vashington. Maydanı - 9632030 kv km.Xalqı 333777011 adam (2019).¹Rásmiy tili-ingliz tili, (ispan fransuz, nemis, italiyan, polyak, portugal, arab, hind tilleri keń taralğan. Dingen sıyınıwshılardıń tiykarǵı bólegi xristian dininiń protestant masxebi (53 %) hám katolik (26 %) masheblerine sıyınadı. Pul birligi-AQSH dolları. Arqa Amerikadaǵı mámleket.

Mámleketlik dúziligi-federativ respublika. Mámleket quramına 50 shtat hám Kolumbiya okrugi kiredi. AQSH 1776-jılı 4-iyulda óz ǵárezsizligine erisken. (Burın Angliyanıń kolloniyası bolgan).Milliy bayramları 4-iyul Ǵárezsizlik kuni, 22-fevral -Djordj Vashington tuwılǵan kúni.11-noyabr urıs qaharmanları kúni. Nızamshılıǵı ingliz ulıwma huqıqına tiykarlangan².Mámleket hám hukimet baslıǵı-Prezident. Nızam shıǵarıwshı hákimiyattı Senat hám wákiller palatasınan dúzilgen. Eki palatalı parlament-Kongress ámelge asıradı. AQSHta eki siyasiy iri partiya hárezket etedi. Respublikashılar hám demokratlar partiyası.1867-jılı AQSH Rossiyadan Alyaskanı hám Aleut atawların satıp aladı. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında Evropa hám basqa materiklerden migrantlardıń kóship keliwı nátiyjesinde AQSH ekonomikası qúdiretli mámleketke aylandı. 1917-jıldıń 4-aprelinde AQSH birinshi jer júzilik urısqa qatnasıp, urıs tamam bolǵannan keyin senat Versal shártnaması qararların qollawdan bas tarttı. Urıstan keyingi mámleket ekonomikasınıń ósiwi 1929-jılı ullı depressiya liberal ekonomikanıń tereń krizisi menen almastı.

§ 5.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı AQSH

Rásmiy Birinshi dúnya júzilik urıstıń nátiyjesinde AQSH jetekshi dúnya júzilik derjavaǵa aynaldı. Amerika kompaniyaları joqarı baha menen, urıs materialların jetkerip beriwdiń esabınan kóp payda taptı. Urıs jılları amerika kompaniyaları 35

¹ www.countrymeters.info

²Жаҳон мамлакатлари.Маълумотнома/ тузувчилар:Ш.Эргашев, Тўлқин Бобоматов,Нодир Турсунов Ташкент: «O'zbekiston»2012 12 bet

mlrd dollar taza tabıs aldı. Bunnan basqa, Evropa elleri AQSH qa 20 mlrd dollar qarızdar boldı.

Elde sanaat óndirisi kórmegen dárejede ósti. Nátiyjede 6 jılda 1914-jıldan baslap 1920-jıllarda eldın milliy baylıǵı 2,5 márte kóbeydi. AQSH dúnyanıń finans orayına aynaldı.

Amerika kompaniyalarınıń ekspansiyalıq siyasatın qollap prezident Vilson bassılıǵındaǵı demokratlar húkimeti “dúnya júzilik basshı“ bolıw kursın tuttı. AQSH siyasatı Vilsonnıń “14-punktinde“ bayan etildi.

Birinshi jer-juzlik urıs jıllarında AQSH qıyan-keski urıstı soziw, jánede kóbirek paydani qolǵa kiritiw, basqa mamleketlerdi ekonomikalıq tárepten gárezli etip qoyıw maqsetlerin názerde tuttı. AQSH urıstıń dáslepki jıllarında “biytáreplik” jolın tuttı, 1917-jıl aprelinen jer júzilik urısında qatnastı. AQSHta urısta qurban bolǵan hám jaradar bolǵanlardıń sani 300 mın adamnan astı. Islep shıǵarıw hám kapitaldın kontsentraciyalasıwı jánede kúsheyip ketdi. Bunıń nátyjesinde iri monopolistlik birlespeler, júda úlken trestler júzege keldi. Neft islep shıǵarıw, polat eritiw siyaqli iri sanaat tarmaqları, temir jollar Rokfeller, Morgan, Dyufon, Vanderbilt, Mellon siyaqli iri milliarderler qolında toplandı. Bunday monopolistlerdiń paydası eki eseden artıq kóbeydi. Olardıń alǵan paydası 1914-jıl 3 mlrd 940 mln dollar bolsa, 1919-jılda 9 mlrd 411 mln dollarǵa jetti. Shet mámleketlerge ónim hám capital shıǵarıw tezlesip ketti. 1920-jılda shet elge shıǵarılǵan ónim summası 8 mlrd dollarǵa, capital shıǵarıw 6,4 mlrd dollarǵa jetti. Eksport importdan bir qansha ósti. AQSH basqa mámleketlerden qarız alıwshı mámleketten qarız beriwshı mámleketke aylandı. 1914-1919 jıllarda sirt el mámleketlerdiń AQSH tan qarızı 3,5 mlrd dollardan 6,5 mlrd dollarǵa jetti. Amerika kompaniyaları urıs dáwirinde jámi 35 mlrd dollardan artıq sap daramat aldı. Bunnan tısqari, Evropadaǵı 20 mámleket AQSHtan 10 mlrd dollar qarızdar bolıp qaldı. Olar hár jılı AQSHǵa keminde 1 mlrd dollardan tólep turiwları lazım edi. AQSH 1914-1919-jıllarda dunyadaǵı altın zapasınıń 50% ten kóbiregine iye boldı. Dunyanı finanslıq tárepten ekspluataciyalaw orayı Franciya, Germaniya hám Angliyadan AQSHǵa

kóshiti. Alti jıl ishinde 1914-jıldan 1920-jılğa shekem mámleket milliy baylıǵı 2,5 mártebe astı. 1920-jılda AQSHda pútkil dunyada islep shıǵarılǵan jalpı ónimniń 47 %ti jaratıldı. Basqa ayırım kórsetkishler boyınsha AQSHtıń tabısları jánede salmaqlıraq edi. Mámlekette dunyadaǵı jámi avtomobillerdiń 80 %ti, nefttiń 67%ti islep shıǵarılatuǵın edi. Amerika floti urıs dawamında 10 barabargá ósti. AQSH Angliya siyaqlı dunyadaǵı jetekshi teńiz mámleketine aylandı.

1919-jılı Parij konferenciyasında Amerika delegatsiyası, dúnyanı qaytadan bólisiw haqqında ózlerine paydalı shártnamalargá erisiwge umıtıldı. Olar “ashıq esikler” prinsiplerin xalıq aralıq tán alıwǵa erisiwge hám dúnyada Amerikanıń tásirin kúsheytiwge erispekshi boldı. Vilsonnıń Parij konferenciyasında diplomatiyalıq jeńisi, basqarıwshı toparlardıń narazılıǵın tuwdırdı hám Versal shártnamasın ratifikaciyalawǵa milletler ligasına kırıwge qarsı shıqtı.

Urıstan keyingi jıllarda-aq AQSH mámleket tariyxındaǵı eń ayawsız hám keń kólemli quwdalaw háwij aldırıldı. 1918-jıl mayında AQSH húkimeti «Shaqırıq haqqında» daǵı hújjetti járiya etti. Oǵan muwapiq mámlekettegi engizilgen dúzim haqqında bildirilgen barlıq unamsız pikirler jinayat dep jariyalandı. Bunday ayıp penen qamaqqa alınǵan hár qanday adamǵa 10 mın dollar jariyma salıw yaki 20 jıl múddetke qamaq jazası názerde tutılǵan. 1920-jıl yanvarda AQSH policiyası 70 qalada taraqqiyparvar shólkemlerdiń aǵzalarına qarsı ilaj sholkemlestirdi. 10 mınnan artıq adam qamaqqa alındı. Sol jılı kásiplik uyımları háreketi, aktivleri esaplangan italiyalı emigrantlar - Sakko hám Vansetti qamaqqa alındı. Olar bankti tonaw hám policiyanı óltiriwde ayıplandı. 1927-jılı olar elektr stolında óltirildi. Tek ǵana ekinshi jer juzlik urısınan keyin olargá jalǵan guwalıqlar tiykarında ayıp qoyılǵanı málim boldı.

20-jıllar ortasına kelip AQSHta ózgeshe pikirlewshiler hám solshıl shólkemler saplastırıldı. Radikal ideyalar menen ózgesheleniwshi solshıl baǵdardaǵı kásiplik uyımları – «dunya sanaatı ısshıları» shólkemleri derlik toqtatıldı (1917-jılda onıń qatarında 100 mın aǵza bar edi. 1922-jılǵa kelip tek

1000 aǵza qaldı). Húkimet tárepinen ámelge asırılǵan quwdalaw AQSH taǵı solshıl háreketiniń krizisine alıp keldi.

1920-jılları AQSHta jańa sanaat texnikalıq revolyuciya baslandı. 1922-jıl AQSH ta jánede sanaat óndirisiniń kóteriliwi baslandı. Kóteriliw jańa texnikalıq tiykarda eń jańa texnikalardı, standartlastırıw, modernizaciyalawdı keńnen qollanıw arqalı iske asırıldı. 1927-jıl AQSH ta bir jılda 7 mln avtomobil óndirildi.

1920-jıl prezidentlik saylawda demokratlar partiyası kúshli jeńiliske ushıradı hám 1932-jılǵa shekem húkimetke respublikashılar partiyası keldi. Usı dáwirde Uorren Garding (1865-1923) 29-prezident Calvin Kullidj (1872-1933) 30-prezident hám Gervert Guver (1874-1964) 31-prezident bolıp saylandı.

AQSH Parij kelisim konferenciyasında imperialistlik Versal sistemasın dúziwde úlken rol oynadı. Ol Germaniyanı kúshsizlendirip jibermeuwe, hátteki Chexoslovakiyanıń bir bólimin Germaniya paydasına alıwǵa, kúshli nemis armiyasın saqlap qalıwǵa, sonday-aq Germaniyanıń Antanta mámleketlerine, dáslep Sovet Rossiyasına, sonıń menen, Angliya hám Franciyaǵa qarsı kúshli bir mámleket bolıp qalıwǵa umtıldı. AQSH urıstan keyingi xalıqaralıq múnasibetlerde jetekshi rol oynawǵa, Angliya Franciya Yaponiyanı Qıtay hámde basqa mámleketlerden bólip taslawǵa urındı. Versal kelisim shártnaması Angliya hám Franciya mámleketleriniń máplerine muwapıq bolıp shıqtı. Germaniyanıń koloniyaları Angliya, Franciya hám Yaponiya qolına ótti. Germaniyanıń Qıtaydaǵı koloniyası Shandun walayattı máselesinde Parij konferenciyasında kóp tartısıwlar boldı. Vilson bul walayattı keyinshelli AQSHǵa boysındırıp alıw maqsetinde Shandundı “kollektiv bolıp basqarıw” dı usınıs etti. Qıtay delegaciyası bolsa Shandundı Qıtayǵa qaytarılıwın talap etti. Yaponiya delegatsiyası bolsa Shandundı Yaponiyaǵa boysındırıw ushın gúresti.

Usı maqsette prezident Vilson Yaponiyanıń Angliya tárepinen qollap-quwatlanǵan Shandun haqqındaǵı talaplari aldında táslim boldı. Shandun Yaponiyaǵa ótti. 1921-jılda AQSH Germaniya hám eski awqamlasları menen separat kelisim shártnamaların dúzdi. Evropa islerinen shette turıw,

“Izolyacionizm” (ajıralıp hám jekkelenip turıw) niqabı astında AQSH Evropa islerinde aktivlesti. “Izolyacionizm” Amerika burjuaziyasınıń Vilsonizmge qarsı bolǵan bóliminiń dunyada ústemlik etiwge erisiw maqsetindegi niqab usılı edi. Ol burjuaziyanıń asa ketken reaksion sheńberindegi siyasiy aǵım edi. AQSH Germaniya hám bir qansha mámleketlerdiń sawda-sanaat kárxanaları hám mekeme orınların ózine qaratıp aldı, Germaniya monopoliyası menen jaqın baylanısta boldı. Evropada “dollar diplomatiyası” n iske saldı. 1919-jıl aprelinde-aq AQSH Federal zapas byurosı Germaniyaǵa zayom beriwge qarar etti. AQSH capital shıǵarıw jolı menen basqa mámleket xalıqların ekonomikalıq hám siyasiy tásir jasawǵa urındı. AQSH mámleketi Oraylıq hám Túslik Amerika, Latın Amerikası mámleketlerine awır shártler menen qarız beriw, olardıń ústem toparların para berip satıp alıw, húkimet ózgerislerin ámelge asırıw arqalı bul mámleketlerde óz ekonomikalıq hám siyasiy poziciyasın bekkemley basladı. 1923-jıl “Monro Doktrinası” n jańadan júzege shıǵarıp onı ámelge asırıwǵa háreket etti. AQSH bir neshe jıllar dawamında bul mámleketlerge basqa kapitalistlik mámleketlerge qaraǵanda altı eseden kóbirek capital shıǵarıp Latın Amerikası mámleketlerin izbe-iz ózine boysındırdı. AQSH tınısh okeanına, Uzaq Shıǵısqa, Qıtayǵada úlken itibar berdi. 1919-jıl Parij konferenciyası nátiyjelerinen narazı bolıp qalǵan AQSH óziniń ekonomikalıq hám finanslıq kúshinen paydalanıp, Uzaq Shıǵısǵa (tiykarınan Qıtayǵa) hám Tınısh okeanındaǵı óz qarsılaslarına (Yaponiya hám Angliya) zıyan jetkiziwge, bir qansha imperialistlik mámleketlerdiń Uzaq Shıǵıs aymaqlarındaǵı qarama-qarsılıqlardan paydalanıp bul jerge (ásirese Qıtayda) hám Tınısh okeanında óz poziciyasın kúsheyttiriwge háreket etti. Usı maqsette AQSH 1921-jıl noyabrden 1922-jıl fevralǵa shekem Vashingtonda xalıq aralıq konferenciya shaqırdı. Konferenciyanıń eń tiykarǵı qararları tómendegi úsh shártnamada óz korinisin taptı:

1) Tórt mámleketlerdiń (AQSH, Ullı Britaniya, Franciya hám Yaponiyanıń) “Tinish okeanındaǵı bir-biriniń koloniya jerleriniń qol qatılmaslıǵı haqqındaǵı shártnaması”;

2) Togız mámlekettiń (konferenciya qatnasqan barlıq mámleketlerdiń “Qıtaydıń territoriyalıq hám hákimshilik bekkemligi printsiplerin tan alıw haqqındaǵı shártnaması”;

3) Bes mámlekettiń (AQSH, Angliya, Franciya, Yaponiya hám Italiyanıń) “Teńiz quralların sheklew haqqındaǵı shártnaması”;

Bul shártnamalar Vashington shártnamasın júzege keltirip. Uzaq Shıǵıs hám Tinish okeanında AQSHtıń poziciyasın bekkemledi. Nátiyjede AQSH Angliya menen Yaponiya ortasında 1902-jılda dúzilgen shártnamanı biykarlawǵa, Angliya teńiz flotınıń AQSH teńiz flotı menen teń bolıwǵa, Qıtayda Yaponiyanıń ústemligine shek qoyıp, Qıtaydan “teń imkaniyatlar printsipti” tiykarında teńdey paydalanıwǵa erisildi.

AQSH awqamlasları menen mámleketlerdiń Qurama Shtatlardan alǵan qarızların tolewlerin waqtı-waqtı menen talap etti hám bul máselede AQSH penen qarızdar mámleketler ortasındaǵı, ásirese, AQSH penen Angliya ortasında qatnasıqlar keskinlesti. AQSH Angliyanıń qarızların bir qansha oǵada awır shártler tiykarında tólewin talap etti hám 1923-jıl fevralda Vashingtonda tastıyqlanǵan AQSH-Angliya kelisimine kóre, Angliya óz qarızların 30% kemeyttirilgen halda, 67 jıl dawamında AQSHǵa tólew májburiyatın aldı.

§ 5.2. Turaqlasıw jıllarında AQSH

1922-1929-jıllarda AQSHda waqıtsha, turaqlasıw jılları boldı. AQSHdaǵı turaqlasıw Evropa mámleketlerindegi turaqlasıwdan aldınraq (1922-jıl aqırında) baslandı, hámde Angliya, Franciya, Germaniya, Italiya hám Yaponiyadan aldında bardı. 1923-1929 jıllarda AQSHdaǵı sanaat óniminiń ulıwma kólemi 20% astı, jallanba jumısshılar sani bolsa 7,6% kemeydi. 1926-1929-jıllarda AQSH sanaat ónimi joqarıdaǵı 5 mámleket óniminen 9% artıq boldı. 1928-1929-jıllarda AQSH ekonomikasınıń júdá rawajlanǵan dáwir

boldi. Turaqlasıw jıllarında capital tez konsentraciyalastı hám oraylastı. Júdá kóp sanaat kárxanaları birlestirildi, mıńlap kishi hám orta kárxanalar saplastırıldı, awıl xojalıǵı hám iri fermer kapitalistler xojalıǵı mayda fermerlerdın qarızdarlıǵı esesine keńeydi¹. Ósiw jańa texnikalıq tiykarda, eń jańa texnika úskeneleri, konveyer dúzimi, standartlastırıw, modernlestiriw usulların keń en jaydırıw jolı menen ámelge asırıldı. Óndiriste jańa ilim hám texnika tabılıwları, seriyalı islep shıǵarıw usulı keń qollanıla basladı. Óndiriste tań qalarlıq ósiw júz berdi². 1927-jılǵa kelip AQSHda jılına 7 mln avtomobil islep shıǵarıldı. Avtomobilsazlıqtıń ósiwi keń shosse jollarınıń en jaydırılıwına túrtki boldı, qala hám awıl qurılısınıń rawajlanıwına tásir kórsetti. Islep shıǵarıw dın ósiwi Amerika monopoliyalarına úlken daramatlar keltirip, olardıń básekige túsiwin asırdı.

Ekonomikadaǵı jedel ósiw óz qollarında úlken ekonomikalıq hám siyasiy hákimiyattı jámlegen úlken óndiris hám finans birlespeleriniń dúziliwine alıp keldi. Avtomobilsazlıqta úsh iri kompaniya - “Ford”, “General Motors”, hám “Kraysler” pútkil avtomobil sanaatın ózine boysındırdı. Ximiya sanaatında “Dyupon” firmasi, polat quyiw sanaatında “Polat tresti” ústemlik etti. Banklerdın ústemliginiń orni girewli boldı.

Morgan hám Rokfeller qadaǵalawı astındaǵı altı iri bank mámleketdegi barlıq kapitaldın teń yarimin qol astına aldı. Amerikanın barlıq iri finans hám sanaat kompaniyaları, birgelikte mámlekettiń ishki hám sırtqı siyasatın, Amerikadaǵı pútkil siyasiy dúzimdi baqlap bardı. Olar Amerika mámleketlik siyasatınıń qalıplesiwine sheshiwshi tásir kórsetti.

20-jıllarda mámlekettiń siyasiy turmısında jańa sharayatqa iykemlesiwge erisken Respublikashılar partiyası áhmiyetli rol oynadı. 1920-jılǵa prezidentlik saylawlarda Demokratlar partiyası jeńiliske ushıradı hám Aq uydi respublikashılar iyeledi. Olar Aq uy hám Kongreste 1932-jılǵa shekem

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. O'zbekiston 2018. 116 bet

² Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энг янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 70 bet

ústemlik etti. Bul dáwirde prezidentlik etken U.Garding (1921-1923), K.Kulij (1923-1924 hám 1925-1929) hám G.Guver (1929-1932) otırdı. Bul dáwir Amerika ekonomikasınıń gullep-jasnawı (prosperiti) dawırı boldı. Oǵan U.Garding tiykar saldı. 1922-jılda ol qosımsha payda salıǵın narx-nawa ustinen baqlawdı biykar etti hám kompaniyalarǵa jumısshılar menen qatnasıqlarda tolıq erkinlik berdi.

U. Garding isin dawam ettirgen K. Kulij 1925-jılda: “Amerikanıń isi - kommerciya”, dep jariyaladı. Bul sózler Amerika ústem toparlarınıń tiykarǵı prinsipine aylandı. Amerika ekonomistleri AQSH tiń turaqlasıwın, mamlekettiń gullep jasnawı dep atadı, Amerika kapitalizmin “ayırıqsha kapitalizm” dep maqtadı, endi krizisler bolmaydı dep jar saldı. 1925-jılı Deyton qalasında jas biologiya pání oqıtıwshısı Jon Skops mektebinde Darvin evolyuciya táliymatın oqıtqanlığı ushın qamaqǵa alınıp sudlandı, bul sud “maymıl sudi” degen at aldı. Húkimet jumısshılar háreketin tosıw ushın barlıq ilajlardı kórdi. Fabrika esapshısın óltiriwde nahaq ayıplangan Italiyalı revolyutciyoner isshiler Sakko hám Vansetti tyurmada 7 jıllıq qamaqtan keyin, 1927-jılı sud qılındı. Jala ayıplawlardı ashıp taslaǵan 100 den artıq guwalardıń sózlerin itibarǵa almadı. Sudtıń adalatsız hukimine muwapıq , 1927-jıl 23-avgustda Sakko hám Vansetti elektr toki ótkizilgen stolda azaplap óltirildi. Kulij húkimeti dunya kóleminde agressiyalıq siyasatın kúsheyttirip jiberdi. Amerika burjuwaziyası dunyada ústemlik etiw ushın gurestıń niqaplangan izolyacionistlik usılınan paydalanıwdı dawam ettirdi. 1924-jılda Amerikalı bankir Charlz Dawes baslaması menen germaniyadan alınatuǵın reparaciya bánesi menen “Dawes rejesi” arnawlı rejesin dúzedi. Bunnan maqset Germaniya ekonomikasında AQSHtıń finanslıq poziciyasın kúsheyttiriw, úlken payda alıw, Germaniya awır sanaatın rawajlandırıw edi. 1924-1929-jıllarda AQSH, Angliya hám basqa mámleketlerdiń Germaniyaǵa bergен qarzları 23 mlrd marka muǵdarında bolsa, sonnan 70%ti AQSH bergен qarız edi. Arqa Amerika basqınshıları “ulken tayaq” siyasatına ámel etip, pútkil Amerika kontinentinde húkimran bolıp alıw ushın gúresti. Oraylıq

Amerika mámleketlerine (másele, Gaiti, Gonduras, Kuba hám basqalarǵa) qarsı qurallı intrvenciya shólkemlestirildi. Panamadaǵı áskerler sanı asırıldı. Panama AQSH tiń áskeriy strategiyalıq placdarmına aylandırıldı. Meksika neft baylıǵınıń 73% AQSH monopolistleri qolına ótti. 1928-jılǵa kelip Latın Amerikasındaǵı 20 mámleketden 14ti AQSHǵa ǵárezli boldı. AQSH 1929-jılda Filippindegi milliy azatlıq háreketin qural kúsh penen jawızlarsha bastırdı.

Amerika Qurama Shtatlari Batıs Evropadaǵı finans dúzimlerinde de jetekshi shoqqılardı qolǵa kiritip, bunnan kontinent ústinen óz siyasiy húkimranlıǵın ornatıw yolında paydalandı. Dawes rejesi (1924) járdeminde finans kapitalı batıs Evropaǵa kiritildi hám Germaniya áskeriy islep shıǵarıw qudireti hámde Germaniya militarizminiń tikleniwine járdemlesti. Amerika kompaniyalarıda, ásirese Polsha úlken qızıǵıwshılıq oyattı, Amerika kapitalı bul jerde Polsha qazılma hám metallurgiya sanaatınıń 50%i ústinen baqlaw ornatıwǵa eristi. 1928-jılǵı prezident saylawlarında respublikashılar partiyası prezidentlikke Gerbert Guver kandidaturasın kórsetti. Guver demokratlar partiyasınıń talabani Smitke qaraǵanda kóbirek dawıs aldı hám prezidentlikke saylandı.

§ 5.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizis jıllarındaǵı AQSH

Mámleket ekonomikasın úyreniw ushın G.Guver bassılıǵında dúzilgen arnawlı húkimet komiteti 1929-jılı fevralda óziniń qadaǵalaw isin tamamlap, “joqarı ekonomikalıq belsendilik”, “turaqlılıq” hám “bekkem ekonomika”, “ájayıp rawajlanıw” haqqında esabat berdi. Biraq aradan kóp waqıt ótpesten, 1929-jıl oktyabrinde ekonomikalıq krizis baslandı. AQSH 1929-1933-jıllardaǵı jáhan ekonomikalıq krizisiniń tiykarǵı oshaǵı bolıp qaldı. 1929-1933-jıllar ekonomikalıq krizis AQSH sanaat ónimlerin 56% kemeytirip, 1905-1906-jıllardaǵı islep shıǵarıw dárejesine túsip ketti. Polat quyıw 76% qısqardı, yaǵnıy 1901-jılǵı dárejege tústi. Sanaat islep shıǵarıwı derlik yarımǵa qısqardı, avtomobiller shıǵarıw bolsa 80% ke, eksport, import, kótere satıw aylanbası eki esege kemeydi. Bul krizis “Ullı depressiya” dep ataldı, biraq 1929-1932-jıllarda 130 mıńǵa jaqın firmalar bankrotlıqqa ushıradı.

Awıl xojalıǵındaǵı awhal keskin tómenedi, awıl xojalıq ónimleriniń satıp alıw bahaları túsip ketkenligi fermer xojalıqlarınıń ǵalabalıq krizisine sebep boldı. Krizis jıllarında millonnan aslam fermer xojalıqlarınıń barlıq ónimleri satıp jiberildi. Olardıń iyeleri bolsa jumıssızlar qatarına qosıldı. Jumıssızlıq amerekalılar ushın haqıyqıy apatshılıqqa aylandı. 1933-jılı mámlekette 17 mln. jumıssız bolıp, hár úshinshi jumısshı is haqısız qalǵan edi.

Ullı depressiya ǵalabalıq is taslawshılıq háreketine túrtki berdi, jumısshılar hám fermerlerdiń kóterilisleri baslandı. 1931-jıl dekabrde hám 1932-jılı jumıssızlardıń Vashingtonǵa júrisleri shólkemlestirildi. Olar “asharshılıq júrisleri” dep ataldı, qozǵalańlar awıl xojalıq aymaqlarına da tarqaldı. 22 shtatta fermerlerdiń shıǵıwları bolıp ótti. Mámleket ayawsız repressiyalıq jol menen kóterilislerdi bastırdı. 130 mıńǵa jaqın sawda hám sanaat firması, 58 temir jol kompaniyası, 10 mıń bank (hámme banklerdiń 40%) sıındı. Krizis hám klasslıq gúres kúsheydi, 1932-jılı náwbettegi prezident saylawı ótkizildi. Respublikashı Guver bul saylawda jeńiliske ushıradı. Demokratlar partiyası tájiriybeli hám isbilermen siyasatshı bolǵan Franklin Ruzveltti prezidentlikke talaban etip kórsetti. Amerika burjuaziyası usınday prezident bolıwın talap etti. Sebebi burjuaziya aldında ekonomikalıq krizistiń qattań social hám siyasiy kriziske aylanıp ketiw qáwpi tuwılǵan edi. F. Ruzvelt finans magnatları menen tuwısqanlıq qatnasıqta bolǵan, burjua siyasiy ǵayratkerlerinen bolıp, Nyu-York shtatınıń gubernatorı edi. F. Ruzvelt AQSHtıń otız ekinshi prezidenti hámde Amerika tariyxındaǵı eń ataqlı prezidentlerden biri edi. Ol 1932-jıldan 1944-jılǵa shekem prezidentlikke tórt márte saylangan birden bir prezident edi. Konstituciyaǵa kóre, prezident tek ǵana eki múddetke saylanıwı múmkin. Ruzvelt prezident bolǵannan soń, Amerika ekonomikasında “jańa baǵdar” sipatında belgili bolǵan, keń kólemli reformalardı ámelge asırdı. Bul joldıń tiykarı óndirislik qurallarına jeke múlikshilik tolıq saqlanǵan halda mámleketti basqarıwın ekonomikaǵa hám sociallıq qatnasıqlarǵa keń en jaydırıwdan ibarat edi. Ruzvelt hám onı qollap-quwatlawshı siyasiy iskerler jedel qádem taslay aldı - mámleket ekonomikasın basqarıwdıń mámleket bólimlerin qollaw názerde tutilǵan, miynet huqıqın qayta

qurıw, jumıssızlıqqa qarsı gúresiwe úlken qarjılar ajratıw hám sociallıq qamsızlandırıw tiykarların jaratıw (pensiyalar, nawqaslıǵı boyınsha napaqalar, den-sawlıqtı saqlaw, xalıq tálimi sistemasin bekkemlew) rejelestirildi. Solay etip, Ruzvelttiń “jańa baǵdar” ındaǵı tiykarǵı waziypa mámlekettiń ekonomikalıq iskerlik processine aralasıw jolı arqalı mámleketti krizisten shıǵarıwdan ibarat edi.

1933-jıl 16-iyunda kúshke kirgen “Sanaattı qayta tiklew haqqındaǵı nızam” “jańa jónelis” sheńberindegi jáne bir áhmiyetli ilaj boldı. Bul nızam sanaattıń mámleket tárepinen basqarılıw dúzimin jariyaladı. Sanaattıń hár bir tarawı ushın mámleketlik nızam sipatında engizilgen “haqiyqiy báseki kodeksleri” islep shıǵarıldı. Bul kodeksler hár bir kárxana ushın turaqlı islep shıǵarıw kólemin, ónim bahasın, sawda bazarın belgilep beretuǵın edi.

Nızam isbilermenlerge is haqınıń eń kem dárejesin hám is háptesiniń maksimal waqtın kodekslerge qattań tárizde dizimge alıwı belgilendi. Sonday-aq, ishshilerdiń kasiplik shólkemlerin júzege keltiriw hám jámaatlik shártnamalar dúziw huqıqı jariyalandı. Sanaattı qayta tiklew haqqındaǵı nızam boyınsha jumıssızlarǵa járdem beriw ilajları názerde tutıldı. Sociallıq jumıslar arnawlı kómiteti dúzilip, onıń iqtıyarında jollar qurıw, mekteplerdi ońlaw, sport imaratları hám basqa imaratlar qurıw ushın úlken muǵdarda qarjı ajratıldı. Bul ilajlar 8mln. amerikalılardı jumıs penen támiyinledi. Ajratılǵan qarjılarǵa 10.000.km úlken jollar qurıldı. 77 mın kópır hám 800 aerodrom qurıldı, onlaǵan áskeriy kemeler jaratıldı. Kambaǵal shańaraqlarǵa 18 den 25 jasǵa shekem bolǵan jumıssızlar ushın arnawlı lagerler dúzildi. Bul jerde mámleket esabınan tálim alıp, óndiristiń jańa tarmaqları ushın zárúr qániygeliklerdi iyeledi. Hár bir shtatqa jumıssızlarǵa járdem beriw ushın dotaciyalar ajratıldı.

Ruzvelt amerikalıq fermerlerdi qutqarıwǵa óz aldına itibar qarattı. Krizis AQSH awıl xojalıǵına úlken ziyan jetkizdi. Eski bazarlaridan ayırılǵan, bank kreditlerinen ajırılǵan kóplep fermer xojalıqları wayran boldı. Jorjiya, Alabama, Oklaxoma, Texas fermerleri óz fermarların taslap, basqa shtatlarǵa jumıs hám jer tabıw ushın jónep ketti.

1933-jılı 12-mayda “Fermerlerge járdem haqqındaǵı nızam” qabıl etildi. Olardıń ónimlerine bolǵan bahalardı asırıw zárúr edi. Fermerlerge egislik maydanın hám sharwa sanın qısqartıw haqqında mámleket penen shártnama dúziw usınıs etildi. Bunıń ushın olarǵa sawǵalar berildi. Fermerlerdiń qarızları mámleket esabına qabıl etildi hám belgisiz múddetke toqtatıp qoyıldı. Mámleket júz mıńlap fermerlerge kreditler berdi.

“Jańa baǵdar” AQSH taǵı sociallıq qatnasıqlardı liberallastırıw ushın sociallıq nızamshılıq tarawında áhmiyetli burılıslardı ámelge asırdı. 1935-jılı AQSH Kongresi “Vagner nızam”ın qabılladı, usı nızam boyınsha ishshiler jámaátlik shártnamalar dúziw huqıqına hám is taslaw huqıqına iye boldı. Bunnan bilay is taslawda qatnasqanlıǵı ushın qadaǵan etiw biykar etildi. Tap sol jılı AQSH tariyxında birinshi márte sociallıq qamsızlandırıw haqqındaǵı nızam qabıl etildi. Bul nızamda kekselerdi támiynlew, jumıssızlıq boyınsha kompencasiya tólew, kózi ázzilerge, nagiranlarǵa, jalǵız baslı analarǵa hám jetimlerge járdem beriw názerde tutıldı.

AQSH kongressi 1933-jılda 3,5 ay ishinde 70 nızam qabıl etti. Bular arasında tiykarınan “Milliy sanaattı tiklew haqqında akt”, “Awıl xojalıǵın tártipke salıw haqqında akt” (“Fermerlerge járdem beriw haqqında nızam”) tiykarǵı nızamlar edi. Ruzvelt húkimeti sanaat, sawda hám transport kompaniyaların, banklerdi, qamsızlandırıw jámiyetlerin qawipten qutqarıwǵa urındı hám usı maqsette ssuda (qarızlar) berildi. Húkimet awıl xojalıq ónimleri baxaların asırıwın názerde tuttı. Kongress tárepinen qabıl etilgen hám 1933-jıl 12-mayda kúshke kirgen ekinshi nızamǵa muwapiq, awıl xojalı tarawında “awıl xojalıǵın tártipke salıw haqqında” AAA hám awıl xojalıq krediti basqarması dúzildi. Awıl xojalıq ónimlerin islep shıǵarıwdı “rejeli ráwishte” kemeytiriw hám olardıń baxaların asırıw waziypası áne mine usı basqarmaǵa (AAA ǵa) júklendi. AAA awıl xojalıq ónimleriniń baxasın asırıw menen birge, fermerlerdiń satıp alıw quwatın da asırıwdı ham ishki bazardı keńeytiriwdi, sol menen bir qatarda fermerler háreketiniń joqarılawına jol qoyılmawı názerde tutilǵan. “Jańa jol” siyasatı AQSH ta mámleketlik-monopolistlik kapitalizmdi kúsheytiriw hám

bekkemleniwnde, burjuaziyanıń ázzilep qalǵan poziciyasın kúsheytiriwde olardıń krizisten shıǵıwına imkán jaratti. 1936-jılda islep shıǵarıw toplana basladı. Eger 1932-jılda sanaat kompaniyaları 3,42 mlrd.dollar deficit penen juwmaqlanǵan bolsa, 1936-jılda kompaniyalardıń sap paydası 4.27 mlrd dollardı quradı.

§ 5.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı AQSH

Ruzvelt Prezidentligi dáwirinde ishki siyasattıń liberallastırılǵanlıǵı sırtqı siyasatta da óz kórinisin taptı. AQSH tıń sırtqı siyasatı jáne de iykemlesiwshen hám ádil bolıp qaldı. Jańa hákimshilikтіń sırtqı siyasattaǵı birinshi úlken isi 1933-jılı noyabrde Sovet Awqamı menen diplomatiyalıq qatnasıqlar ornatqanlıǵı esaplanadı. Eki mámleket ortasında qatnasıqlar turaqlasqanlıǵı olardıń ekonomikalıq baylanısın kúsheyttirdi. 1935-1937-jıllarda AQSH penen SSSR ortasında eki mámleketтіń óz ara paydalı ekonomikalıq qatnasıqlarınıń rawajlanıwına imkán beriwshi sawda pitimleri dúzildi.

1933-jılı AQSH húkimeti Latin Amerikası mámleketlerine qarata «jaqsı qońsıshılıq» siyasatın járiyaladı. F.Ruzvelt Gaitidan Amerika áskerlerin shaqırıp aldı. Kuba menen shártname dúzip, AQSHtıń intervensiya huqıqın biykar etildi. Latin Amerikası mámleketleri menen olar ushın qolay sawda pitimleri dúzildi. Siyasattıń jańa usılları sebepli AQSH Túslik Amerikadaǵı tiykarǵı qarsılasları Angliya hám Germaniyanı tósip qoyıwǵa eristi.

30-jıllar ortalarında AQSH tıń ústem toparlarınıń diqqat orayın Evropa hám Uzaq Shıǵıs siyasatı mashqalaları iyeledi. Bul máseleler boyınsha ótkir siyasıy gúres háwij aldı. Izolyacionistlerdiń abırayı Amerikaniń keń xalıq qatlamlarında húkimran bolǵan urısqa qarsı keypiyatlar, sonday-aq demokratiyalıq partiyanıń ózinde «biytäreplik-urısqa qarsı dálalshi» uranı alǵa súrilgen kúshli senatorlar toparınıń abırayınıń artıp bariwıda kúsheyip bardı. Bul senatorlar toparı kópshilik jaǵdaylarda sırtqı siyasat máseleleri boyınsha áhmiyetli qararlar qabıl etiwge sezilerli tásir kórsetiwine eristi. 1935-jılı avgustında olardıń tási menen biytäreplik haqqındaǵı nızam qabıllandı. Bul nızam Evropa kontinentindegi urıs atırǵan mámleketlerge qural-jaraq hám áskeriy materiallar jetkiziliwin sheklep

qoydı. Sol jıllarda Qıtay hám Uzaq Shıǵıs rayonlarında AQSH penen Yaponiya, Evropa hám Latin Amerikasında, AQSH penen Angliya, AQSH penen Germaniya ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar kúsheyip bardı. Sırtqı sawda, kapital shıǵarıw hám neft óndirisın islep shıǵarıw tarawında AQSH Angliyadan ózip ketti, biraq jáhán neft baylıǵınıń 75% ti Angliya qadaǵalawında edi.

Ruzvelt 1937-jılı 5-oktyabr kúni Chikagoda shıǵıp sóylegen bayanatında agressorlar átirapında «karantin» ornatawǵa shaqırdı. Ol fashistlik mámleketleriniń basqınshılıq háreketlerin de keskin qaraladı. Usılayınsha, AQSH mámleket departamenti basshıları Myunxen pitiminen razı bolıp ol «jańa xalıq aralıq tártip»ti ornatadı, dedi. Iri monopolist Nudsen Gitlerni qutlıqlap telegramma jiberdi. Reakciashıl diplomat Bullit óziniń bir xatında Shıǵısta Germaniya menen Rossiya tez arada áskeriy soqlıǵısıwdı qálewın bildirdi. Myuxen pitiminen soń Germaniya agressiyasınıń keńeyiwi hám Yaponiya agressiyasın Qıtaydıń túslik táreplerine qaratılıwı AQSH ústem toparların qáweterge salıp qoydı.

1936-jıl 26-iyul kúni AQSH Yaponiya menen sawda shártnamasın biykar etti. 1939-jılı 4-noyabrda Ekinshi jer júzilik urısı baslangannan soń biytáreplik haqqındaǵı nızam qayta kórip shıǵıldı hám bul Angliya hámde Franciyaǵa AQSHdan qural-jaraq satıp alıw imkaniyatın berdi. AQSH demokratiyalıq mámleketler tárepinen jaǵdaydı qatań belgilep qoydı.

1941-jılı 11-martta Kongress AQSH qorǵanıwı ushın turmıslıq áhmiyetli esaplangan qural hám áskeriy ásbaplar qarızǵa(lend), yamasa ijarǵa (liz) beriw ushın imkan jaratqan lend-liz haqqındaǵı nızamdı qabıl etti. AQSH lend-liz boyınsha ámelde Angliyaǵa, Sovet Awqamı hám Qıtayǵa qural- jaraq penen úlken járdem berdi. Imperialistlik qarama-qarsılıqlardıń keskinlesip barıwı sharayatında AQSH húkimeti Yaponiyaǵa diplomatiyalıq narazılıq bildirdi. Amerika ónimleri ushın bazarlardı keńeyttiriwge urındı. Ekonomikalıq hám áskeriy tayarlıq jánede kúsheyttirildi. Sırtqı siyasat máseleleri tiykarında AQSHtıń ústem lagerinde kelisim kúsheydi. Agressor mámleketlerdiń, tiykarinan Germaniyanıń jáhande húkimranlıq etiw ushın kúsh berip gúresip atırǵanın esapqa alıp hám bunıń AQSH máplerine qáwipli ekenligin ańlap Prezident

F.Ruzvelt 1939-jıl martta «biytäreplik» haqqındağı nızamdi qayta kórip shıǵıwdı usınıs etti. Bul másele kongresste qızgın túrde talqılandı. Wákiller palatasında izoliacionistlerden ibarat kópshilik (188 dawısqa qarsı 200 dawıs penen) biytäreplik haqqındağı nızam óz kúshinde qaldı. Bunın menen fashist agressorları ushın qolaylı sharayat saqlanıp qaldı.

V- Bap boyınsha sorawlar

1. Birinshi jer júzilik urıstan keyin AQSH ekonomikasınıń hám sanaatınıń ósiw dárejesin qanday mısallar menen sıpatlaysız?
2. Vashington xalıq aralıq konferenciyasında qanday shártnamalar qabıl etilgen edi?
3. 1924-jıl bankir Charliz Daues baslaması menen qabıl etilgen Daues rejesiniń maqseti nelerden ibarat?
4. Jer júzilik ekonomikalıq krizis AQSH ekonomikası hám jumıssızlıqqa qanday tásir jasadı?
5. AQSHta «Jańa baǵdar» siyasatınıń maqseti nelerden ibarat boldı?
6. 1941-jıl 11 martta AQSH kongressinde Lend-liz nızamınıń qabıl etiw maqseti nelerden ibarat?

VI-BAP. 1918-1939 JILLARDA ITALIYA

Rásmiy ataması-Italiya Respublikası. Paytaxtı-Rim. Jer maydanı-301340 kv km. Xalqı-60021151 adam (2019).¹ Tili-italiyan. Dingé sıyıwnıwshılardıń tiykarǵı bólegi Xristian dininiń katolik (90 % ten kóp) mashebıne sıyınadı. Pul birligi-Burın lira, házir evro. Geografiyalıq jaqtan túslik Evropada, Apenin yarım atawında jaylasqan. Mámleketlik dúzilisi-respublikalıq-administrativlik jaqtan -20 wálayatqa bólinedi. Italiya 1861-jıldıń 17-martında ġarezsiz korollıqqa aylanǵan. Milliy bayramı iyun ayınıń birinshi ekshembisi, respublikanıń járiyalanǵan kúni.

Atqarıwshı hákimiyat-Prezident (mámleket baslıǵı) hám bas wázir bassılıǵındaǵı húkimetke tiyisli. Nızam shıǵarıwshı hákimiyat eki palatalı parlament –Senat hám deputatlar palatasınan ibarat. Tiykarǵı siyasiy partiyaları «Alǵa Italiya» partiyası, Italiya liberal partiyası, Italiya xalıq partiyası.

Italiya sanaatınıń tiykarǵı tarawı: avtomobilsazlıq (dúnyada 5 orında) Ximiya sanaatı, metallurgiya, polat eritiw, azıq awqat, toqımashılıq, kiyim-kenshek hám ayaq kiyim islep shıǵaradı. Awıl xojalıǵında gósh hám sút ónimlerin tamiynleydi. Jánede xızmet kórsetiw hám turizm rawajlanǵan. Italiyada Akkona, Veneciya, Genuya, Sardiniya, Neapol, Polermo (Siciliya) Triest sıyaqlı teńiz portları xalıq aralıq sawda qatnasıqlarında úlken áhmiyetke iye².

Napoleon Banopart urısı dáwirinde Italiya Franciya tárepinen basıp alındı. 1851-jılı Sardiniya karoli Viktor Emmanuil II tárepinen Italiyanı bir mámleketke birlestiriw ushın háreket baslandı. 1870 -jılı birlesken Italiya mámleketi dúzildi. (Rim -1870-jıldıń 2-oktyabrinde mámleket paytaxtı boldı.) Birinshi jer júzilik urıs dáwirinde Italiya Antanta tárepinde boldı. Biraq Avstro-Vengriya imperiyası quramındaǵı jerlerdi qaytarıp alıwǵa erise almadı. Birinshi jer júzilik urıstan keyin milletshilik keypiyatınıń ósiwi, ekonomikalıq krizis hám jumıssızlıq nátiyjesinde hákimiyat basına karol Viktor Emmanuel III qollap-quwatlaǵan Benito Mussolini bassılıǵındaǵı fashistlik partiya keldi.

¹ www.countrymeters.info

² Жахон мамлакатлари. Маълумотнома/ тузувчилар: Ш.Эргашев, Тўлкин Бобоматов, Нодир Турсунов Ташкент: «O'zbekiston» 2012 104 bet

1940-jıldıń 10-iyunında Italiya Germaniya tárepinen, ekinshi jer júzilik urısqa qatnastı. Italiyada fashistlik rejim 1945 jılı 28-aprelge shekem dawam etti. 1946-jıldıń 2-iyunında Italiya Respublika dep járiyalandı.

§ 6.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı Italiya

Birinshi dúnya júzlik urıs waqtında Italiyada ádewir ózgeshelikler boldı. Áskeriy buyırtpalar awır sanaattıń rawajlanıwına hám jeńil sanaattıń janlanıwına múmkinshilik tuwdırdı. Italiya agrarlıq mámleketten industrial agrar mámleketke aylandı. Italiyada iri monopolialıq sanatt qalıplesti. Sonıń menen qatar eldiń ekonomikalıq turmısında mayda kárxanalar úlken orın iyeledi. Italiya ekonomikasına awıl xojalıǵınıń óte artta qalıw sıpatı boldı.

Birinshi jer júzlik urısı xalıq xojalıǵına úlken zıyan keltirdi. Urıs háreketleri nátiyjesinde Italiyanıń arqa-Shıǵıs wálayatı wayran boldı. Awıl xojalıǵı júdá úlken zıyan kórdi. Sawda flotınıń 60% ti isten shıqtı. 635 mıń adam nabıt boldı. 2 mln. adam jaradar boldı hám tutqınǵa tústi. Mámlekettiń finanslıq jaǵdayı hálisiredi. Italiyanıń kóbirek Angliya hám AQSH qa gárezligi kúsheydi hám olardan qarızdar bolıp qaldı. Urıs Italiya imperializminiń pútkil ishki hálisirewin ayqın kórsetti. Urıs jıllarında ekonomikada teńsizlik kúsheyip ketti. Militaristlik siyasattıń hawij aldırılıwı hám shet elden alınǵan zayomlar nátiyjesinde mashinasazlıq, metallurgiya, ximiya sanattı sıyaqlı ayırım sanatt tarmaqları rawajlanıp, mámleket agrar mámleketten industrial-agrar mámleketke aylandı. Sanatt bir tárepleme rawajlandı, mámleket buyırtpalarǵa muwapıq, urıs iqtiyajlarına kerekli ónimler islep shıǵarıldı. Sırtqı sawda rawajlandı. Islep shıǵarıw hám kapital koncentraciyası kúsheydi. “Onsaldo”, “Fiat”, “Breda” siyaqlı koncernler rawajlandı.

Usı siyaqlı ekonomikalıq gigantlar Italiya sanattınıń ózegin payda etken mashinasazlıq, qara metallurgiya, kánshilik hám ximiya sanattında ústem abıroyǵa eristi. Sonday-aq ulıwma sanı 120 mıńǵa jetken kishi kárxanalar da mámlekettiń

ekonomikalıq turmısında úlken orındı iyelegen. Olarda 800 mıńnan artıq jumısshı isleytuǵın edi.

Italiya ekonomikasınıń ozine tán táreplerinen biri awıl xojalıǵınıń hádden tısqarı qalaq ekenligi edi. 40 mıń iri jer iyesi 10 mln. gektar jerge iye bolsa, 2.5 mln. diyqannıń tek ǵana 6 mln gektar jeri bar edi. Diyqanlardıń yarımı jersiz bolıp, iri jer iyelerinen ijaráa alıwǵa májbúr bolǵan edi. Ijara ushın diyqan ónimnıń yarımın beretuǵın edi. Urıstan keyin xojalıq qıyınshılıqları kúsheyip ketti. Xalıqtıń satıp alıw qáiletinıń páseyip ketiwi, shiyki zat hám janılǵı jetispewshiligi áskeriy buyırtpalardıń kemeyiwi nátiyjesinde óndiris kólemi qısqardı. Jumıssızlar sanı áste-aqırın kóbeyip bardı. Real is haqı urıstan aldınǵı dáwirine qaraǵanda kemeyip ketti. Miynetkeshlerdiń turmıs dárejesi jáne de páseydi.

Italiya ekonomikası úlken áskeriy qárejetlerdi kótere almadı. Ishki mámleketlik qarızları tórt jıl ishinde úsh ese kóbeydi. Bunnan tısqarı, Italiya óz awqamlaslarınan da qarızdar bolıp qaldı. Nátiyjede salıqlar keskin asıp ketti, pul qádirsizlendi. Puldıń qunı 1920 jıldıń aqırına kelip 1914 jılǵa qaraǵanda bes ese páseydi. Italiya burjuaziyasınıń basshısı Orlando, 1919 jılı iyunda Nitti basshılıǵında dúzilgen solshıl liberal húkimetleri zorlıq hám cenzura jolı menen sonday-aq, hiylekerlik jolı menen revolyuciya háreketin bastırıwǵa urındı. Nitti húkimeti 8 saatlıq jumıs kúni haqqında nızam shıǵardı. Bir qansha rayonlarda baha bir qansha páseydi, siyasiy tutqınlarǵa amnistiya járiyalandı, hátteki jerlerdiń diyxanlar iyelegenligi tán alındı. Italiya mámleketi 1919 jılǵı Parij kelisim konferenciyasınan narazı boldı, sebebi territoriyalar máselesinde Antanta 1915 jılǵı London shártnameasında Bergen wádelerin orınlamaǵan edi. 1919 jıldıń mayında-aq Italiya Turkiyanıń túslik-batıs bólegin hám birinshi gezekte Smirna qalasın basıp alıw maqsetinde Turkiyanıń batıs jaǵalawlarına áskerlerdi túsirdi. Bul bolsa Italiyanıń xalıq aralıq poziciyasına jánede keri tásir etti. Smirna máselesinde Italiya hám Greciya ortasında qarama-qarsılıq payda boldı. Italiya sátsizlikke ushıradı.

Italiya anneksiyalawdın úlken baǵdarlamasın iske asırıw ushın urısqa qatnasqan edi. Biraq Parij tınıshlıq konferensiyasına Angliya hám Franciya wádelerin orınlawın bas tarttı. Italiya tek Túslik Tirol hám Adriatikde Trest portın aldı. Solay etip “Ullı Italiya“ nı dúziw haqqında Italiyada fashistlerdın lideri Mussolinidın ármanı iske aspay qaldı.

1919 jılı sentyabrde Antanta menen Avstriya ortasında imzalanǵan Sen-Jermen shártnamasına muwapıq, Italiya tek Trentino hám Túslik Tirol aldı, Albaniyanı basqarıw mandatına iye boldı. Albaniyanın Vlora portınan Sarantada portına shekem bolǵan teńiz boyı rayonların italyanlar okkupaciya etti. Biraq wáde etilgen bir qansha túslik slavyan jerleri, máselen Dolmaciya, Turkiya Smirnasi (Izmir) Italiyaǵa berilmedi. Italiya mámleketi agressiv siyasatın dawam ettirdi. Olar Adriatika teńiz boylarında ústem bolıw hám alban xalqınıń okkupantlarǵa qarsı gúresiwin bastırıw ushın Albaniyaǵa qarsı áskeriy avantyuranı rejelestirdi, albanlarǵa qarsı Tripolitaniyaǵa armiya jiberiwge tayarlandı. Sol jıllarda ústem toparlar revolyuciyalıq hárezketlerdi bastırıw hám agressiv siyasatı kúsheytiriw máqsetinde jańa reakcion partiya hám shólkemler (“Hárezket ligası”, “Anti bolshevistlik xalıq soyuzı” h. b.) dúzdı hám Vatikanǵa jáne de kóbirek tayandı. Vatikan baslaması menen 1919 jılı yanvarda katolik “Xalıq partiyası” dúziledi. Bul partiyanıń social bazası qulaqlar hám mayda burjuaziya edi.

Italiya burjuaziyasınıń eń aldınǵı hám bekkem kúshi siyasiy demagog, avantyurist, burınǵı socialist, renegat Benito Mussolini bassılıǵında 1919 jılı basında dúzile baslaǵan “fashist soyuzları” hám olardıń qurallı fashist otryadları edi. Terroristlik totalitar dúzim nishanına aylanǵan “fashizm” ataması Italiyada payda bolǵan hám ol italyansha “baylam”, “dáste” degen mánilerdi ańlatadı. Bul atama 1919 jılda fronttan qaytqan burınǵı áskerler óz máplerin qorǵawı ushın “Fashi di kombattimento” (“Qurallaslar awqamı”) dep atalǵan shólkem dúzgen waqıtta júzege kelgen. Mussolinidın “milliy socializm” baǵdarlamasına muwapıq, mámleketin ózgeriwi, ol miynet hám kapital ortasındaǵı sheriklik formasına “korporaciya”ǵa aylanıwı lazım edi. Miynet hám kapitaldın nátiyjeli óz-ara tásiiri nátiyjesinde Italiya birden-bir korporaciyaǵa aylanıwı, barlıq kapital iyeleri hám

isshiler, jer iyeleri hám diyqanlar bir shańaraq aǵzaları sıpatında islewi haqqında úgit-násiyatlar ayıldı. Álbette bunda demokratiyalıq hám progressiv kúshler siyasiy turmıstan quwılıwı kerek edi. Fashistler keń demagogiyalıq “baǵdarlama” menen is basladı hám fashistlik partiya bolıp shólkemlesti. Olar monarxiya hám Senattı joq etiwdi hám Shólkemlestiriw Májilisın shaqırıwdı, iri kapitalǵa salıq salıwdı, áskeriy sanaattı nacionalizaciyalawdı, agrar reforma ótkiziwdi, miynetkeshlerge jaqsı turmıs dárejesin wáde etti.

1919-1921 jıllardaǵı ishki gúres burjuaziyanı mámlekette ‘tártip’ ornata alatuǵın kúshli hákimyat izlewge májbúr etti. Fashistler bul maqsetke eń sáykes keletuǵın kúshler edi. 1920 jıldıń gúzinen baslap fashistlik shólkemler kóbeydi. Fashistler “Ullı Italiya” uranı astında keń basqınshılıq ideyaların, shovinizmdi keń eń jaydırıwǵa háreket etti. 1920 jılı avgustta Antanta menen Turkiya ortasında dúzilgen Sevr pitimine muwapıq Italiya Egey teńizinen Dodakanes atawlarına iye boldı. Italiyaǵa Milletler Ligası sovetinen turaqlı orın ajratıldı. 1921-1922 jıllarda Vashington konferenciyasında úlken áskeriy kemeler boyınsha Italiyanıń áskeriy teńiz floti Franciya floti menen teńlestirildi. Italiya kóp qıyınshılıqlar esesine óz aymaǵın bir qansha keńeytire alǵanlıǵı hám ayrim jeńilliklerge iye bolıwı nátiyjesinde onıń ullı mámleket sıpatında áhmiyeti artqan bolsa da, mámlekettiń ekonomikalıq hám siyasiy jaǵdayı turaqsız bolıp qala berdi.

Fashistler iri monopoliyalardıń qollap-quwatlawınan, burjuaziya húkimetleriniń keń jol berip qoyıwı hám socialistlik reformashılardıń kelisimge keliwinen paydalandı.

Fashistler tez pát penen basshılıq etiwge umtıldı. 1921 jılı may ayındaǵı saylawlarda olar parlamentte 35 orınǵa iye boldı. 1922 jılı gúzge kelip, kóp ǵana municipalitetler ústinen baqlaw ornatıldı. Mámlekettiń Emiliya, Toskana hám Lombardiya sıyaqlı eń abıroylı wálayatları da fashistler qadaǵalawı astına ótti. 1922 jılı oktyabrde olar óz wákillerine bir neshe wázirlik lawazımın beriw talabı menen húkimetke múrájat etti. Rimge júris etiw ushın tayarlanıw maqsetinde fashist toparlardıń jalpı mobilizatsiya etiliwı járiyalandı.

Korol fashist qózgalańına qarsı armıyanı qollaw huqıqın beretuǵın pármandı tastıyqlawdan bas tarttı. Bunıń ornına 29-oktyabr kúni ol Milańa telegramma jollap, Mussoliniǵe bas wázir bolıwdı usındı.

1922 jılı 27-28 oktyabrde fashist otryadları “Rimge júris” qıldı. Húkimet áskerleri hám policiya olarǵa hesh qanday qarsılıq kórsetpedi. Iri sanaat iyeleri konfederaciyası korol Viktor Emmanuel III ge múrájat etip, Mussolini basshılıǵında jańa húkimet dúziliwin talap etti. Mussolini 30-oktyabrde fashistlik partiyanıń 4, liberal, katolik hám monarxistlerdiń 10 wákilinen ibarat koalicion húkimet dúzdi. Fashistler húkimette tiykarǵı lawazımlardı iyelep aldı.

Solay etip, Italiyanıń ústem toparlarınıń qollap-quwatlawı menen mámlekette finans kapitalı hám jer aristokratiyasınıń eń reaksiashıl, eń shovinistlik, eń imperialistlik elementleriniń diktaturası-Mussolinidiń fashistlik diktaturası ornatıldı.

1922-jılı 23-noyabrde korol hám parlament Mussolinige sheklenbegen hákimyattı berdi. Endi ol wazıypalarǵa tayınlaw tártibin da belgileytuǵın edi. Sonnan keyin barlıq ámeldarlar hám mámleket xızmetshileri fashist partiyası aǵzaları bolıwı yaki partiya basshıları razılıǵı menen tayınlanıwı zárúrligi belgilep qoyıldı¹.

1924-jıldıń aqırında Mussolini basshılıǵında parlament saylawı nızamın ózgartirdi. Jańa nızamǵa muwapıq, saylawlarda eń kóp dawıs alǵan partiya (keminde 25 payız dawıs) deputatlar palatasında orınlardıń úshten eki bólimin iyeleytuǵın edi. 1924-jılǵı saylawlarda fashistler úlken jeńiske eristi hám deputatlar palatasın tolıq óz qadagálawı astına aldı.

§ 6.2. Turaqlasıw jıllarında Italiya

1923-1924 jıllarda Italiyada sanaat óndirisi bir qansha janlandı. Áskeriy sanaat tarmaqlarına kóbirek áhmiyet berildi. Italiya fashizmi shet el imperialistlerine eń dáslep AQSH monopolistlerine tayandı. Bankir Morgan

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. O'zbekiston 2018. 221 bet

shańaraǵı 1924-jılı Mussolini húkimetine 100 mln. dollar muǵdarında zayom berdi. Amerika imperialistleri Italiya akciyalıq jámiyetlerine shama menen 200 million dollar qarjı qoydı. Ayırım municipalitetler Amerika monopoliyalarınan 20-30 million dollar qarjı aldı. Mámlekette narazılıq kúsheyip bardı hám Mussolinige qarsı til biriktiriwler ámelge asırıldı. Usı sıltawlar menen 1926 jıldıń noyabrında bir qansha terroristlik ayırıqsha jaǵday nızamlar qabıl etildi. Fashistlik partiyadan tısqarı barlıq siyasiy partiyalar tarqatıp jiberildi. Mussolinige sheklenbegen diktatorlıq huqıqlar berildi. “Mámleketti qorıqlaw haqqındaǵı” nızam ólim jazasın tikledi. “Arnawlı tribunal” dúzildi. Siyasiy jınayat ushın ólim jazası engizildi. Fashist oxrankası (“Ovra”) dúzildi. Fashistler totalitar rejimdi nıqaplaw maqsetinde klasslardı “jarastırıw” teoriyasın korporativ, yaǵniy ózgeshe klasslıq mámleket dúziwdi úgit-násiyatladı. 1927 jılı aprelde “Miynet xartiyası” járiyalandı. “Miynet xartiyası” nda kapitalistlik óndiris usılı ayıldı: “korporativ mámleket” hám kapitalistler hám de fashistlik partiya hám sindikatlar wákillerinen ibarat “korporaciya” dúziw haqqında sóz etildi. Italiya diktatorı óziniń mámlekettegi hákimyatin bekkemlew jolında jáne bir áhmiyetli qádem qoydı.

1928 jılı fevralda Mussolini Vatikan menen pitim (Lyuteran kelisimi) dúzdi. Vatikan menen korollik ortasındaǵı eski qarama-qarsılıqlar saplastırıldı. Vatikan tolıq suveren mámleket huqıqına iye boldı. Aktiv reakcion kúsh-Vatikan xalqın shalǵıtıw jolı menen fashizmge úlken járdem kórsetti. Usılay etip, Italiyada totalitar (sheklenbegen) fashistlik diktatura rejimi ornatıldı.

Italiyada batista birinshi totalitar dúzim payda boldı. Bul dúzim ekonomikalıq qayta qurıw tarawında júdá úlken wazıypalardı ilgeri sürdi. Fashist mámleketi eldegi pútkil sociallıq hám ekonomikalıq turmıstı qamtıp alatuǵın “korporativ tártip” jaratiwdi rejelestirgen edi. Bul tártiptiń tiykargı principi Uńken fashist keńesi tárepinen 1927 jıldı qabıl etilgen “Miynet xartiyasın” da bayan etilgen edi. Ol óndiris mashqalaların birgelikte sheshiw ushın kásiplik uyımlardı hám isbilermenlerdi teń tiykarda korporaciyalarda birlestiriwdi qadaǵaladı. Isbilermenler hám ishshiler bir shólkemniń teń huqıqlı aǵzasına aylandı. Xalıq xojalıǵınıń sanaat, awıl xojalıǵı, sawda, bankler, transport siyaqlı tarawlarına mas

keletuǵın 22 korporaciya dúzildi. Bul shólkemge korporaciylar milliy keńesi basshılıq etti .

Italiyadaǵı waqıyalar xalıq aralıq imperialistlik burjuaziyaǵa júda maqul boldı. Rim xalıq aralıq reakcion toparlardıń zıyarat orayı bolıp qaldı. 1925-1929 jıllar dawamında Angliya-Amerika bankirleri Italiyaǵa 7mlrd lira kredit berdi. 1928-jılı jáne bir qansha nızamlar qabıl etilip, ámelde parlamentlik rejimi tamamlandı. Parlament pútkilley óz áhmiyetine iye bolmadı. Iri burjuaziya hám pomeshevikler máplerin kózde tutıp, “Ullı Rim imperiyası” dúziw rejisi islep shıǵıldı. Bul rejege muwapıq Balkan, Tunis, Mısır, Angliya-Mısır Sudani, Baleor atawları hám Korsikanı basıp alıw gózlendi. Orta teńizdi Italiyanıń ishki teńizine aylandırıw názerde tutıldı. Italiya fashistleri Jaqın Shıǵısta da ústem bolıwǵa eristi. 1923 jılı Italiya Balkanda ústem bolıw ushın Greciyaǵa qarsı agressiv háreket basladı hám Korfu atawın basıp aldı. Biraq, Angliya qatań narazılıq bildirgen soń, Italiya óz áskerlerin Korfudan alıp shıǵıp ketti. 1923-jılı sentyabrde Italiya 1920-jılǵı Rapollo shártnamasını buzıp, Fiomendi basıp aldı. 1924-jılı yanvarda Italiya menen Yugoslaviya ortasında Rimde imzalanǵan shártnamaǵa muwapıq “Fiomen qalası hám Fiomen porti Italiyaniki” dep járiyalandı. Italiya fashistleri 1920-jılı qolǵa kiritilgen Egey teńizindegi Dodakanes atawların pútkilley óziniń mülki etip aldı. Yugoslaviyanıń qarsılıǵına qaramay, Italiya Albaniyanı ózine baǵınıshlı etip aldı. Italiya Albaniya menen 1926-jılǵı doslıq haqqında, 1927-jılı bolsa “awqamlaslıq” haqqındaǵı shártnamanı dúzdi hám Albaniya ústinen óz protektoratın ornattı. Italiya 1926-jılı Ispaniya menen, 1927-jılı Ruminiya hám Vengriya menen, 1928-jılı Greciya hám Turkiya menen “doslıq” shártnamaların dúzdi. Ol Evropa túslik-shıǵısında hátte onıń oraylıq wálayatlarında ústem bolıwǵa kúsh beriwge urındı. Bul máselelerde Italiya menen Franciya ortasında qarama-qarsılaqlar keskinlesti.

§ 6.3. Jer-juzlik ekonomikalıq krizis jıllarındaǵı Italiya

1929-jılı Italiya ekonomikalıq kriziske dús keldi. Krizis jıllarında sanaat ónimi 33%, sırtqı sawda 3 ese qisqardı, miynetkeshlerdiń turmis dárejesi jáne de tómendiledi. Is haqı keskin kemeydi. Jumıssızlar sanı 200 mın adamnan 1 mln

adamğa jetti. Salıqlar kóbeydi. Kóp mınlap mayda hám orta kárxana iyeleri ónermentler kriziske ushıradı. Iri sanaat kompaniyaları tayanıştı esaplangan úsh eń iri bank bankrotqa ushıradı. Mámleket birinshi náwbette bankrot bolğan úsh eń iri bankti qutqarıw ilajların kórdi. 1933 jıldıń basında Italiya mámleketlik finans shólkemi- Sanaatı qayta qurıw instituti dúzilip, ol kriziske ushrağan banklerdiń qımbat bahalı qağazların mámleket esabınan satıp aldı. Bul háreket nátiyjesinde sanaatı qayta qurıw instituti bankler ústinen, olar arqalı bolsa metallurgiya hám mashinasazlıq kárxanalarınıń ayrım bólimi kemesazlıq hám pútkil áskeriy sanaat ústinen qadaǵalaw ornattı.

Burjuaziya poziciyasın pútkilley finans kapitalına boysındırıw maqsetinde 1933-1934 jıllarda mámlekette “Korporativlik sistema” dúzildi. Xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawların qamtıp alǵan 22 korporaciya dúzildi. Korporaciylar quramına fashistlik kásiplik soyuzları (sindikattlar) nan da wákıller kiritildi. Fashistlik baspa sózi, korporativlik dúzim shárayatında miynet penen kapital ortasında qarama-qarsılıqlar klasslıq sheriklik tiykarında sheshildi dep, jumısshılar óndiristi hám mámleketti basqarıwda qatnasıp atır dep jar saldı. Korporaciylar Mussolini basshılıǵındaǵı arnawlı korporaciylar ministrligine boysındırıldı. Korporaciya sisteması parlamentshilik qaldıqların saplastırıp basshı rolin oynadı.

Italiya fashizmi otızınshı jıllarda mámleket turmısınıń barlıq tareplerin ózine boysındırıp, totalitar diktaturanı ornattı. Demokratiyanıń barlıq, hátte nızamlı belgileri, sonday-aq, parlament de saplastırıldı. Parlamenttiń saylanıwshı palatası ornına fashi di kombattiimento ham korporaciylar palatası dúzilip, ogan tayınlanıwshı «deputatlar» kirdi. Fashistler partiyası bolsa mámleket dúzimine tolıq qosıldı. Partiya nızamına muwapıq ol duche Mussolini buyırıqlarına boysınıp, mámleket xızmetin atqarıwshı «puxaralar polisyası» (latinısha «milicia-armiya») na aylandı.

Galaba xabar quralları fashizm xızmetine ótip, fashist cenzurashıları tárepinen qattı qadagalaw astına alındı. Joqarı oqıw orınlarında professorlar duchege (Duche-(italiyansha duce-kósem) «Italiyadaǵı fashistler diktatorı B. Mussolini

atagı) sadıqlıqqa ant berdi. Ğalabalıq shólkemler dúzimi, fashistlik baspa sózi mektepler arqalı, kompaniyalar jardeminde fashist ideyaları xalıqqa síndirildi.

Biraq, fashizm italiyalıqlardıń sanasın pútkilley záhárley almadı. Fashizm Italiya milleti sanasına, onıń diniy hám demokratiyalıq dásturlerine tikkeley qayshı edi. Demokratiyalıq kúshlerdiń wakilleri jasırın túrde fashistlerge qarsı gúresiwdi dawam etti. Fashistlerdiń shólkemlerge jaylasıp olarga qarsı aktiv qoparıwshılıq islerin alıp bardı, jaslar arasında fashizmge qarsı keypiyatlarınıń oyanıwına sebep boldı. Fashizmge qarsı gúreste kotolik shirkewiniń bir qatar wakilleride múnásip úles qostı. Korporacyia sisteması parlamentshilik qaldıqların saplastırıw hám militarizmdi kúsheyttiriwge imkaniyat berdi. Túrli fashistlik shólkemler kóbeydi ham olardıń aǵzalarınıń sanı 12 mln adamga jetti.

Italiya 1918-1939jıllar

Tariyxıy maǵlıwmat

Birlesken Italiya korolları

1861-1878-j – Viktor Emmanuil

1878-1900-j – Umberto I

1900-1946-j – Umberto II

Húkimet baslıqları

1914-1916 j – A.Salandra

1916-1917-j – P. Bossili

1917-1919-j – V. Orlando

1919-1920-j – F.Nitti

1920-1921-j – Dj Jollitti

1921-1922-j – I. Bonolege

1922-j fevral-oktyabr – A. Fanta

1922-1943-j – B. Mussolini

1943-1944-j – P. Bodolo

1944-1945-j – I. Bonolege

§ 6.4. Ekinshi jer júzilik uristan aldınǵı Italiya

Mámleket ekonomikası imperiyalistlik agressiyaǵa tayarlandı. Qurallı kúshler kóbeyttirildi. Italiya hám Francya ortasında qarama-qarsılıq kúsheydi. Italiya ham Germaniya ortasında Avstriya máselesinde qarama-qarsılıq payda boldı. Italiya Avstriyanı óz tásirine alıw ushın háreket etetuǵın edi. Italiya fashistleri bolsa Avstriya húkimeti ham Heymverdi qollap-quwatladı. 1934-jılı iyulda Gitler Avstriyanı basıp alıwǵa uringan waqıtta Mussolini buǵan narazılıq bildirdi. Italiya fashizmi Yaponiya ham Germaniya fashist agressorları tárepinen Versal-Vashington sistemasında (Italiya bul sistemadan narazı edi) narazılıqlar kusheyip atırǵan shárayattan paydalanıp «Ullı Rim imperiyasını» dúziwge kiristi. «Ullı Italiya» mámleketi putkil Jer Orta Tenizi boyların óz ishine alıwı ham ol «Ullı Italiya»nın ishki tenizine aylanıwı zárúr edi. Bul mámleket bir waqıtları Rim imperiyası quramına kirgen barlıq aymaqlardı birlestiriwdi názerde tutatugın edi. Mussolini italiyalıqlardı Jer Orta Tenizin «óz tenizimizge» aylandırıwǵa shaqırdı. 1934-jılда tezlik penen áskeriy-teńiz filotı hám áskeriy aviyacyanı qurıwǵa kiristi.

1935-jılı 3-oktyabrde Afrikada jańa koloniyalardı iye bolıw, sonday-aq, Evropadan Hindistanǵa baratuǵın teńiz jollarında Anglyanı hálsiretiw maqsetinde Italiya fashistleri urıs járiya etpesten, Efiopiyadı qarsı urıs basladı. Efiopiya qalaq, feodal mamleket edi. Efiopiya xalıqı basqınshılardı qarsı mártlershe gúres alıp bardı. Biraq, kúshler teń emes edi. Agressorlar eń jańa texnika menen qurallangan 600 mın adamlıq armiya Efiopiyadı jiberildi hám jawızlarsha qırǵın urıs alıp bardı, hátteki záhárli gazlerden paydalandı. 1936-jılı mayda Efiopiya Italiya tárepinen basıp alındı. Italiya-Efiopya urısı waqtında Italiya Germaniya menen jaqınlasdı. 1936-jılı iyulda Italiya ham Germaniya fashistleri respublikashıları Ispaniyasına qarsı qozǵalań, keyin ala intervencya shólkemlestirdi. Italiya áskerlerin birneshe márte (ásirese, 1937-jılı martında Gvadalaxara janında) sátsizlikke ushıradı. Germaniya Italiyanı apatshılıqtan qutqarıp qaldı. Italiya Germaniyanıń Evropa orayındadı jetekshilik rolin tán aldı. 1936-jılı oktyabrde Italiya menen Germaniya ortasında awqamshılıq shártnaması

(Berlin-Rim oǵı) dúzildi. 1937-jılı 6-noyabrde Italiya, Germaniya menen Yaponiya ortasında dúzilgen «Antikomintern pitimi» ne qosıldı hám «Berlin-Rim-Tokio úshmuyeshligi» juzege keldi. Bul bolsa «komunizmge qarsı gúres» niqabı astında barlıq demokratiyalıq háreketlerdi hálsiretiw hám jańa agressiyani amelge asırıw maqsetinde dúzilgen fashist mámleketleriniń awqamı edi.

Mussolini bul awqamdı óz átirapında pútkil Evropada birlesiwı lazım bolǵan «sheńber» sıpatında táriypledi. («Berlin-Rim-Tokio sheńberi» degen atama usılayınsha payda bolǵan). Bul pitimge muwapıq Germaniya Efiopiyanıń basıp alıwın tán aldı, xalıq-aralıq qatnasıqlarda ulıwmalıq bolǵan baǵdar belgilendi, áskeriy aviyacıyanı rawajlandırıwdıń bir pútin siyasatı islep shıǵıldı. Balkan hám Dunay boyı mamleketlerindegi tásir shenberleri shegaralandı.

1937-jılı 11-dekabrde Italiya Milletler Awqamınan shıqtı. 1938-jılı martda Mussolini hákimiyatı Avstriyanıń Germaniya fashistleri tárepinen basıp alınıwına razılıq berdi. 1938-jılı sentyabrde fashistlik Italiya shermendeli Miyunxen pitimin tayarlawǵa qatnastı. Bul shártnama bolsa Gitler Germaniyasınıń Evropadagı agressiyasına keń jol ashıp berdi. 1939-jılı aprelde Italiya Albaniyanı basıp aldı. Sol jılı 22-mayda Mussolini hákimiyatı Germaniya menen áskeriy-siyasiy awqamı haqqındaǵı «Polat shártnama» sın tastıqladı.

VI - Bap ushın sorawlar

1. Birinshi jer júzilik urıs nátiyjesinde Italiyanıń materiallıq hám adam shıǵını qanday dárejede boldı?
2. «Fashizm» atamasınıń mánisin túsindirip berin?
3. Italiyada fashizmniń agressiyalıq siyasatınıń mazmunı nelerden ibarat edi?
4. 1933-1934-jıllarda Italiyada dúzilgen «Korporativlik sistema» qanday ilajlardı ámelge asırdı?
5. 1936-1937-jıllarda Italiya basqınshılıq siyasatın ámelge asırıwda qanday awqamlarǵa qosıldı?
6. 1939-jıl 22-mayda «Polat pitimi» qaysı mámleketler ortasında dúzilgen edi?

VII – Bap. 1918 -1939 JILLARDA SSJI

§ 7. 1. Rossiya 1917-jıl awdarispaǵınan keyingi xalıq aralıq intervenciya hám puxaralar urısı jıllarında

1917-jılǵıń fevral ayı aqırında Rossiyada júz bergen revolyuciya nátiyjesinde Romanovlar dinastıyasınıń 304 jıllıq húkimranlıǵı toqtatıldı. 1917-jılı 2-martta patsha Nikolay II óz inisi Mixail paydasına taxttan waz keshti. Biraq, mámlekettiń patshalıq dúzimine qarsı narazılıqlar sebepli Mixail Romanov bul usınıstı qabıl etpedi. Tek ǵana Shólkemlestiriw májilistiń razılıǵı menen taxtqa dawagerlik etiw múmkinligin bildirdi.

Mámlekette ámelde qos hákimiyatshılıq engizildi. Waqıtsha húkimet hám qos hákimiyatshılıq 1917-jıl 1-marttan 2-iyulge shekem dawam etti. Hákimiyat burjuaziyalıq partiya wákıllerinen ibarat bolǵan Waqıtsha húkimet penen jumısshi ásker deputatlari organi bolǵan Sovetler ortasında bólistirilgen edi. Qos hákimiyatshılıq eki diktaturanıń jeke ústemlik ushin gúres dáwiri 1917-jıl 1-marttan 2-iyulǵa shekem dawam etti. Waqıtsha húkimet parlamentlik monarxiyanı járiyalaw táreptari edi. Jumısshi hám ásker deputatları proletariat hám diyxanlardıń revolyuciyalıq demokratiyalıq diktaturasına tiykarlanıp respublika ornatiw ushin gúres alıp baratuǵın edi. 1917-jılı 4-iyulda Petrogradta jumısshılar qozǵalańnıń oqqa tutiliwi menen qos hákimiyatshılıq toqtatıldı hám Waqıtsha húkimet hákimiyatı ornadı.

Waqıtsha húkimet tiykarınan orta hám iri burjuaziya mápleriniń qorgawshısı bolǵan konstituciyalıq demokratlar (kadetler) partiyası aǵzalarınan dúzilgen edi. Sovetler socialistlik-revolyusionerler (eserler) hám Rossiya social demokratiyalıq jumısshılar partiyası RSDRP tárepinen shólkemlestirilgen bolıp, sol dáwirde basshılıq menshevikler qolında edi. 1917-jılǵıń fevralda bolshevikler RSDRP ishinde kishi bir topardı quraytuǵın edi. Rossiya bolshevikleri kósemi V.Lenin Shvetsariyada emmigrant bolıp jasap, Rossiyadaǵı revolyuciyalıq waqiyalar haqqında gazetalar arqalı xabar tapqan edi. Germaniya húkimeti oni óz mámleketine Finlyandiya arqalı Petrogradqa jiberiwge razılıq bildirdi.

1917-jılı 3-aprel kúni keshte V.Lenin Petrogradqa jetip keldi. Rossiyağa kelgennen ol bar bolğan dúzimdi “sociallıq revolyuciya” jolı menen awdarıw dástúrin ilgeri súrdı. Lenin tárepinen qoyılğan waziypa revolyuciya jolı menen jańa hákimiyattı ornatıw hám bul hákimiyat sheklenbegen huqıqlarğa iye bolğan proletariat diktaturanı engiziwden ibarat edi. Ámelde bolsa, ol bolshevikler partiyasınıń jeke hákimligin ornattıwdı, ekonomikada bolsa barlıq kárxanalar, zavod hám fabrikalardı mámleket qol astına ótkeriw, sonday-aq jerlerdi mülk iyelerinen alıp, diyxanlarğa bólip beriwdi názerde tutatuǵın edi.

Mámleket hákimiyatınıń Lenin tárepinen alǵa qoyılğan proletariat diktaturası forması totalitar hákimiyattıń bir úlǵısı edi. Lenin “Proletariat diktaturası nızamǵa emes, kópshiliktiń qálewine emes, bálkim tuwrıdan-tuwrı zorlıqqa tiykarlanadı. Zorawanlıq - hákimiyattıń quralı” dep keltiredi hám “Revolyciyada eń tiykarǵısı – hákimiyat, ol qolǵa kiritilse hesh qanday nızamniń hám kópshiliktiń qálewi kerek emes”. Waqıtsha húkimet formasındaǵı basqarıwdıń respublikalıq-demokratıyalıq forması hákimiyat basında uzaq tura almadı. Jańa húkimet waqtında dúzilgen arnawlı qadaǵalaw mekemeleri xızmeti iri bankler hám kárxanalar jasırın túrde qarsılıǵı sebepli toqtap qaldı.

Waqıtsha húkimet wázirleri urıstı jeńiske shekem dawam ettiriw, awqamlaslar arasındagı májbúriyatlardı orınlaw haqqında kóbirek aytqan edi. Iri bank hám kárxanalar iyelerinen ibarat húkimet óziniń sheklenbegen hákimiyatına qáwip bolıwın qálemedi. Sebebi, bul urıs sebepli olar qural-jaraq satıw hám puldıń qádirsizleniwinen payda kórdi.

Bolsheviklerdiń tiykarǵı shaqırıǵı-“Xalıqlarǵa tınıshlıq” -mámleket xalqınıń úlken bólegi tárepinen qollap-quwatlandı. Xalıq urıstan sharshaǵan hám basqa urıstı qálemeytuǵın edi. Mámlekette Waqıtsha húkimetti awdarıwǵa qaratılğan háreket baslandı. Áne, usınday úgit násiyat nátiyjesinde áskerler fronttan qashıp kele basladı. Bunnan soń olardı toqtatıwdıń ilaji joq edi.

Waqıtsha húkimet óz islerin áskeriy jeńis arqalı jaqsılaw úmiti menen 1917-jılı iyun ayı basında armiyaǵa hújimge ótiw haqqında buyırıq berdi. 18-iyunda rus armiyası Lvov bassılıǵında hújimdi baslap jiberdi hám dushpan armiyasın jarıp

ótti. Biraq, hújim jeńisleri uzaqqa sozılmadı. Nemis generalı batıs fronttan bir neshe diviziya tasladı. Shıǵıs fronttıń basqa uchastkalarınan kúshlerdi bul frontqa alıp kelip qarsı hújimge ótti. Rus armiyası Galiciyadan qısıp shıǵarıldı. Rus armiyası 60 mıń adamınan ayrıldı.

Frontta hújimge ótiwdiń shólkemlestiriliwi menen revolyuciyaǵa qarsılar da qozǵalań kóterdi. Revolyuciyalıq bólimler joq etilip ondaǵı áskerler basqa orınlarǵa jiberildi. Jumısshılardı qamaqqa alıw baslandı, mámlekettiń siyasiy turmısında reaksiyalıq áseriylerdiń roli kúsheydi.

Mámlekettiń ekonomikalıq awhalı hásiredi. Kárxanalar izbe-iz jabıldı. Kóplegen kapitalistler sanaat ónimleri bahasın asırıw maqsetinde islep shıǵarıwdı toqtatıp qoydı. Shaxtalarda hám metallurgiya zavodlarında kómir hám metall zapasları jiynalıp qaldı, bular arnawlı túrde tutınıw orınlarına jiberilmedi. Kárxanalar metall hám kómir bolmaǵanlıǵı ushın toqtap qaldı. May-iyul aylarında 439 zavod jabıldı. Ashlıq baslanıwı yaǵniy gálle, dán menen sawda etiwshiler nan jetispewshiligin kúsheyttirdi. Burjuaziya joqarıláp kiyatırǵan revolyuciyanı ashlıqtıń jawız torı menen buwıp taslawǵa urındı. Burjuaziyalıq húkimet bul ashlıqqa aytarlıqtay hesh nárese qolınan kelmedi. Urıstıń sozılıp ketkenliginen, azıq-awqat ónimleriniń qımbatlawı, mámlekettegi ekonomikalıq hám ulıwma wayranlıqtan, jer haqqındaǵı máseleniń ele sheshilmey kiyatırǵanlıǵı, waqıtsha húkimettiń bul máseleni sheshe almay atırǵanlıǵınan xalıqtıń narazılıǵı kúsheydi. Bunnan tısqarı hújim jeńilis penen juwmaqlandı. Petrogradtıń gázeplengen xalqı 1917-jılı 4-iyun kúni qozǵalańǵa shıqtı. Oǵan 500 mıńnan artıq adam qatnastı. Qozǵalańshılar waqıtsha húkimettiń otstavkaǵa shıǵıwın hám hákimiyattiń sovetler qolına beriliwin talap etti. Qozǵalań húkimet armiyası tárepinen bastırıldı. Qos hákimiyatshılıq joq etildi. 8-iyunda bolsa A.V.Kerenskiy waqıtsha húkimet baslıǵı boldı. Menshevik-eserler Sovetlerdiń Oraylıq Atqarıw Komiteti Kerenskiy húkimetin revolyuciyanı qutqarıp qalıwshı húkimet dep járiyaladı hám oǵan ayrıqsha wákillikler berdi. Kerenskiy húkimeti bunnan paydalanıp frontta ólim jazasın qayta tikledi, áseriy dala sudların járiyaladı, áseriy senzura ornattı,

bolsheviklerdiń Oraylıq gazetası “Pravda” nı hám basqa qalalardaǵı bir qansha bolsheviklik gazetalardı qadaǵan etti.

24-iyulda Kerenskiy basshılıǵında burjua hám mayda burjuazialıq partiya wákillerinen ibarat ekinshi koaliciyalıq húkimet dúzildi. Onıń quramı revolyuciyaǵa qarsılardan ibarat bolıp, burjuaziya mápin qorǵaytuǵın hám onıń hákimiyatin támiynleytuǵın edi. Iyul qozǵalańı bastırılǵannan soń bolshevikler partiyasınıń itibarında tásiiri keńeydi. 1917-jılı sentyabr ayında partiya aǵzaları sanı 300 mınnan arttı. Bul dáwirde mámlekettiń eki siyasiy orayı - Petrograd hám Moskva Sovetleri bolsheviklerdiń qol astına ótti.

Iyul waqıyalarınan soń burjuaziya revolyuciyası pútkilley joq etiw ushın hám imperialistlik urıstı aqırına jetkere alatuǵın ashıq áskeriy diktatura ornatiw ushın kúsh topladı. Joqarı bas komandir Kornilov Stavkası antirevolyusioner kúshlerdi mobilizaciya etiwshi tiykarǵı oraylardan biri bolıp, burjuaziya oni diktator etip járiyaladı.

12-avgustta Moskvada Mámleket keńesi ashıldı. Bunnan tiykarǵı maqset antirevolyusionerlerdi birlestiriw edi. AQSH Prezidenti Vilson keńeske qutlıqlaw telegrammasın jiberip, onda barlıq ishki hám sırtqı dushpanǵa qarsı gúreste Rossiya húkimetine hár tárepleme járdem kórsetiw wáde etilip AQSH Waqıtsha húkimeti 100 mln dollar berdi.

25-avgustta Kornilovtıń buyırǵı menen arnawlı dúzilgen “Petrograd armiyası” A.I.Krimov basshılıǵında júristi basladı. Petrogradqa antirevolyusionerler júristi frontlardıń komandirleri, mámlekettegi barlıq antirevolyusionerler qutlıqladı. Antanta mámleketleri Kornilovtıń qozǵalańı járdeminde Rossiyada áskeriy diktatura ornatiwdı, ósip baratırǵan socialistlik revolyuciyani joq etiwdi hám batısta kúsheyip baratırǵan revolyuciyalıq jaǵdaydı joq etiwdi gózledi. Bolshevikler partiyası bir neshe kún ishinde paytaxtta onı qorǵaw qızıl gvardiyashılar, revolyutciyoner soldat hám matroslardan (barlıǵı bolıp 60 mın adamdı) jiynawǵa eristi. Onı mınǵa jaqın miynetkeshler Petrograd átirapında okoplar qazdı, sim tosiqlar qoydı, paytaxt Kornilochılar kire almaytuǵın bekkem qorǵanǵa aylandı. Bolshevistlik úgit-násiyat astında

soldatlar hám kazaklar ishiler tárepke ótti.General Krimov óz soldatların taslap Petrogradqa qashıp ketiwge májbúr boldı, sebebi soldatlar onı qamaqqa alıwdı talap etti.Kornilov avantyurası joq bolǵannan keyin general Krimov ózin ózi atıp óltirdi.

1917-jılı gúzinde ulıwma milliy krizis kúsheydi. Bul eń dáslep awıl xojalıq óz tásirin tiygizdi.Usı dáwirde sanaat jalpi ónimi 1916-jılǵa salıstırǵanda 36.5% qısqardı. May ayınan avgustqa shekem keń tutınıw buyımları bahası eki ese kóterildi. 1917-jılı ishilerdiń real dáramatı 1913-jılǵa salıstırǵanda eki ese kemeydi. Miynetkeshlerdiń awhalı tómendedi.

Mámleket tereń awır ekonomikalıq krizisin basınan ótkerip, 1917-jılı byudjet jetispewshiligi 82 % ke jetip, buni qaplaw ushın bolsa kóp muǵdarda qaǵaz pul - “kerenka” (xalıq bul puldı mısqıllap usılay atadı) shıǵarıldı hám bul sumnıń satıp alıw quwatı keskin páseyttirdi. 1917-jılı oktyabrde onıń real qúnı urıstan aldındıdan on ese kem edi.

Rossiya shet el mámleketlerine ğarezli boldı.Waqıtsha húkimet dáwirinde mámlekettiń shet eldegi qarızı eki ese yaǵniy 16 mlrd sumǵa jetti. Oraylıq Komitetiń qararına muwapıq Lenin 7- oktyabrde jasırın túrde Finlyandiyadan Moskvaǵa keldi hám kóterilisti baslaw islerine basshılıq etti.Erteń I kúni Lenin "Shettegi insanniń keńesi" atamasındaǵı maqala jazıp, onda qurallı qozǵalańdı ótkeriwdiń anıq rejesin belgilep berdi¹.

1917-jıl 25-oktyabrde bolsheviklerdiń otryadları Nikolaev hám Baltik vokzalın, Oraylıq elektrostansiyanıń hám qısqı oraydı basıp aldı. Waqıtsha hu'kimet tolıǵı menen qamaqqa alındı. Áskeriy revolyuciyalıq komitet mámleketlik awdarıspaq ótkerip, 1917-jıl 25-oktyabrde húkimetti ózleriniń qolına aldı.

1917-jılı oktyabrde bolshevikler hákimiyatti óz qolına aldı. Ámelde Peterburgta qozǵalańǵa qarsı turatuǵın kúsh bolmay, hesh kimniń Waqıtsha

¹ Нуриддинов Э,Кичкилов Х,Лафасов М.Энг янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 81 bet

húkimetti qorgaw niyeti de joq edi. Sovetlerdiń ekinshi syezdi awdarıspaq juwmaqlangannan soń hákimiyatqa bolshevikler partiyası kelgenligin tastıyıqladı, jer haqqında, tınıshlıq haqqında dekretler hám «Rossiya xalıqları huqıqları deklaraciyası»n qabıl etti.

25-oktyabr óter túnde bolsheviklerdiń qurallı toparları Nikolay hám Baltik vokzalların, Oraylıq elektr stansiyaların iyeledi. Saat 13:00 de Waqıtsha húkimet jaylasqan Maryin sarayın qolğa aldı. Saat 18:00 de qısqı sarayda iyelendi, hám tez arada basıp alındı. Waqıtsha húkimet tolıǵı menen qamaqqa alındı. Áskeriy-revoluyciyalıq komitet mámleket awdarıspaqın ámelge asırıp, 25-oktyabrde óz qolına aldı.

Rossiyanıń eń tiykargı hálisiz jeri ekonomikanıń shet el kapitalına gárezli boldı. Ulli imperiya Romanovlar ústemligi dáwirinde yarım koloniyal mámleket edi. Rossiya kómir kánleriniń 90%, ximiya sanaatınıń 50%, mashinasazlıq kárxanalarınıń 40% ti, bank fondlarınıń 42 %ti Batıs mámleketlerine tiyisli boldı. Milliy kapital az edi, milliy daramat mámleket zárúrliklerin qandırıw hám ekonomikalıq rawajlanıw ushın kemlik etti. Milliy kapitaldıń yarım bólegin eń tómén qatlamı bolǵan diyxanlardan alinatúǵın salıqlardan ibarat edi.

XIX - ásir aqırı XX- ásir baslarında dúzilgen Rossiya temir jolları, shet el kapitalı esabınan qurılǵan edi. 1917-jıl oktyabr waqiyalarınan keyin Evropa sanaatshıları óz daramatların jáne Rossiya sanaatına qayta alıp kırıwden mápdar emes edi. Rossiya tek ǵana kapital toplaw ushın ayrıqsha ilajlar kóriw, awıl-xojalıǵındaǵı barlıq imkaniyatların salıw, óz isshilerin ekspluataciya etiw esesine, sanaattıń rawajlanıwına erisiw múmken edi. Bolsheviklerdiń dástúrine muwapıq, ekonomikalıq ilajlardıń tiykarın shet el múliklerin milliylestiriw, Patsha húkimeti qarızların tolewden waz keshiw hám májburiy miynet payda boldı.

Jumısshılar ámelde bolshevikler partiyasın qollap-quwatladı. Biraq, olar xalıqtıń az bólimin quraytuǵın edi. Biraq, olardıń 80%ti Petrograd hám

Moskvada toplanğan edi. Bolshevikler taktikalıq háreketler ushın keń imkaniyatqa iye boldı.

1918-jılı 3-martta Brest-Litovsk qalasında Germaniya menen tınıshlıq shártnamasın imzaladı. Usılayınsha awdarısqaqtıń tiykargı shártı «orinlandı». Bul shártnama mazmunı Germaniyaǵa baǵınıw menen teń edi. Shártnamaǵa muwapıq Rossiyadan Litva, Kurlandiya, Liflandiya, Estlyandiya, Belorussiyaniń bir bólimi ajratıp alındı, Kars, Ardagan hám Batumi Turkiyaǵa berildi.

Sovet hákimiyatınıń taǵdirin sheshetuǵın túpkilikli másele kelisim máselesi edi. Rossiyaniń bunnan bılay urısta qatnasıwı Sovet húkimetine german nayzaların shártli rawishte joq bolıp ketiw qáwipin tuwdırdı. AQSH, Angliya hám Franciyanıń ústem toparları pitim dúziw haqqında esitiwdi de qálemeytuǵın edi. Sovet húkimetiniń bul másele boyınsha barlıq múrájátlerin juwapsız qaldırdı. ǵ

Sovet húkimeti pitim sóylesiwlerin baslaw haqqında bir neshe ret usınıs etken Antanta húkimetlerine juwap almaǵanına keyin Germaniya hám onıń awqamlasları menen bir tárepleme sóylesiwler baslawǵa májbúr boldı. 2 (15) dekabrde Sovet Rossiyası menen Germaniya blogındaǵı mámleketler (Germaniya, Avstriya-Vengriya, Bolgariya hám Túrkiya) ortasında jarasıw pitimi dúzildi. Bir hápteden keyin Brest-Litovskta pitim shártnamasın dúziw haqqında jáne sóylesiwler baslandı.

1918-jıl 9 yanvarda on kúnlik tánepisten keyin pitim konferenciyası jumısın jáne dawam ettirdi. Dem alıs kúnlerinde Sovet húkimeti Rossiyaniń aldınǵı awqamlasların sóylesiwlerge tartıwǵa jáne bir márte urnıp kórdi. Germaniya delegaciyası Rossiya awqamlasları pitim sóylesiwlerinde qatnasıwdan bas tartqanlıǵın báne etip, annekciasız hám kontribuciasız pitim dúziw principin biykar etti. Ol Rossiya menen Germaniya ortasında jańa shegara belgilewdi usınıs etti, sol gezde Polsha, Litva, Estoniyanıń bir bólimi, Latviya, Belorussiya, Ukrayna, Monzund atawları hám Riga qoltıǵı Germaniyaǵa ótti, bul bolsa Germaniyaǵa Fin hám Botnicheskiy jaǵalıǵına

alıp baratúın teńiz jolların baqlap turiw imkanı berdi hám Petrogradtı qáwip astında qaldırdı. Nemislerdiń pitim shártnamasına qol qoyıw haqqındaǵı ultimatum kórinisindegi talaplarına juwap retinde Brestte Sovet Delegaciyasına bassılıq qılǵan Trockiý 10-fevralda, Sovet Rossiyası shárnamaǵa qol qoymaydı, biraq urıstı toqtatadı, armiyani bolsa tarqatıp jiberedi, dep bayanat bergennen keyin jaǵday elede tómenledi. Trockiýdiń pitim shártnamasına qol qoyıwdan bas tartqanlıǵınan paydalanıp, nemis komandirligi jarasıw shártlerin buzdı hám óz áskerlerin pútkil front boylap rus armiyasına qarsı urısqa tasladı. Nemis áskerleri Petrogradqa hújimdi dawam ettirdi. Ukrayna hám Belarussiyaǵa bastırıp kirdi, pútkil Litvani, Estoniyanı basıp alıp, ol jerlerde Sovet hákimiyatın juwmaqladı. Mámleket qáwip astında qaldı. Barlıq jerde Qızıl armiya bólimleri dúzilip, frontqa jiberildi. 23-fevralda Pskov hám Narva janında qızıl armiya otryadları dushpan áskerleri menen ayawsız urıs jasadı. Nemislerdiń «bir soqqı menen» jeńiske erisiw planı biykargá ketti. Urıs dawamlı tús alıp atırǵan edi. Bul jaǵday nemis komandirligin qaytadan pitim sóylesiwlerin baslawǵa májbúr etti. Biraq olar jańa, jánede awır shártlerdi qoydı.

3-martta Brest-Litovskta pitim shártnamasına qol qoyıldı. Onıń shártleri Rossiya ushın júdá awır hám qıyın edi. Latviya, Litva, Polsha, Estoniya, Ukrayna, Belorussiyaniń bir bólimi, Ardagan, Kars, Batumi Sovet Rossiyasınan ajratılıp alındı. Sovet húkimeti Ukraynanı nemis imperialistlerine berip qoyǵan Oraylıq Rada menen shártnama dúziwi hámde armiya hám flotti demobilizaciya etiwı kerek edi. 1918-jıl avgustta Germaniya Brest shártnamasına qosımsha ráwishte RSFSRdı ekonomikalıq máseleler haqqında dúzilgen shártnamanı imzalawǵa májbúr etti, bul shártnamaǵa muwapıq Germaniyaǵa 6 mlrd marka kontribuciya tóleniwı kerek edi. Ukrayna hám Finlyandiya gárezsiz mámleketler dep járiya etildi. Rossiya óziniń 780 mın kv.km. aymaǵın joǵalttı. Rossiya,

sonday-aq, pútkil armiyasın tezlik penen tarqatıp jiberiwi, flotti portlarğa qaytarılıwı hám quralsızlandırılıwı zárúr edi.

1916-jılda Rossiya menen awqamlas mámleketlerdiń siyasiy sheńberlerinde túsiniqsiz bir hújjet payda boldı. Awqamlaslar urıstan keyin Rossiyanı bólip alıw haqqındaǵı jasırınsha shártnama dúzdi. Reje tómendegishe edi: Rossiya Germaniya menen urısta jeńiledi, armiya hám flotti joǵaltadı hám siyasiy tárepten kúshsizlenedi. Sonnan keyin Germaniya menen jarasıw hám birgelikte Rossiyanı bólip alıw múmkin edi.

Bul waqıtta Rossiya Germaniya armiyasınıń úlken bólimin ózine baǵındırıp alıw ushın sońǵı kúshlerin jollaǵan, awqamlaslardı qollap-quwatlaw ushın nemislerge qarsı kúshli qurallanǵan, kúshli tayarlıq kórgen polklardı hújimge taslamaqshı edi. Awqamlaslar bolsa Rossiyanı jeńiw hám onı mámleket sıpatında joq etiwdi gózlegen edi. Ukrayna Franciyanıń protektoratına aylanıwı, Kavkaz hám Túrkiстан bolsa Angliya protektoratı bolıwı kózde tutilǵan edi. Uzaq Shıǵısqa yaponlar dawagerlik etip atır edi. Amerikalıqlar bolsa Rossiya temir jolların iyelep alıw úmitinde edi.

Siyasiy dushpanlar shermendeli pitim dep esaplasa da, Lenin Germaniya menen pitim dúzip, Rossiyanı milliy apattan saqlap qaldı. Aradan 8 ay ótkennen keyin, Germaniyada krizis júz berdi hám usı shártnama biykar etildi. Batis mámleketleri Rossiyanı kúsh penen urısta jenship taslawǵa ant ishti. 1918 - jıl mart ayında Rossiyaǵa qarsı intervenciya baslandı.

1918-jıldıń báhári hám jazında Rossiyanıń arqası (Murmansk, Arxangelsk) ingliz, fransuz hám amerika áskerleri tárepinen okkupaciya etilgen edi; Uzaq Shıǵısqa yapon, ingliz hám amerika interventleri, bulardıń izinen bolsa Franciya, Italiya, Kanada áskerleri, Orta Aziya hám Bakuǵa ingliz bólimleri kelip tústi. Interventler payda bolǵan jerlerdiń barlıǵında Sovet hákimiyatin awdarıp taslap, onıń ornına revolyuciyaǵa qarsı aq gvardiyashılar diktaturasın, ayasız okkupaciya rejimin ornatdı.

Batıs mámleketleriniń Rossiyadaǵı háreketleri koloniyashılıq, basqınshılıq baǵdarında edi. Usı interventciya bolsheviklerdiń jeńisin támiyinledi. Interventler menen birge mámlekette iri múlkdarlar, fabrika hám zavodlardıń iyeleri de qaytıp keldi. Xalıq olardıń hákimiyatqa qaytıwin qálemeytuǵın edi. Bolshevikler xalıqtı olarǵa qarsı gúreske shaqırdı hám kópshilik bolsheviklerdi qollap-quwatladı. Siyasıy ekonomikadan ústin keldi- xalıq bolsheviklerdiń aqılǵa uǵras ekonomikalıq jańalıqların keshiriw hám olar menen birge interventlerge qarsı urıs ashıwǵa tayar edi. Urıstan dıńkesi qurıǵan xalıq jáne qolina qural aldı.

Túslik tárepte intervenciyanıń háwij alıwı menen bir waqıtta Antanta arqada hám Shıǵısta da urıs háreketlerin alıp bardı. Murmansk hám Arxangelskte interventlerdiń ingliz-francuz-amerikan kúshleri toqtawsız toltırıp turıldı, nátiyjede olardıń sanı 1918-jıl aqırlarında Aq gvardiyashı bólimler menen birge 40 mın adamǵa jetti. Olar Kotlasqa jarıp kiriw maqsetinde Túslik -Shıǵısqa qarap júrdı, bunnan maqset Shıǵıs tárepten Sibirden hújim jasap kiyatırǵan Kolchak áskerleri menen sol Kotlasra birlesiw edi.

1918-jıl 18-noyabrge óter keshesinde Omskte Sovet admirali Kolchak Antanta mámleketleriniń kórsetpesine hám járdemine tayanıp awdarispaq jasadı hám hákimiyatti óz qolina aldı. Antantanıń rejesine muwapıq Kolchak barlıq ishki revoluytciyaǵa qarsı kúshlerin óz átirapında birlestiriwi kerek edi. 18-noyabrde Kolchak «Pútkil Rossiya húkimeti Ministrler Sovetiniń qararı menen ol joqarı húkimdar etip tayınlanganlıǵı hám Rossiyanıń pútkil piyada hám teńiz kúshleri ústinen joqarı komandirlik wáziypasin orınlawǵa kiriskeńligi» tuwralı buyırıq shıǵardı. Kolchak hákimiyatin Denikin, Yudenich hám Rossiya revoluytciyaǵa qarsılardıń kózge kóringen basqa basshıları da tán aldı. Kolchak pútkilley AQSH hám Antanta xızmetine ótti. Ol patsha qarızların tólew májbúriyatın aldı, pútkil temir jol transportın Antanta mámleketleri qadaǵalawına tapsiriw ushın bayanat berdi. Áskeriy operatciyalarǵa ulıwma basshılıq jumislari

hám Antanta áskeriy missiyalari qolina ótti. 1919-jılı yanvarında Francuz genaralı Janendi «Baykaldan batısqa shekem bolğan Sibir hám Shıǵıs Rossiyadaǵı rus hám awqamlas kúshler komandiri» etip tayinlaw haqqında Kolchak penen Antanta wákilleri ortasında dúzilgen konvenciyaǵa qol qoyıldı. Kolchak aq gvardiyashi áskerlerdi qayta dúzip hám toltirip, AQSHtan júdá kóp muǵdarda qural-jaraq alıp, 1918-jıl noyabriniń aqirlarında Permge hújim basladı.

AQSH, Angliya, Franciya húkimetleri Denikinge Kolchakke ,Yudenichke hám Rossiyanıń basqa revolyuciyalıq háreket kúshlerine qarsı júdá kóp muǵdarda qural-jaraq, oq-dári jiberdi. Olar Sovet respublikasına qarsı urıs alıp bariwǵa májbúr etiw maqsetinde Ruminiya, Polsha, Finlyandiyaya kúsh kórsetti. Baltika boyındaǵı revolyuciyalıq háreket kúshlerine qarsı járdem beriw ushın Baltik teńizine ingliz floti jiberildi. 1919-jıldıń yanvarında-aq interventler hám revolyuciyalıq háreket kúshlerine qarsı birlesken kúshleri Estoniyada Sovet hákimiyatin awdarıp taslawǵa eristi. Batıs mámleketleri ózleri qálemegen halda óz háreketleri menen bolshevikler sistemasin bekkemledi hám kúsheyttirdi. AQSH, Angliya, Franciya hám Yaponiya qatnasqan shet el intervenciyası Rossiyada ishki hám sırtqı qamaladı payda etti. Mámleket nansız, janılǵı hám shiyki zatsız qaldı. Bolshevikler óz iskerligin ómir ushın ayawsız gúresten baslawǵa májbúr boldı.

Shet el intervenciyası hám puqaralar urısı Sovet mámleketinen mámleket ekonomikasın áskeriy jaqtan izge salıwdı, interventlerdi hám Aq gvardiyashılardı qiyratıw ushın, respublikanıń barlıq xojalıq resursların atlandırdı, jaǵdayǵa muwapiq ekonomikalıq siyasat alıp bariwdi talap etti.

Áskeriy ekonomikanıń eń qıyın hám turmıslıq zárúlikleriniń biri azıq-awqat máselesi edi. Interventler hám Aq gvardiyashi áskerleri Sovet respublikasınıń mámleketiń tiykargı ǵalle jetistiriletuǵın rayonların: Ukrayna, Arqa Kavkaz, Qrim, Ural, Sibir hám basqa rayonlardı tosıp qoyǵan edi. 1918-jılı noyabrinde Sovet respublikasınıń aymaǵı 25 gubernalı (sol qatarda 15 i tutınıwshı gubernalı) dan ibarat edi. Ǵalle kulaklar qolında edi, biraq olar oni

mámleketke satıwdan pútkilley bas tartı. Belgili muǵdarda artıqsha ǵállesi bolǵan hátte orta diyqan da ǵállesin satıp alıw kúshi júdá páseyip baratırǵan qaǵaz pullarǵa satıwdı qálemeytuǵın edi. Sol waqıtta onıń ǵállesi ornına jeterli muǵdarda óndiris tovarların berıwdıń iláji joq edi. 1918-jıl jazında qurılǵan keskin ilajlar (azıq-awqat diktaturası, kombedler dúziliwi, awıllarǵa ishshilerdan ibarat azıq-awqat otryadlarınıń jiberiliwi) ǵálle, azıq-awqat tayarlawǵa kúsh saldı. Biraq, bul ilajlar mámleketti azıq-awqat penen tamiyınlew wáziypasin sheshe almadı. 1918-jıl 30-oktyabrde járiyalanǵan azıq-awqat salıǵı kutilgan nátiyjeni bermedi.

Sovet húkimeti zárúr bolǵan eń kem muǵdardaǵı ǵálleni razvyorstka joli menen jiynap alıwǵa májbúr boldı. Bul dekret 1919-jıl 11-yanvarda járiya etilgen edi. Azıq-awqat razvyorstkasi klaslıq belgige qarap alindi: kambaǵal diyqanlardan hesh nárese alınbaytuǵın edi, orta diyqanlardan – normaǵa tiykarlanıp diyqanlarǵa azıqlanıw hám egin egiw ushın zárúr muǵdarda dan, sonday-aq mallar ushın zárúr muǵdarda ot-jem qaldırılatuǵın edi, qalǵan barlıq ǵálle belgilengen bahada tartıp alıdı. Dekrette ójet hám óz zapasların ataylap jasırıwshi diyqanlarǵa qarata mal-múlkin alıp qoyıwǵa hám xalıq sudi sheshimi menen azatlıqtan ayırıwǵa shekem shara kóriw kózde tutilǵan edi.

Asharshılıqtı jeńiw, ishshilerdi toydıriw, shayqawshılıqtı toqtatiw, ishshiler klasın krizisten qutqariw – revoluytcıyalıq húkimet aldında turǵan tiykarǵı wáziypalardıń biri edi. 1918-1919-jıllarda Lenin sol múnásibet penen mámleket ekonomikalıq hám siyasiy rawajlanıwınıń jańa koncepsiyasın islep shıqtı. Bul «Kommunizm» ge tuwri alıp bariwi kerek bolǵan «áskeriy kommunizm» siyasatı edi.

Usı koncepciya tiykarında mámlekette dán ushın «áskeriy atlanıs» járiyalandı. «Temir proletar tártip» járiya etildi, dándi mámleketke berıwden jasırǵan «kulaklar» ayawsız jazalandı. 1918-jılı may ayında dán tabiw ushın qurallı toparlar payda etildi. Proletar mámleketi óz xalqına qisim jasadı, miynet penen jetistirgen dán ónimlerin tartıp aldı. Ayırım qurallı toparlar basqınshılıq penen shuǵıllandı. Olar awıllardaǵı dándi jiynap alıp, hár qanday

qarsılıqti qozgalań dep bahalap, ayawsız kóriniste bastırdı. Lenin sonıń menen bir qatarda qatal shara-ilajlar járdeminde jeke paydani juwmaqlaw, islep shıǵarıw shılar menen paydalaniwshi kommunalari ortasında rejeli azıq-awqat almasıwin jolǵa qoyıwdı rejelestirgen edi. Paydani rejeli, mámleket kóleminde payda etilgen azıq-awqat bólistiriliwi menen almastırıw názerde tutilǵan edi. Puldi joǵaltıw, onıń ornına amanat dáptersheleri, shekleri, jámáát azıq-awqatin alıw huqıqın beriwshi qısqa múddetli kartochkalardı engizdi. Usı múnásibet penen siyasatıń ózi de kommunizm dep ataldı – puldi biykar etiw, xızmetler, transportta júriw, uy-jaydı biypul beriw, onıń tiykarǵı belgileri edi.

Azıq-awqat razvyorstkasi diyqandi óz óndirisin keńeyttiriwge materiyalıq jaqtan xoshametlenbeytuǵın edi, álbette, sonday-aq, ol qala menen awıl ortasında xojalıq baylanıslarınıń maqsetke muwapiq bir formasi da emes edi. Bunday ilajlardı kóriwge urıs, mıtájlılik, asharsılıq májbúr etken edi. «Razvyorstka «ideal» emes, - dep aytqan edi bolshevikler jol bassısı V.I.Lenin, - bálkim ashshi hám ashınarlı zárúrlik dep esapladı». «Áskeriy kommunizm», siyasatı urıs hámde búlginshilik nátiyjesinde májbúriy túrde kiritilgen edi. Ol proletariattıń xojalıq wáziypalarına juwap bere alatuǵın siyasat bolǵan emes hám bola almas edi. Ol waqtınsha sinaw dep tán alǵan edi, bolshevikler bassısı V.I.Lenin.

1918-jıl báhárinde awıldan dándi májbúriy tartıp alıw baslandı. Ayırıqsha jaǵdayda azıq-awqat toparları awıllarǵa jiberilip, artıqsha dán mámleket iqtıyarına alındı. Bulardıń barlıǵı puqaralar urısınıń kelip shıǵıwına sebep boldı. Ol 1918-jıldan 1920-jılǵa shekem dawam etti. Don (Kaledin, Krasnov), Kuban (Denikin), Túslik Ural (Dutov), Sibir (Semyonov), Qrim (general Brangel), mámleket arqa-batısı (general Yudenich) ishki revolyuciyonerlerge qarsı tiykarǵı oraylari edi¹.

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. О'zbekiston 2018. 168 bet

Puqaralar urısı barisinda Rossiyanıń keyingi rawajlanıw jolı ushın gúres alıp barıldı. Diyqanlardıń barlıq talaplari usı shaqırıqlar tiykarında boldı: «Kommunistlersiz Sovetler ushın» hám «Kommerciya erkinligi ushın». Iri burjuaziya, dvoryanlar hám Aq armiya basshıları sheklengen monarxiyani tiklewge urındı.«Reformashi demokratiya» baǵdarındaǵı partiyalar (bolshevikler, eserler) Rossiyanıń demokratiya hám erkin isbilermenlik jolınan rawajlanıwi tárepdarları edi. Bolshevikler bolsa proletariat diktaturasi tiykarında qurılǵan «sotciallistik» mámleket payda etiwdi oyladı.

Puqaralar urısı bolshevikler jeńisi menen juwmaqlandı. Sebebi olar sovet hákimiyatin qorgaw ushın xalıqtı birlestiretuǵın jańa ideologiyanı (jer júzilik urısınan shıǵıw, jer haqqındaǵı Dekretti ámelge asırıw, 8 saatlıq jumıs kúnin engiziw h.t.b) qalıplestiriwge eristi. Áskeriy kommunizm siyasatı ekonomikada hám mámleket siyasatında keri aqibetlerge alıp keldi. Bunıń nátiyjesinde sovet húkimeti 1921-jıl báhárinde tereń ekonomikalıq hám siyasiy kriziske dus keldi.

Awilda baslanǵan diyqan qozǵalańları haqıyqattanda diyqanlar urısına aylandı, oni bastırıw ushın iri áskeriy bólimler taslandı. Túrkiстан milliy azatlıq háreketi ot ishinde edi. 1921-jıl 2-martta bir payıtlari bolsheviklerdıń tayanish orayı bolǵan Kronshtad qozǵaldı. Kóterilisshi teńizshiler partiyani revoluytciyaǵa qıyanet etiwde, hákimiyatti zorlıq penen iyelewde ayıplap, rus xalqın kommunistlerdıń ústemligine qarsı bas kóteriwge shaqırdı. Partiya ishinde de bóliniw júz berdi, Oraylıq komitet frankciyalargá ajıraldı.

Bular obyektiv waqiyalar tárepinen bolsheviklerdıń qiyallarına qarsı berilgen birinshi ayawsız sabaq edi. Diyqan kóterilisleri ayawsız ráwishte bastırıldı, Kronshtad kóterilisi bastırıldı, is taslawlar Tınıshlandırıldı, r Túrkiстанnıń shet el menen baylanısı úzildi. Biraq bolshevikler basshıları zorlıq penen jaǵdaydı jaqsılawǵa bolmaytuǵınlıǵın, «áskeriy kommunizm» járdeminde mámleketti toydiriw, kiyindiriw hám isitiw múmkin emesligin jaqsı ańladı. Bul totalitar sistemaniń birinshi jeńiliwi bolıp, tiykarinan,

shaqırıqlardan kúshlirek nársel barlıgın, atap aytqanda, bazar, erkin payda alıw, óndiris hám tutınıwshı ekenligin anıq kórsetip berdi.

Áskeriy kommunizm siyasatı óndiriwshı kúshlerdın rawajlanıwına tosqı bolıp qaldı. Azıq-awqat razvyorstkası sebepli óz skladında artıqsha gálle ónimin saqlaw huqıqınan ayırılğan diyqanlar ónim jetistiriwdi kóbeytiriwge finanslıq tárepten qızıqpay qoydı. Diyqanlar gálle hám basqa da awıl xojalıq ónimlerin jetistiriwdi kemeytirdi. «Qaladağı qurılıs wáziypalarına tikkeley kommunistlik jol menen jaqınlasıwdan ibarat bolğan razvyorstkaniń awılда engiziliwi, islep shıǵarıw shı kúshlerdi rawajlandırıw isine tosqınlıq etti hám bizler 1921-jıl báhárinde jolıqqan tereń ekonomikalıq hám siyasiy krizistıń tiykarǵı sebebi bolıp shıqtı» - dep qátesin V.I.Lenin tán aldı.

Usı múnásibet penen 1921-jılı mart ayında Lenin bolshevikler taktikasında keskin burılıs jasadı. Mámlekette jańa ekonomikalıq siyasat (NEP) járiya etildi. 1921-jıl 15-martta RKP (b) niń X siezdi «Razvyorstkani natural salıǵı menen almasıwıw haqqındaǵı qarar qabıl etti, bul qararda: «... mámlekettiń azıq-awqat, shıyki zat materialları hám ot-jem tayarlaw usılı bolğan razvyorstka natural salıǵı menen almasıwıladı» delingen edi. Bul siyasat ekonomikanıń kóp tárizli boliwin belgiledi, erkin payda alıw hám jeke múlkti nızamlastırdı. Koncessiyalar beriw járdeminde sirt el kapitallarınıń mámleketke kırıwge jolı ashıldı. Mayda payda alıwshılardıń úlken armiyası payda boldı. Millionlap ónermentler mámlekettiń tutınıw tovarlarınıń tórtten úsh bólimin islep shıǵara basladı. Nátiyjede ısshi hám diyqanlardıń turmısı jaqsılandı, dáslepki sociyallıq ilajlar turmısqa engizildi.

Jańa ekonomikalıq siyasatqa ótiw bolsheviklerdın mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwına múnásibetleri anıq ózgergenligin ańlatdı, hám ol tabislarǵa erisken yaki uzaq waqıt dawam etken taǵdırde, mámlekette nátiyjeli ekonomikalıq sistemaniń jaratılıwına alıp keliwi de múmkin edi.

Jańa ekonomikalıq siyasat xojalıqtı rawajlandırıw máselesi boyınsha tolıq sheshimge iye bolmadı. Sovet hákimiyati barlıq iri sanaat, transport, bankler,

sırtqı sawda, jerdi óz qolina alıp, jeke kapitaldı shekleği hám tártipke saldı, toparlıq sektordi ósiriw hám bekkemlewge kush berdi.

Awildada da ózgerisler bolıp ótti. Bul jerde «azıq-awqat razvyorstkasi», yaǵniy artıqsha azıq-awqatlardıń kúsh penen tartıp aliniwi azıq-awqat salıǵı menen almasırdı. Endi diyqan mámleket salıǵın orınlaǵaninan soń artıqsha ónimin bazarda erkin bahalarda satiwi múmkin edi. Sawdaǵa jeke kapital qoyıldı, mámleket eń aldı menen sanaat ónimlerin payda etiwshi iri sawdaniń shólkemlestiriwshisine aylandı.

Diyqanlar 1921-jılı báhárgi egiwdi bálent ruwx penen ótkizdi. 1921-jılǵa Sovet mámleketi awıllarǵa on mınlaǵan plug, barona, seyalkalar, pishen oriw mashinaları hám basqa da awıl xojalıq ásbaplari jiberildi hám diyqanlarǵa úlken járdem kórsetti. 1921-jılı Volga boyi, Ukrayna, Qrim, Túslik Kavkaz hám basqa jerlerde bolǵan júdá awır qurǵaqshılıq awıl xojalıǵına úlken ziyan jetkizdi. Qurǵaqshılıq nátiyjesinde 22 million adam ashlıqqa ushiradi. Ashlıqtan bir millionǵa jaqın adam óldi. Eki million bala jetim qaldı.

Sovet húkimeti ashlıqqa ushıraǵanlardı ólimnen saqlap qalıw ushın ilájlar dı kórdi. Qurǵaqshılıqtan ziyan kórgen rayonlarǵa 85 million pud ǵálle jiberdi, kollektiv jumıslar jolǵa qoyıldı (bul jumıslarda qatnasqanlarǵa azıq-awqat payoklari berildi), ulıwma awqatlanıw shólkemlestirildi. Mámleket asharshılıq húkim súrip atırǵan rayonlardıǵı balalarǵa ayırıqsha ǵamxorlıq kórsetti. Juqpali keselliklerdıń payda bolıwına hám tarqalıwına jol qoymaw ushın bul rayonlarǵa keń kólemde medicinalıq járdem berildi. Mámleket asharshılıqqa qarsı gúreske altın esabında 156 million sum jumsaldı.

1919-jılǵa dúzilgen «Sovet Rossiyasına texnika járdemin beriw AQSH hám Kanada jámiyeti» hámde 1921-jılǵa AQSHta payda bolǵan «Sovet Rossiyası doslari jámiyeti», bul tarawda úlken jumıs baslap jiberdi. Bul jámiyetler mashina, traktor hám basqa islep shıǵarıw quralların satıp alıw ushın dáramat jiynadı, Sovet Rossiyasına jiberiw ushın talantlı ishshiler arasınan adamlar topladı.

1921-jılı jazında mámleketke amerikalıq agronom Garold Ver basshılıǵında bir topar isshiler keldi. Amerika isshileri ózleri menen 21 traktor alıp keldi, bul traktorlar Sovet Rossiyası doslari jámiyeti» toplaǵan qarjılarına satıp alınǵan edi.

§ 7.2. Ekonomikani basqariwdıń oraylastırılıwı hám koloniyal Sovet dúziminiń ishki siyasatı

Jańa ekonomikalıq siyasat penen bir waqıtta Sovet mámleketi ekonomikani basqariwdi barınsha oraylastırıw ilajların ámelge asırdı. 1920-jılı dekabrde GOELRO rejisi-mámleketti ulıwma kólemde elektrlestiriw rejesin qabıl etti. Ol sanaat tarawındaǵı islep shıǵarıw di urıstan aldınǵı dárejege jetkerip, pútkil ekonomikani jańa texnikalıq baza hám iri sanaat tiykarında qayta quriwdi názerde tutdı. Jeke menshik sanaat, awıl miynetin kollektivlestiriw, xalıqtıń abadan turmısın hám mádeniyatin joqarılatıw rejelestirildi.

Mámleket xalıq xojalıǵın byurokratiyalıq oraylastırıwda 1921-jılǵa dúzilgen Rossiya Mámleketlik banki úlken áhmiyetge iye boldı. Ol barlıq pul hám kredit máselelerin basqaratuǵın edi. Húkimet kórsetpeleri tiykarında Mámleket banki mámlekette pul massasınıń aylanıwın tártipke saldı.

Xalıq xojalıǵınıń ayırıqsha tarawların basqariw maqsetinde tarawlar boyınsha xalıq komissarlıqları shólkemlestirildi. Olar xojalıqtı basqariwdıń qatan oraylastırılıwına, hákimyat dizgininiń Oraylıq mámleket apparatınıń qolına ótiwine eristi.

Solay etip, mámlekette bir waqıtıń ózinde eki: bir-birine qarama-qarsı jaǵday júzege keldi. Ekonomikaniń tabiiy rawajlanıwı bolsheviklerdi jeke isbilermenlik, erkin bazar qatnasıqları menen esaplasıwına májbúr etti, biraq ideyalıq hám siyasiy pikirler islep shıǵarıw qurallarına mámlekettiń iyelik etiwine tiykarlangan úlken xojalıq birlespeleriniń dúziliwine alıp keldi. Bunday ekonomika barlıq kárxana, zavod, fabrika, jer, sawda hám finans shólkemlerin tolıq milliylestiriwdi názerde tutdı.

Jańa ekonomikalıq siyasattıń birinshi jılında úlken apatshılıq – qurǵaqshılıq júz berdi. Rossiyaniń úlken aymaǵı ashlıqta qaldı. Asharshılıq júz bergen

aymaqlarda 20 mln ğa jaqın xalıq jasaytuğın edi. Apatshılıq bul jerde azlı-kem bir jıl dawam etti. Júz mıńlap adamlar ashlıqtan, toyıp awqat jemew aqibetinde payda bolğan kesellikler aqibetinde dúnyadan ótti. Kóplegen adamlar azıq-awqat mol úlkelerge , atap aytqanda, Orta Aziyağa kóshdi.

Batıs mámleketleriniń Sovet mámleketine múnásibeti bul turaqsızlıqtı jánede tereńlestirdi. Angliya hám Franciya Rossiyanı 1924-jılğa shekem moyinlamadı. Mámleket ekonomikalıq qamal jağdayında qaldı. Óz-ara esap-kitap qağıydaları joqlığı sebepli valyuta-pul qatnasıqları ornatılmadı. Sovet húkimetiniń sawda baylanısların rawajlandırıw haqqındağı barlıq usınıslarına batıs patsha dáwirindegi qarızlarǵı tólew hám milliylestirilgen múlklerdi qaytarıw talabı menen juwap beretuğın edi. 1924-jılğa shekem sawda-satıq tek ğana Germaniya hám bir qatar Skandinaviya mámleketleri menen alıp barıldı. Hátte júdá paydali shártler tiykarında kórilgen usınıslar da batıstıń múnásibetlerin ózgartire almadı.

Sovet mámleketi sociallıq támiynat tarawında áhmiyetli refomalardi ámelge asıra basladı. 8 saatlıq jumıs kúni belgilendi, hayallar miynetine erkekler miyneti menen teń haqı tólew belgilendi, pensiyalar, haq tóleniwshi dem alıslar, miynet iskerligin joğaltqanlar ushın kesellik dáptersheleri, jumısshı hám xızmetshilerge biypul meditsinalıq xızmet engizildi. Qrimdağı aldınğı shax sarayları, Kavkazda, Qarateńiz boyında, Moskva hám Petrograd átirapında kurortlar, sanatoriyalarda ishshilerdiń dem alıw úyleri ashıldı. Júz mıńlap jumısshı hám xızmetshiler birinshi márte óz jazğı dem alısların lagerlerde ótkeriw imkaniyatına iye boldı. Kópshilik dem alıwshılarğa jollamalar biypul berildi.

Biraq, ekonomikalıq nızamlardıń buzılıwı ekonomikalıq rawajlanıwdağı turaqsızlıqqa alıp keldi. Tek ğana 1927-jılğa kelip islep shıǵarıw 1913-jılğı dárejesine jetti. Awıl xojalıǵı bul jılı urıstan aldınğı dárejege de jete almadı. Zúrát turaqsız edi. 1924-jılı qurǵaqshılıq boldı. Sharwashılıq 20-jıllarda urıstan aldınğı dárejege jete almadı, diyqan xojalıǵınıń 30% ot-jemsiz qaldı.

Xojalıqtı basqarıwdıń hákimshilik buyırıqbazlıq usıllarınıń qundı belgilewde tártipsizlikti keltirip shıǵardı. Sanaat onimleri bahası jasalma tárizde asırıldı. Nátiyjede awıl xalqı sanaat ónimlerin satıp alıw imkaniyatınan ayrıldı, sanaat

ónimleri skladlarda qalıp kete basladı, kárxanalar ishshilerine hátte aylıq tóley almadı. Bolshevikler ekonomikalıq koncepciyasınıń iske aspaǵanlıǵı anıq kózge taslanıp qaldı. «Mámleket socializmi» niń hákimshilik buyriqbazlıq sisteması ekonomikalıq rawajlanıwdı támiynley almadı. Ámeldarlardıń óz basımshalıǵı, shayqaw bazarı, korruptsiya, intizamsızlıq, jobanı orınlaw jolında islep shıǵarıw texnologiyasını buzıw hám usı siyaqlı bir qatar illetler kózge taslandı.

Isshiler arasında jumıssızlıqtıń payda bolıwı eń tiykarǵı hádiyse boldı. Awıl xalqı kún kóriw maqsetinde qalalarǵa kóship kele basladı. Bul jerde bolsa jumıs joq edi. 1923-jılı mámlekette jumıssızlar sanı 641 mıń adamdı quradı. 1924-jılı bul kórsetkish 1240 mıń adamǵa jetti. Úy-jay jetispewshiligi sezildi. Jańadan qurılıslar derlik alıp barılmadı. Ayırım issshiler suw, elektr hám basqa turmıslıq shárayatları bolmaǵan barak hám jer tólelerde kún keshiretuǵın edi. Azıq-awqat ónimleri turaqlı jetispeytuǵın edi. Mámleket qala xalqın azıq-awqat penen jeterli muǵdarda támiynley almaytuǵın edi.

Sırtqı sawdaǵa mámleket jekke hákimshiligi 1917-jılǵa engizilgen bolıp, oǵan tiyisli máseleler Moskvadaǵı ámeldarlardıń tar sheńberi tárepinen kóрилиwi, bul máseleniń kópshilik óz-ara dodalawsız sheshiliwi sırtqı ekonomikalıq baylanıslardıń rawajlanıwına tosqınlıq etti. Batıs penen baylanıs etiwden, batıs civilizaciyası hám mádeniyatınıń tásirinen qorqıw keń háwij aldı, sovet ekonomikasınıń dúnya kóleminde rawajlandırıw jolına tosqınlıq etti.

1925-1926-jıllarda jeke sonday-aq, mayda hám ónermentshilik islep shıǵarıwı jámi óndiristiń bar-jogı 23% tin, menshik sektordıń ulıwma islep shıǵarıwdaǵı úlesi bolsa 15% tin quradı. 1922-jılı dekabrde tórt gárezsiz Sovet respublikaları: Rossiya Sovet Federativ Socialistlik Respublikası (RSFSR), Zakavkaziya Sovet Federativ Socialistlik Respublikası (ZSFSR), Ukrayna Sovet Socialistlik Respublikası hám Belorussiya Sovet Socialistlik Respublikası awqam mámleketi – Sovet Sociyalistlik Respublikalar Awqamı (SSSR) bolıp birlesdi. Sovet Socialistlik Respublikalar Awqamınıń shólkemlestiriliwi mámleket basında Stalin basshılıǵında júdá ekstremist, ullı mámleketshilik kúshleriniń jeńisi boldı. Sovet Awqamınıń pútkil aymaǵında hákimshilik-buyriqbazlıq dúzimi ornadı. Sonıń

menen birge Milliy Respublikalardıń shıyki zat dereklerin sanaatlastırıw mıtájlikleri ushın qálegeninshe hám derlik biypul alıp shıǵıp ketiw imkaniyatın beriwshi birden bir xojalıq sistemasin júzege keltirdi.

Ózbekstanda paxtashılıqtıń rawajlandırılıwı mámlekettegi barlıq toqımashılıq fabrikaların paxta, ximiya sanaatın bolsa arnawlı komponentler menen támiynlew hámde pawdalaniw tovarların islep shıǵarıwdı asırıw imkaniyatın berdi. Donbass kómiri, Ázerbayjan nefti, Ukraina gállesi hám shekeri, Qazaqstannıń sharwashılıq ónimleri, Qırǵızistan bergen jún sanaatlastırıwdıń rawajlanıwında sheshiwshi faktor boldı.

Respublikalar Sovetiniń 1924-jılı yanvar ayında bolǵan syezdleri SSSR Konstituciyasın ratifikatsiya etti. SSSR Konstituciyası 1924-jılı 31-yanvarda Sovetlerdıń pútkil awqam Pútkil awqam II-syездinde úzil-kesil tastıyqlandı.

SSSR Konstituciyası tekstine Sovet Socialistlik Respublikaları Awqamın dúziw haqqındaǵı Deklaraciya hám Shártname tekstleri de kiritildi. Konstituciyada SSSR joqarı hákimyat organları sheshetuǵın bir qansha máseleler: sırtqı siyasat, urıs járiyalaw hám pitim dúziw, SSSR hám Respublikalardıń shegaraları, SSSR quramına qabıl etiw, SSSR Qurallı Kúshleri, Transport hám baylanıs, xalıq xojalıǵın jobalastırıw máseleleri belgilendi. Bunnan basqa barlıq máselelerdi hár qaysi respublika ózi gárezsiz sheshiwge haqlı. Hár qaysi respublika ushın SSSR den erkin ajiralıp shıǵıw huqıqı saqlandı. Barlıq Sovet Socialistlik respublikaların da keleshekte dúziliwi múmkin bolǵan Sovet Socialistlik Respublikaların da Sovet Awqamınıń quramına kiriwi ushın keń jol ashıp qoyıldı.

SSSR dıń shólkemlestiriliwi haqqındaǵı júdá oraylasqan qospa mámleketti júzege keltirdi. Onda Oraylıq húkimet qolına ilaji barınsha kóbirek hákimyatti alıwǵa umtıldı, milliy respublikalardıń huqıqları bolsa júdá azshılıqtı quradi. Byudjet oray tárepinen belgilendi, pul oray tárepinen turıp bólistirildi, respublikalarda xalıq komissarlıqları, Oraylıq xalıq komissarlıqlarına boysındı, oray armiya, ishki isler xalıq komissarlıqları, sırtqı siyasat hám sırtqı sawda, baylanıs hám baylanıs jolların óz qollarına aldı.

Shártnamanıń 26-statiyası hár bir respublika Awqamnan shıǵıw huqıqına iye ekenligin kózde tutatuǵın edi. Biraq, hesh bir respublika hesh qashan bul «huqıq» dan paydalana almadı. Jinayıy huqıq Awqamnıń birligine qarsı hár qanday qáwipti awır jinayat dep esaplap, onı islegenı ushın ólim jazası názerde tutilǵan edi. Oraydıń qolında armiya hám OGPUdıń jaza bólimleri bolıp, olar ǵarezsizlikke bolǵan hár qanday umtılıwdı ayawsız jazaladı.

1924-jıldıń sentyabrında Túrkiстан Oraylıq Atqariw Komiteti sessiyası, sonday-aq, Sovetlerdıń V Putkil Buxara qurıltayı hám Sovetlerdıń Pútkil Xorezm qurıltayı milliy mámleket shegaraların ótkeriw haqqında qarar shıǵardı. 1924-jıldıń oktyabrında SSSR Oraylıq Atqariw Komitetiniń 2-sessiyası bul qarardı tastıyıqladı. Milliy-mámleketlik shegaralanıw nátiyjesinde ózbek xalqı birden-bir Ózbekistan Sovet Socialistlik Respublikasına, túrkmen xalqı Túrkménistan Sovet Socialistlik Respublikasına birlesti, tajik xalqınıń bir aymaqda jasawshı tiykarǵı kópshilik bólimi Tajikistan ASSR ın shólkemlestirdi. Tajikistan ASSR Ózbekistan SSR quramına kirdi, qırǵızlar qaraqalpaqlar avtonom oblastına birlesti (1925-jıldan baslap ol Qırǵızistan avtonom wálayatı dep júritile basladı), bul avtonom wálayat RSFSR quramına kirdi; qaraqalpaqlar Qaraqalpaqstan Avtonom wálayatın shólkemlestirdi, bul avtonom wálayat Qazaqstan ASSR quramına kirdi. Túrkiстан ASSR nıń qazaqlar jasap kelgen wálayatları Qazaqstannıń qalǵan bólimi menen jańadan birlesti. Buxara SSR hám Xorezm SSR, sonday aq Turkistan ASSR saplastırıldı.

1925-jıldıń fevralında Ózbekistan hám Túrkménistan Respublikaları Sovetleriniń syezdi bolıp ótti, bul syezdlerde usı respublikalardıń Sovet Socialistlik Respublikalariniń Awqamı quramına kiriwi haqqında qarar qabıl etildi. 1925-jılı 13-mayda SSSR Sovetleriniń ushınshi syezdi Ózbekistan SSR menen Túrkménistan SSR in Sovet Socialistlik Respublikaları Awqamı quramına qabıl etti. Tájikistan ASSRi 1929-jıldı Ózbekistan SSR quramınan shıǵıp, ózin ǵarezsiz dep járiyaladı hám awqamlas respublikalar huqıqınan SSSR quramına kirdi.

Húkimettiń joqarı sheńberlerinde hákimyat ushın turaqlı gúresler boldı. Biraq, Leninniń abiroyi joqarı bolǵanlıǵı sebepli onıń tiri waqtında ishki qarama-

qarsılıqlar jasirin keshdi. 1922-jıllda Lenin awır biytaplıǵı sebepli aktiv siyasiy turmistan derlik ketti. 1924-jıllda Leninniń dunyadan ótiwi hákimyat ushın gúrestin baslanıwına túrtki boldı. Partiya basshılarında eki siyasiy topar júzege keldi. Birinshi Trotskiy (L.Bronshteyn, 1879-1940) ekinshisi bolsa 1922-jıllda partiya Bas xatkeri bolıp tayinlanıp, partiya hám mámlekette úlken hákimyatti qolǵa kirgizgen Stalin (I.Jugashvili, 1879-1953) basqardı.

Qizil armiyaǵa komandirlik etken Trotskiy tınısh xalıqqa qarsı massalıq terror shólkemlestiriw, áskeriy tutqinlardı joq etiw, ózine jaqpaǵan komandirlerdi atıp taslaw sıyaqlı ayıplar islegen edi. Ol eń qatal ilajlardı qollaw – «kásiplik shólkemlerdi mámleketge boysındırıw» tárepdarı esaplandı. Sonday aq Trotskiy áskeriy «komunizm» baǵdarlaması avtorlarınan biri bolıp, «miynet armiyaları»n shólkemlestiriw hám mámleketti áskeriy lagerge aylandırıwdı talap etetuǵın edi. Ol ásirese diyqanlarǵa qarata jawız edi. Óz dáwirinde belgili bolǵan «diyqannıń’ jelkesinde kommunizmge qádem qoyıw» sózi Trotskiyge tiyisli bolıp, ol diyqannan socializm qurıw ushın zárúr barlıq nárselerdi tartıp alıw lazımlıǵın ańlatatuǵın edi.

Birinshi soqqı Trotskiyge qarsı qaratıldı. 1927-jıllda ol iyelegen barlıq lawazımlarınan bosatıldı, partiyadan quwıldı hám mámleketten súrgin etildi. Trotskiydan soń basqalarǵa da náwbet keldi. Olardıń birinshisi Buxarin boldı. Buxarin aqıllı, teoriyalıq jaqtan kúshli siyasatshı bolıp, erkin dúnya qarası menen ajıralıp turatuǵın edi. Ol Rossiyada «Socializm qurıw» jobalarına baylanıslı erkin pikir bildirdi. Buxarin sanaatlastırıw hám kollektivlestiriw menen baylanıslı avantyuristik jobalar, ekonomika, transport hám finans tarawınıń hádden tısqarı oraylasıwına qarsı turdı hám ekonomika ústinen bunday zorlıq sociallıq rawajlanıw nızamları hámde ekonomikadaǵı tabiiy baylanıslardıń buzılıwına alıp keliwi haqqında eskertti. 1929-jılı Stalin N.Buxarin hám onıń tárepdarlarınıń óz ideyalarınıń qáte ekenin tán alıwǵa hám táwbege keliwine májbúr etti.

Partiyanıń ataqlı ğayratkeri, belgili teoriyashı, publicist esaplangan Buxarinniń baǵınıwı Stalin ushın sheshiwshi áhmiyetge iye edi – bul Stalinniń mámlekette sheklenbegen hákimyatti iyeleginen derek beretuǵın edi. Partiyada endi hár qanday gárezsiz siyasiy pikir buwilǵan, básekige, onıń qararları

talqılanıwǵa jol qoyılmas edi, onıń tapqırılıǵı hám uzaqtı kóre biliwshiligine gúman etiw múmkin emes edi. Partiya jıynalısları Stalinniń xalıq hám jer júzilik proletariat aldındaǵı xızmetlerin kókke kóterip maqtawdan ibarat bolıp qaldı, partiyaniń ózi bolsa oǵan gimnler aytıwshı birden-bir xor dawısqa aylandı.

Sovet mámleketi basshıları artta qalǵan Rossiyani sanaatsız qudiretli zamanagóy mámleketge aylandırıp bolmaslıǵın jaqsı túsinetuǵın edi. 1925-jılı dekabrde jalpi ekonomikani rawajlandırıwdıń sheshiwshı quralı retinde sanaatlastırıwǵa ótiw haqqında járiyalandı. Mámlekette jańa zamanagóy sanaattı qurıw boyınsha úlken isler baslandı, qısqa waqıt ishinde onlap jańa elektr stanciyaları qurıldı, Kersc, Krivoy Rog, Magnitogorsk, Kuznetsk hám Sibirde dunyadaǵı eń iri metallurgiya kárxanaları qurılısı baslandı. Ximiya sanaatı, mashinasazlıq, traktor hám avtomobilsazlıqtı rawajlandırıwǵa úlken itibar berildi. 1926-1927-jıllarda jámi 582 jańa kárxana qurıldı.

Mámlekette islep shıǵarıw kúshlerin aqılǵa muwapıq jaylastırıw hámde milliy respublikalardıń ekonomikalıq hám mádeniy jaqtan qalaqlıǵına shek qoyıw waziypaların sheshiwge ulken itibar qaratıldı. Bunda 1927-1930-jıllarda qurıp pitkerilgen Turkistan-Sibir temir jolı (Turksib) úlken áhmiyetge iye boldı. Uzınlıǵı 1500 km bolǵan bul temir jol ǵálle, toǵay hám kómirge bay Sibirdi Orta Aziyanıń paxtakesh walayatları menen baylanıstırdı. Qurılısda 50 mıńnan aslam jumısshi miynet etti.

Jańa sanaat kárxanalarınıń qurılıwı jumısshi kúshi hám injener-texnik kadrlarǵa bolǵan úlken talaptı keltirip shıǵardı. Jańa sanaat bazası jańa, zamanagóy ilim -texnika dárejesindegi ishshiler klassı hám texnikalıq kadrlardı dúnyaǵa keltirdi. 1926-jılda zavod hám fabrikalarda 2 mln jumısshi miynet etti, bir jıldan soń olardıń sani 3 mln.ǵa jetti. Texnik kadrlardıń jetispewshiligi kóplegen jańa joqarı texnika oqıw orınlarınıń ashılıwına túrtki boldı. Studentler sanı qısqa waqıt ishinde 48 mıńnan 235 mıńǵa jetti.

Mámleketti rawajlandırıwdıń birinshi bes jıllıq jobası qabıl etiliwi mámleketti sanaatlastırıwda áhmiyetli basqısh boldı. Bul jobada tán qalarlıq waziypalardı ámelge asırıw názerde tutıldı. Ulıwma sanaat islep shıǵarıw bes jıl ishinde eki

yarım esege ósiwi lazım edi. Tiykargı itibar elektrlestiriw, qara hám reńli metallurgiya, ximiya sanaatı, kómir, neft, torf qazıp shıǵarıw , mashinasazlıq, elektr sanaatın rawajlandırıwǵa qaratıldı. Awır sanaattaǵı ulıwma ósiw 230%tin qurawı, elektr energiyasın islep shıǵarıw tórt esege, shoyın islep shıǵarıw úsh esege, kómir qazıp alıw bolsa eki esege asiwi lazım edi.

Sovet mámleketi xalıq xojalıǵındaǵı tiykargı kemshilik túrli tarawlardıń hár túrli dárejede rawajlanıwı boldı. Xalıq xojalıǵında tiykargı itibar sanaat ónimlerin islep shıǵarıwǵa qaratılıp, bul 30-jıllarda-aq kartochka sistemasiniń engiziliwi hám inflaciyanıń kúsheyiwine alıp keldi. Tutınıw tovarların islep shıǵarıwshı jeńil sanaatınıń úlesi dúnya kóleminde eń az bolıp qaldı. Jeńil sanaatti rawajlandırıwǵa tek ǵana bir payız kapital ajratıldı. Mámlekette keń zárúr tovarlar kiyim-kenshek, mebel, úy úskeneleri, ayaq kiyimniń turaqlı jetispewshiligi baqlandı.

Sanaatlastırıw jańa texnika bolǵan úlken talaptı payda etti. Qárejetli ekonomika texnika hám jańa texnologiyalardıń rawajlanıwı, ilim-texnika jetiskenlikleriniń engiziliwine imkaniyat bermeytuǵın edi, sol sebepli jańa texnikanıń aǵımı tek ǵana rawajlangan Batıs mámleketlerinen keliwi múmkin edi. Bunıń ushın mámlekette puldıń joqlıǵı, onı texnika úskeneleri rawajlangan Evropa mámleketlerinen altın, toǵay, ǵálle hám sol siyaqlılardı satıw arqalı satıp alıwǵa májbúr etti. Ermitaj ǵáziynesindegi Rembrant, Rubens, Van Deyk siyaqlı xudojniklerdiń biybaha kartinaları satılıp, olar jeke kollekciyalardan orın aldı. Húkimet shirkew tásirine qarsı gúres hám ateizmdi járiyalaw sıltawında rus provaslav shirkewiniń úlken baylıǵın konfiskaciya etti. Shirkewler talandı, altın hám gúmis buyımlar, altın krestler, ikona qaplamaları, sham ıdıslar konfiskaciya etildi, mámleket húkimet xalıqtan da altın buyımlardı ala basladı, arnawlı shólkemlestirilgen «Torgsin» (Shet mámleketler menen sawda) dúkanları azıq-awqat ónimleri hám keń tutınıw tovarları (kiyim-kenshek, ayaq kiyim, úy úskeneleri) n tek ǵana altın hám tilla buyımlar esesine satıp ala basladı. Bul jol menen xalıqtan alınǵan tilla buyımlardıń ulıwma muǵdari 3 mń tonnani quradı. Olardıń barlıǵı Batıstan tovar hám úskeneler satıp alıwǵa sarıplandı.

Sanaatlastırıwdı qárejet penen támiynlewshi basqa bir áhmiyetli derek – shet milliy úlkelerin Rossiya sanaatınıń shiyki zat «quyrıǵına» aylandırıw boldı. Usı oraylasqan hám jobali ekonomika hámde kóp sanlı hákimshilik kanallar sanaatlastırıw ushın qárejettiń úlken bólimin milliy respublikalardan alıw imkaniyatın berdi.

Sovet totalitarizmi xalıqtı jańa sanaatlasqan mámleketti qurıwǵa tarta aldı. Ol qalaq mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwına nátiyjeli qural boldı. 1929-1932-jıllarda, Evropadaǵı barlıq mámleketler hám AQSH jer júzilik ekonomikalıq krizisin bastan keshirip atırǵan bir waqıtta SSSR baslamashılıq hám májburiy miynetke tiykarlangan úlken qurılıs maydanına aylandı.

30-jıllarda SSSR sanaatti jedel rawajlandırıw dáwirine qádem qoydı. Ulıwma óndiris 1928-jıldan 1939-jılǵa shekem bolǵan dáwirde 6 ese, elektr energiyasin islep shıǵarıw - 14, qara metallurgiya - 6, ximiya hám neft-ximiya sanaatı - 15, mashinasazlıq - 15 esegе ósdi. Jańa qalalar, sanaat gigantları, islep shıǵarıw kompleksleri qurıldı. Biraq bul rawajlanıw ele bir tárepleme edi. Tiykargı itibar awır sanaat - metal, polat, kómir, elektr energiyasin islep shıǵarıwǵa qaratıldı. Paydalanıw tovarların islep shıǵarıw tómén dárejede qaldı. Awır sanaatti rawajlandırıw ushın qárejet bul jıllarda, ishki mútájlikke qarsı bolsada, shet mámleketge ǵálle satıw esesine alındı.

SSSR xalıq xojalıǵınıń bir tegis, turaqlı rawajlanıwına 1929-1932-jıllarda ótkerilgen awıl xojalıǵın jámaátlestiriw qattı soqqı berdi. Ol awıldın jańalanıw ideyasın qopal hákimshiliklestiriw, zorlıq, xojasızlıq hám xalıqtıń jarhlastırılıwı menen baylanıstı. Mámlekettiń awıl xojalıǵı tábiyiy ekonomikalıq nızamlar tiykarında emes joqarıdan berilgen buyriq hám jol-jorıqlarǵa muwapıq rawajlana basladı.

Bul qararlardıń buzılıwı, birinshiden, kollektivlestiriw proceslerin jánede jedellestiriw, diyqanlardın kolxozlarǵa óz qálewi menen kiriwi prinsipi qopal túrde buzılǵanlıǵında; ekinshiden, kommunalar massalıq túrde engizilip, tiykargı islep shıǵarıw quralları ǵana emes, bálkim úy-jay imaratları, qoy-eshki, qushılıq hám usı siyaqlılarda ulıwmalastırılǵanlıǵında ańlatadı; úshinshiden, kulaklastırıw kóp

jağdaylarda kollektivlestiriv menen birge alıp barılmağı hám kolxozlarğa kiriwdi qálemegen orta hal diyqanlardı da kulak etiw jağdaylarında ushırap turdı; tórtinshiden, mámlekettiń bir qansha rayonlarında jergilikli bazarlar jawıp qoyılıp, diyqanlarğa óz ónimlerin bazarlarda satıw qadağan etip qoyıldı hám t.b.

Bulardıń barlıǵı miynetkesh diyqanlardıń qattı qarsılıǵına sebep boldı. 1929-jılda VKP (b) Oraylıq Komitetiniń noyabr plenumında «Kolxoz qurılısınıń juwmaqları hám bunnan keyingi waziypaları haqqında»ǵı másele talqılanganda bazi bir abıroylı partiya baslıqlarınıń tutqan poziciyası da buzılıwlardıń kelip shıǵıwına imkaniyat beriwshi jağdaydıń júzege keliwine sebep boldı. Máselen VKP (b) Arqa Kazkaz aymaqlıq komitetiniń sekretari A.A.Andreev Oraylıq Komitet Plenumında, Arqa Kavkazda kollektivlestiriv tiykarınan 1931-jılı jazǵa kelip ámelge asırılıwı múmkin, degen pikirdi aytqan bolsa, V.M.Molotov: «Biz Arqa Kavkazda kollektivlestirivdi 1930-jılı tiykarınan juwmaqlaymız», - dep qatań turıp aytdı.

Qarardıń buzılıw sebeplerinen biri sonda, diyqanlardıń islep shıǵarıw quralların ulıwmalastırıwdı ótkeriw haqqında orınlarǵa anıq konkret kórsetpeler berilmegen edi. 1930-jılı 6-fevralda járiyalanǵan awıl xojalıq arteliniń úlgi Ustavında kolxozshılardıń jer uchastkaları haqqında, sharwa malların ulıwmalastırıw tártibi haqqında hám usı siyaqlılar haqqında hesh gáp ayılmaǵan edi.

Orınlarda xizmetkerler jol qoyǵan kóp ǵana qátelerdiń sebebi, hesh gúmansız, olardıń kópshiligi siyasiy jaqtan jeterli dárejede jetik bolmay, mine usınday júdá quramalı socialistlik ózgeristi ótkeriw tájriybesine iye emes edi. VKP (b) Oraylıq komiteti 1930-jılı 25-fevraldaǵı qararında bul haqqında jáne bir márte eskertip, bul qararda awıl xojalıǵın kollektivlestiriv tiykarında Ózbekstan SSR nıń ayırım rayonlarında, Arqa Kavkazdıń bir qansha milliy walayatlarında jol qoyılǵan ayırım metodlardı qaraladı.

Kolxozlar dáwiriniń birinshi jılında Rossiya tariyxında bolmaǵan asharshılıq júzege keldi. Ol 30 mln xalıqtı quradı. Asharshılıq Ukrayna, Don, Arqa Kavkaz, Volga boyı, Túslik Ural, Qazaqstandaǵı ǵálle jetistirivshi aymaqlarda júz berdi.

Xalıqtı azıq-awqat ónimleri menen eń kem dárejede támiynlew maqsetinde mámlekette kartochka dúzimi járiyalandı.

Ǵálle tayarlaw kompaniyaları 1932-jıldan baslap diyqanlarǵa qarsı haqıyqiy urıslarǵa aylandı. Hár gúzde awıllarǵa ǵálle boyınsha arnawlı wákillik alǵan xızmetkerler engizildi. Shıdamı tolǵan diyqanlar qolǵa qural aldı. «Kulaklar kóterilisi»n bastırırǵa qızıl armiya bólimleri taslandı. On mınlap diyqanlar sudsız atıp taslandı, júz mınlap diyqanlar súrgin etildi, olardıń kópshiligi súrgin etilgen jerlerde dúnyadan ótti. «Kulak» - ekonomikalıq jaqtan erkin tovar islep shıǵarıwshı – ekonomikanı hákimshilik basqarıw sisteması sheńberine sıymas edi. Óz xojalıǵında jallanǵan ishshı kúshinen paydalanǵanı ushın ol ekspluataciya etiwshi, demek, Sovet húkimetiniń dushpanı dep járiyalandı. Xojalıǵın jolǵa salıp bilgen millionlap diyqanlar klasslıq dushpan dep járiyalanıp, mámlekettiń alıs aymaqlarına súrgin etildi.

Jámaat xojalıqları (kolxozlar) SSSR totalitar dúziminiń ajıralmas buwinına aylandı. Arnawlı shólkemlestirilgen dúzim awıldan qalaǵa, armiya, sanaattı támiynlew ushın zárúr bolǵan ónimlerdi satıp alıw menen shuǵıllandı. Orınǵa orın etip awılǵa ónimler qaytarılmadı. Erkin, nızam menen qorǵalǵan diyqan ornına awılda jumısınıń sapası, miynetiniń nátiyjesine biypariq jallanba jumısshı kúshi jetekshi orınǵa shıqtı. Onıń bul biypariqliginiń sebebi usında edi, jerde, onıń zuráátide oǵan tiyisli emes edi.

Bulardıń barlıǵı awıl xojalıǵında tubalawshılıqtıń júzege keliwi, diyqanlardıń awıldan qalaǵa qashıwları, awıllardıń bosap qalıwına sebep boldı. Diyqanlardı hákimshilik túrde awıllarǵa baylanıstırıw – olarǵa passport bermew sharalarıda diyqanlardıń awıllardı ǵalaba túrde taslap ketiwlerin toxtata almadı.

1932-1933-jıllarda Volga boyı, Arqa Kavkaz, Batıs Sibir aymaqlarında júz bergen qurǵaqshılıq nátiyjesinde SSSRda asharshılıq baslandı. Biraq, soǵan qaramay ǵálle tayarlaw jobaları asırıldı, buǵan muwapıq ǵálleni eksport etiw ósti. 1932-jılı 7-avgusttaǵı nızamǵa muwapıq «Socialistlik múlkti qorǵaw» boyınsha júdá keskin ilajlar kórildi. Xalıq arasında «Masaq (bashoq)lar haqqında nızam» atı menen belgili bul nızamǵa muwapıq kolxoz múlkin urlaǵanlıq (atızda masaq

tergenligi) ushın barlıq mülkin tartıp alğan halda ólim jazası yaki 10 jıl múddetge súrgin etildi. Asharshılıq aqıbetinde júz mınlap diyqanlar ólip ketti, ásirese Ukrayna xalqı ashlıqtan qattı ziyan kórdi.

SSSR 20-30-jıllarda mádeniyat hám bilimlendiriw tarawında erisken jetiskenlikleri mádeniy revoluciya dep ataldı. 1939-jılğa kelip SSSR jası úlken xalıq ortasında sawatsızlıqtı derlik saplastırdı, 13 mln.nan artıq adam orta maǵlıwmatğa iye boldı. Biypul joqarı bilimlendiriw sistemasınıń engiziliwi jumısshı hám diyqanlardıń perzentlerine texnikum hám joqarı oqıw orınlarında oqıw imkaniyatın berdi. 20-30-jıllarda Belorussiya, Gruziya, Ármenistan, Ázerbayjan hám Orta Aziya respublikalarında texnikum hám joqarı oqıw orınları ashıldı. Atap aytqanda, 1920-jılı Tashkentte, respublikadaǵı birinshi joqarı oqıw ornı Túrkiстан mámleketlik universiteti ashıldı.

Mádeniy qurılıs tarawındaǵı eń birinshi wazıypa – xalıq ortasında sawatsızlıq hám shala sawatsızlıqtı joq etiwden ibarat boldı.

1920-jılǵı xalıq dizimi maǵlıwmatlarına qaraǵanda, hár 1000 er adamǵa barlıǵı bolıp 409 sawatlı, hár 1000 hayal-qızlarǵa 244 sawatlı adam tuwrı keletuǵın edi. Sonday-aq, neshe on millionlap adamlarǵa sawat úyretiw zárúr edi. Bul wazıypanı sawatlı xalıq keń massasınıń belsene qatnasıwı menen sheshiwı múmkin edi.

1923-jılǵı «sawatsızlıqtı saplastırıw» degen kewilli jámiyeti shólkemlestirildi. Bul jámiyettıń baslıǵı etip M.I.Kalinin saylandı. 1932-jılǵı «Tamamlansın sawatsızlıq» jámiyeti bes millionnan aslam adamdı birlestirdi. 1939-jıl 17-yanvar, dizimine muwapıq, mámleketdegi hár bir mın adamǵa 812 sawatlı adam tuwrı keletuǵın edi.

1939-jılǵı kelip, jámi zıyalılardıń 80% in mámleketdegi barlıq millet hám elatlarǵa tiyisli miynetkeshlerdıń perzentleri quraytuǵın edi.

Biraq, xalıqtıń turmıs dárejesi Evropa standartlarınan bir qansha tómén dárejede edi. Xalıqtıń turar jay, azıq-awqatǵa mıtajlıǵı joqarı edi. Saltanatlı járiyalanǵan insan huqıqları materiallıq jaqtan támiynlenbedi, olardıń tek ǵana bos shaqırıq ekeni kórinip qaldı. Insannıń kúndelikli turmısı kóplegen sheklewler

menen shegaralangan edi, barshe ushin bir pasport tartibi ham kolxozshılarda pasportların joqlıgı sebepli hareketleniw erkinligin qatal shegaraladı; ideologiyadan har qanday shetge shıgıw, ozgeshe pikirlew quwdalaw astına alındı; har narseden gumanlanıw, qorqıw ham satqınlıq kúsheydi, sudsız jazalaw, hákimshilik súrgin etiw ham sudsız menshik, jeke mülkten ayırıw sistemasi ken tarqaldı.

30-jıllardıń ortalarına kelip, mine usı dáwirde júzege kelgen Stalin shaxsına sıyınwıdıń unamsız kórinisleri mámlekettiń sociallıq turmısına jánede kúshlirek tásir kórsetti.

Stalin 1922-jıldan baslap partiya Oraylıq Komitetiniń Bas sekretari bolıp, partiyanıń bas jolı ushin, antileninshi, antipartiyalıq trockiyshiler ham onshılardıń toparına qarsı keskin gúres alıp bariwi menen partiya ham xalıq arasında úlken abıroyğa iye boldı.

Biraq xalıqtıń socialistlik qurılısta erisken tabıları 20-jıllardıń aqırlarınan baslap jánede kóbirek Stalin atı menen kórsetile baslandı. Kemtarlıqtan jıraq, dańqparas bolğan Stalin, óz shaxsınıń ullılanıwına qarsı sóylep tursada, negizinde óz shaxsınıń ullılanıwın qollaytuğın edi. Mine usı jağdayda Stalin hákimyattı óz qolına ala basladı ham hákimyattan nadurıs paydalana basladı. Mine usı jağdayda sanaattıń ayırım tarmaqlarınıń rawajlanıwında kóringen qatal disproporciyalar (saykes emeslik), tiykarınan janılğı, elektr energiyası jetispewshiligi nátiyjesinde kópğana kárxanalardıń birdey islemewi jağdayları «Xalıq dushpanları» nıń ziyankeslik isleri dep kórsetile basladı. VKP (b) Oraylıq Komitetiniń 1937-jıl fevraldağı Plenumında Stalin: «shet el mámleketleri agentleriniń ziyankeslik ham qoparıwshılıq – satqınlıq isi ... hámme yamasa derlik barlıq shólkemlerimizge, xojalıq shólkemlerimizgede, hákimshilik ham partiyalıq shólkemlerimizgede belgili dárejede óz tásirin kórsetti», - degen edi.

Stalinniń mine usınday poziciyası aqıbetinde kóp ғana haq kewil qanıygeler dóhmet penen ziyankeslikde, satqınlıqda, qoparıwshılıqta ayıplanıp, quwdalandı.

Mámleket qáwipsizligi organları iskerligi ústinen Stalin jeke óziniń kontrolin ornatti. 30-jıllarda mámleketlik qáwipsizligi organlarına basshılıq etken Ejov,

keyin ala Beriya (Beriya keyin ala partiya hám xalıqtıń dushpanı ekenligi anıqlandı) mámleketlik qáwipsizligi organların ósh alıw quralına aylandırdı, tergewdiń qadaǵan etilgen, jawızlarsha usılların qollad. Ayırıqsha jinayiy nızamlar qabıl etildi, xalıq dushpanları isin ádil sudlaw menen hesh qanday baylanısı bolmaǵan biymáni tártibde sheshilgen bir qansha sudtan tısqarı organlar (NKVD «janındaǵı ayırıqsha keńes», NKVD jergilikli organları janındaǵı «troyka»lar siyaqlılar) payda boldı.

30-jıllardıń ekinshi yarımında kópǵana ataqlı iskerler hesh qanday tiykarsız quwdalandı. Qızıl armıyanıń eń iri komandirleri puqaralar urısınıń qaharmanları, xojalıq xızmetkerleri, mádeniyat xızmetkerleri hám usı siyaqlılardıǵa jala jawılıp olar atıp taslandı.

Stalin krizislerdi tiykarlaw ushın, 1937-jılda: mámleketimiz kem-kemnen rawajlanıp barǵan sayın klasslıq gúrestıń keskinlesiwi anıq ekenligi haqqındaǵı tezis penen shıqtı. Biraq bul ulıwma nadurıs tezis edi, sebebi SSSR da ekspluatator klasslardıń saplatırılıwı menen klasslıq gúrestıń keskinlesiwi ushın hesh qanday tiykar qalmaǵan edi.

Mámlekette ózgeshe pikirlewshiler hám húkimettiń alıp barıp atırǵan siyasatına qarsı shıǵıwshılardı bastırıp maqsetinde «Mámleketlik áhmiyetge iye jinayatlar haqqında»ǵı nızam járiyalanıp, ol terrordı nızamlastırdı hám huqıqıy jaqtan tiykarlandı. Stalin óz siyasiy qarsılasları hám ámelde dúzimdegi dushpanların joq etiw huqıqın beriwshi nızamǵa iye boldı. Usı waqıttan baslap isdegi hár qanday kemshilik, Stalinniń buyırıq hám kórsetpelerinen hár qanday sheginiw mámleketlik jinayat ózgesheligine iye boldı¹. OGPU (Birlesken mámleketlik siyasiy basqarması) terror hám quwdalawdı ámelge asırıwshi mekemege aylandı. 1934-jılda ol qayta dúzilip, NKVD (Ishki isler xalıq komissarlıǵı) ǵa aylandırıldı.

«Buzǵınshılıq» is-háreketlerin dáliyllewshi barlıq dáliyllerge ayıplanıwshılardıń ayıbın moyınlawları tiykar etip alındı. Sudda olar sabotaj hám

¹ Шухрат Эргашев. Жахон тарихи. Энг янги давр 1918-1945 йиллар. III-қисм. Тошкент. О'zbekiston 2018. 179 bet

buzg'ınshılıq barısındaǵı ayıplawdın bas tiykarına aylandı. Ayırım jazasın tán alıwshılar ruwxıy hám fizikalıq zorlıqlar járdeminde alınatuǵın edi. Payda bolǵan jaǵdaylardın kópshiliginde ayıplanıwshı retinde qara kursiden belgili ekonomist alımlar hámde eski qániyge alımlar qatarında bolǵan basshılar orın aldı. Bunday sud procesleri járdeminde mámleket basqarması mámlekette ulıwma isenimsizlik ruwxın ornatıw hám puxaralar sanasında quwdalawdı jánede kúsheytiw zárúrligine isenim sezimin ornatıwǵa umtıldı.

1936-jıldan baslap Moskvada bir qatar kórgizbeli processler ótkerildi. Eń joqarı lawazımlarda islegen sovet baslıqları moyınlarına qoyılǵan barlıq siyasiy ayıplawlardı islegenligin moyınladı. Olardıń kópshiligi uzaq múddetlerge qamaq jazasına húkim etildi, ayırımları bolsa ólim jazasına húkim etildi. Arxivlerdegi hújjetlerdi úyreniw, zamanaslardıń guwalıqları «jinayatlar» qıynaw hám qorqıtıw jolı menen olardıń moynına qoyılǵanın kórsetti. Olardıń shańaraqlarınıń kelesheginen qorqıp, ashıq aydın jalǵan kórsetpeler berdi hám ózlerine-ózleri jala jawdı.

Terror áskeriy baslıqlardı da shetletip ótpedi. Iri áskeriy komandirler, hátte puxaralar urısı qaharmanlarıda satqınlıqta ayıplanıp, ólimge húkm etildi. Jazalawshı mekemeler hám olardıń qurbanları sanı jıldan-jılǵa ósip bardı. 1936-1938-jıllarda Moskvada bolshevikler partiyasınıń aldınǵı baslıqları ústinen sud processi bolıp ótti. N.I.Buxarin, G.E.Zinoveev, L.B.Kamenov, A.I.Rikov, M.P.Tomskiy hám basqalar til biriktiriw, diversiyalar shólkemlestirgenlik, satqınlıqta ayıplanıp ólim jazasına húkim etildi. Sonnan keyin Stalin jeke diktatorǵa aylandı. Baspa sózdıń qolında Stalin shaxsına siyınıwdı, dúzimniń ámeldegi hám gumanlı dushpanların mánawiy hám ruwxıy terror etiwdi úgit-násiyatlawshı quralǵa aylanıp qaldı. Partiyaniń joqarı basqarıw mekemesi esaplanǵan syezdler 1939-jıldan 1952-jılǵa shekem bir mártede shaqırılmaıdı. Dictator hákimiyattı hesh kim menen bólisiwdi qálemedi.

Lenin tárepinen jaratılǵan mámleket socializmi Stalin húkimranlıǵı dáwirinde puxta jolǵa qoyılǵan terror hám quwdalaw mashınasına aylandı. Mámlekettiń basqarıw mekemeleri sisteması ózi sonday dúzilgen edi, ol mámlekettiń pútkil

xalqın qarsılıq kórsetiw paydasız ekenligin , hákimyatğa qarsı bolğan hár bir insan joq etiliwine isendiriwge urındı.

1936-jılda mámleket socializminiń totalitar dúziminiń mámlekettiń jańa konstituciyası menen bekkemlendi.Bul hújjetten puqaralardıń huqıqları, demokratiya hám nızamlılıq, ádillik hám insanıylıq haqqında ayılatuǵın edi. Negizinde bolsa konstituciya hám proletariat diktaturası hám demokratiyası ornına kelgen komunistlik partiya joqarı organiniń diktaturasın bekkemleytuǵın edi. Partiya qararları endi orınlanıwı shárt bolğan nızamlar menen teńlestirildi. Partiya apparatı endi mámleket apparatı ornın iyeledi. Ol bir waqıttıń ózinde nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı hákimyatğa aylandı. Húkimet mekemeleri endi tek ǵana partiya apparatın qálewlerin sózsiz orınlaw menen ǵana shuǵıllanıwshı boysınıwshı mekemege aylandı.

Biraq, jańa konstituciyanıń qabıl etiliwi nátiyjesinde júzege kelgen siyasiy dúzim nátiyjesiz bolıp shıqtı. Ol ekonomikanıń real nızam-qaǵıydaları menen soqlıǵısıwda jeńiliske ushıradı. Administrativlik xojalıq sisteması ekonomikalıq tárepten mazmunsız esaplangan qararlarda sózsiz orınlanıwı lazımlıǵı sebepli nátiyjelilik, sapa hám básekige shıdamlılıq máselelerin sheshe almadı. Miynettiń tómén nátiyjeliligin qaplaw maqsetinde karxanalar júdá tómén dárejeli jumısshı kúshin saqlap turdı. Bassılıqtıń basqarıw usılları nátiyjesinde basqarıw apparatı tez pát penen ósıp bardı. Áskeriy qáwiptiń kúsheyiwı, ármiya sanı hám qorǵanıw ushın qárejetlerdiń belgili dárejede asıwı bul mashqalanı jáne de keskinlestirdi.

Usı múnásibet penen mámleket kárxanaları intizamdı tártipke salıw hám kadrlardıń uqıpsızlıǵına shek qoyıw maqsetinde jawız ayawsız ilajlardı keń qollay basladı. Sebepsiz jumısqa kelmew, jumısqa kesh qalıw, jumıstan ruxsatsız ketgenlikti jazalawshı bir qatar ilajlar qabıl etildi. Jumıstan qalıw yaki jumıstan ruxsatsız ketgenligi ushın 4 ay múddetge shekem qamaq jazası názerde tutıldı. Pármán qabıl etilgennen keyingi bir aydıń ishinde júz mınnan artıq bunday jinayiy isler qozǵatıldı. Isshiler sol tárizde jumıs orınlarına jipsiz baylandı, óz qálewleri menen jumıs ornın ózgartire almaytuǵın edi. Usı ekonomikalıq sistemaniń nátiyjeliligin asırıw maqsetinde xalıq xojalıǵında qamaqqa alınǵanlar miynetinen

paydalanıw keń engizildi. OGPU mámleket buyırtpalarınń eń iri orınlawshısına aylandı. Jańa qurılıslardıń 15% ten artıǵı OGPU ǵa tapsırılıp, olarda GULAG tutqınlarınń miynetinen paydalandı. **GULAG** - tártip intizamdı dúzetiw – miynet lagerleri hám qamaq orınları Bas basqarması bolıp, 1934-jılda shólkemlestirilgen hám 1956-jılǵa shekem iskerlik kórsetti. GULAG sıstemasında 30-50-jıllardaǵı shaxsǵa siyiniw dáwiri ǵalaba quwdalawları hámde SSSR daǵı totalitar dúzim qurbanları saqlandı.

Tutqınǵa alınǵanlar óz miynetleri ushın haqı almaytuǵın edi, bunıń esesine olarǵa tiyisli dárejede hám sipatlı arnawlı lager kiyimi hám awqat beriliwi názerde tutıldı. Solay etip, jarlı diyqanlar hám tutqınlar pútkil dunyada issi hám diyqanlardı ekspluataciyadan azat etilgeni haqqında jar salǵan mámleketti finanslıq qıtshılıqtan saqlap qaldı.

§ 7.3. Sovet totalitar dúziminiń sırtqı siyasatı

30-jıllarda SSSR sırtqı baylanıslarda kóp ǵana qıyınshılıqlarǵa dus keldi. Solardan, patsha húkimetiniń qarızların tólew, shet el múlklerin olardıń eski iyelerine qaytarıw, xalıq aralıq baylanıslardaǵı teń huqıqlılıq hám ǵárezsizlik mashqalaları menen baylanıslı boldı. Biraq bul qıyınshılıqlarǵa qaramay, sovet diplomatiyası sırtqı qatnasıqlardı áste aqırın ózgertiwge eristi.

1941-jıl qarsańında Sovet mámleketi menen Estoniya, Latviya, Litva, Finlyandiya, Polsha ortasında diplomatiyalıq múnásibetler bar edi. Sovet mámleketi 1921-jılı mart ayında Angliya sawda pitimin dúzdi. Bul pitim Angliyanıń haqıyqattan da Sovet húkimetin tán alınǵanlıǵın ańlattı.

Sonnan keyin, kóp waqıt ótpey 1921-1922-jıllarda Germaniya, Norvegiya, Avstriya, Shveciya, Chexoslavakiya, Italiya menen de sawda pitimleri dúzildi. Evropa mámleketleri hám AQSH penen ekonomikalıq baylanıslardıń bir barısta rawajlanıwına sırtqı sawdanıń mámleket tárepinen monopolialastırılǵanı tosıq boldı. Sol sebepli AQSH SSSR menen sawda baylanısların ornadıwdan bas tarttı.

Sovet h́ukimeti AQSH penen SSSR ortasındaǵı múnásebetlerdi tártipke salıwǵa háreket etti. 1921-jılı 20-martta Pútkil Rossiya Oraylıq atqarıw komitetiniń baslıǵı M.I.Kalinin Amerika kongressine hám AQSH tıń jańa prezidenti Gardingke telegramma jiberip, Sovet h́ukimetiniń AQSH penen doslıq baylanısların ornatıwǵa tayar ekenin bildirdi. Usı maqset penen eki mámleket ortasındaǵı barlıq máselelerdi, usı tiykarda sawda qatnasıqların jańadan baslaw máselesin sheshiw ushın AQSH qa arnawlı Delegaciya jiberiw niyeti bar ekenin járiyaladı. Biraq AQSH h́ukimeti bul usınıstan bas tartı. Sovet diplomatiyası SSSRda koloniyalizmǵe qarsı gúreste óz awqamlasın kórgen Aziya mámleketleri menen doslıq qatnasıqların ornatıwda belgili tabıslardı qolǵa kiritti. 1921-jılǵa Iran, Awǵanstan, Túrkiya hám Mongoliya menen doslıq hám sheriklik haqqında pitimler dúzildi. 1921-jılı 26-fevralda Moskvada Iran menen tastıyqlanǵan shártnamada Patsha Rossiyasınıń Iran menen dúzilgen hám Iran ushın saqlanıp qalıńǵan barlıq shártnama hám pitimlerdi biykar etilgenligin aytap ótti. RSFSR h́ukimeti Patsha h́ukimetiniń Iran territoriýalarındaǵı barlıq koncessiyalarınan, pul dawalarınan bas tarttı. Káspiý teńizinde Irannıń óz flotın saqlaw huqıqına iye bolıwına razı boldı. Shártnamanıń 6 statyasında ásirese áhmiyetli boldı. Bul statya qanday bolmasın birde bir mámleket Iran territoriýasını basıp alıw yaki Iran territoriýasını Sovet Rossiyasına qarsı urıs háreketleri bazasına aylandırıw maqsetinde Iran territoriýasına qural kúshi menen bastırıp kirgen taǵdırde Sovet h́ukimeti ózin qorǵanıw máplerin gózlep zárúr sharalar kóriw ushın Irangá óz áskerlerin kiritiw huqıqı bar ekenligi ayılǵan.

1921-jılı 28-fevralda Sovet Rossiyası menen Awǵanstan ortasında Doslıq shártnaması dúzildi, bul shártnama eki mámlekettiń óz -ara bekkem hám doslıq qatnasıqlarına tiykar boldı¹.

1921-jılı 16-martta RSFSR menen Túrkiya ortasında doslıq hám

¹ Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энг янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 105 bet

sheriklik haqqında shártnama tastıyqlandı. Jekkelenip qalğan Túrkiya óz gárezsizligi ushın gúres alıp barıp atırğan áhmiyetli waqıtta tastıyqlanğan bul Sovet-Türk shártnaması milliy Túrkiyanıń xalıq aralıq poziciyasın bekkemlewge, onıń dushpan imperiyalistik mámleketler qorshawına kirip barıwına múmkinshilik berdi. Zakavkaziya degi Sovet Respublikaları 1921-jıldıń oktyabrinde Túrkiya menen shártnama dúzdi.

1921-jılı martında Suxe-Bator basshılıǵındaǵı dúzilgen Mongoliya xalıq revolyutsiyalıq húkimetiniń iltimasına muwapiq, 1921-jılǵa RSFSR húkimeti baron Ungernniń bastırıp kirgen aq gvardiyashı ákerlerinen Mongoliyanı azat etiw ushın gúresip atırğan Mongoliya xalıq armiyasına járdem berdi. Qizil armianıń járdemi menen 1921-jıldıń jazında Ungern áskerleri tas talqan etildi. Bir birin tan alıw hám bir birine elshi jiberiw haqqında 1921-jılı 5-noyabrinde Mongoliya Xalıq Respublikası menen RSFSR ortasında shártnama dúzildi.

Sovet húkimeti Qıtay menen doslıq qatnasıqlardı ornatiwǵa eristi hám sovet húkimeti menen Qıtay ortasında dúzilgen, teń huqıqlılıqqa tiykarlanbaǵan Qıtay ushın awır bolǵan barlıq shártnamalardan bas tartqanın bir neshe ret bildirdi. Biraq 1920-1921-jıllarda alıp barılǵan Sovet-Qıtay sóylesiwleri sátsiz juwmaqlandı.

Óz ara usınısların sheshiw hám kelisim pitimin úzil-kesil dúzip shıǵıw ushın konferenciya shaqırıw haqqında sovet húkimetiniń 1921-jılı oktyabrindegi múrajaáatin Angliya, Franciya, Italiya, Germaniya húkimetleri hám basqalar qabıl etti. 1922-jıldıń aprel-may aylarında Italiyanıń Genuya qalasında Evropa mámleketleriniń finanslıq-ekonomikalıq konferenciyası boldı.

Konferenciyada sovet delegaciyasına memorandum tapsırıldı. Memorandumda tómendegi tiykarǵı talaplar, yaǵniy: sovet húkimetiniń, burjua waqıtsha húkimetiniń hám puqaralar urısı waqtında Rossiya territoriyasında bolǵan hár qıylı aq gvardiyashı «húkimet»lerdiń barlıq finanslıq májbúriyatların tán alıw, shet el kapitalistleriniń milliylestirilgen kárxanaların ózlerine qaytarıp beriw, sırtqı sawda monopoliyasın biykar etiw h.t.b talaplar

bayan etildi. Sovet delegatciyası bul awır talaplardan waz keshti. Genuya konferenciyası hesh qanday qarar qabıl etpedi.

Genuya konferenciyası waqtında kurort qalashası Rapalloda (Genuyağa jaqın jerde) 1922-jılı 16-aprelde RSFSR menen Germaniya ortasında diplomatiyalıq hám ekonomikalıq qatnasıqlardı tiklew, urıs qárejetlerin tóletiwden eki táreptin de bas tartıwı haqqında shártnama dúzildi. Germaniya nemis puqaralarınıń Sovet húkimeti tárepinen milliylestirilgen múlkleri ushın haqı talap etpeytuǵın boldı. Bul jaǵday sovet diplomatiyasınıń jetiskenligi edi. Iri kapitalistik mámleketlerdiń Sovet Rossiyasına qarsı qaratılǵan birlesken frontına bul shártnama menen qawıp tuwdıratuǵın edi.

Rossiya hám Germaniya taǵdirinde 1922-jılda Genuyada tastıyqlanǵan Rapallo kelisimi úlken áhmiyetke iye boldı. Ol eki mámleket ortasındaǵı diplomatiyalıq qatnasıqlardı ornattı. Bul pitim batıs mámleketleriniń SSSR ǵa qaraǵanda siyasiy qorshawın pushqa shıǵardı. Rapallo kelisiminen soń basqa mámleketler de SSSR dı tán ala basladı. 1924-jılda Angliya hám Franciya menen diplomatiyalıq qatnasıqlar ornatıldı. Usı jılı Evropadaǵı kóp ǵana mámleketler Sovet mámleketin diplomatiyalıq tárepten tán alıwı hám ol menen diplomatiyalıq qatnasıqlar ornatılıwın bildirdi. 1925-jılı yanvarda Sovet-Yapon pitimi tastıyqlandı. 1921-1925-jıllarda SSSR shet mámleketler menen jámi 40 tan aslam túrli pitim hám shártnamalardı dúzdi. 1924-1925-jıllarda Sovet Awqamı Angliya, Italiya, Avstriya, Greciya, Norvegiya, Shveciya, Qıtay, Daniya, Meksika, Franciya hám Yaponiya menen diplomatiyalıq qatnasıqlardı ornattı. Qıtay menen dúzilgen shárnamaǵa muwapıq Sovet húkimeti patsha húkimetiniń Qıtay menen teńsizlik tiykarında dúzilgen barlıq shártnamaların biykar dep járiyaladı.

1932-jılda SSSR Polsha, Latviya, Estoniya hám Finlyandiya menen bir-birine hújim jasamaw haqqında shártnamanı tastıyqladı. Sol jılı Sovet-Franciya múnásibetlerinde burılıs jasaldı. Nátiyjede 1932-jıl noyabrinde SSSR menen Franciya ortasında hújim jasamaw haqqında shártnama dúziliwine alıp keldi. 1933-jılda SSSR menen Italiya ortasında hújim jasamaw haqqında shárnama

dúzildi. Sovet húkimeti hújim jasamaw haqqında kelisim dúziwdi Yaponiyağa da usındı. Biraq, Yaponiya húkimeti, SSSR ға agressiv niyetleri bolgani ushın bunday kelisimdi tastıyqlawdan bas tarttı.

1931-jıldıń ózinde Yaponiya Qıtaydın arqa-Shıǵıs wálayatların (Manshuriyanı) basıp aldı hám ol jerde Sovet awqamına hújim etiw ushın, Qıtayǵa hámde Túslik -Shıǵıs Aziya mámleketlerine hújimdi dawam ettiriw ushın platsdarmdı júzege keltirdi. Usı tiykarda, Uzaq Shıǵısta jer júzilik urısınıń birinshi oshaǵı júzege keldi. Jer júzilik urısınıń ekinshi oshaǵı Germaniya fashistleriniń is-háreketleri nátiyjesinde Evropanıń orayında júzege keldi. Fashistler Italiyası da agressiya jolına kirdi. 1935-jılda ol Efiopiyanı basıp aldı. Solay etip hár eki fashistler mámleketi Ispaniyada general Franko qozǵalańı shólkemlestirildi, soń Ispaniya respublikasına qarsı áskeriy intervenciya baslap, bul respublikanı qısımqá aldı. Fashistler Germaniyası menen fashistler Italiyası 1936-jılda «Antikommitern paktı» dep atalǵan óz ara áskeriy awqam dúzdi, 1937-jılda Yaponiya usı awqamǵa qosıldı hám sol jılı Qıtayda jinayıy, basqınshılıq urısın baslap jiberdi. Jańa jer júzlik urısın baslawǵa umılǵan «Berlin-Rim-Tokio» agressiyalıq blogi dúzildi. Usınday bir waqıtta, 1933-jılı noyabrde SSSR menen AQSH ortasında diplomatiyalıq qatnasıqlar ornatıldı .

1935-jılda Sovet Awqamı Franciya hám Chexoslavakiya menen óz-ara járdem haqqında Pakt dúzildi. Chexoslavakiya menen dúzilgen shártnamada, sol waqıtta Franciya mámleketi de járdem kórsetken táǵdirde, óz-ara járdem, solardan, áskeriy járdem kórsetiw názerde tutılǵan edi. 1936-jıl martında SSSR menen Mongoliya xalıq respublikası ortasında dúzilgen óz-ara járdem haqqındaǵı shártnama yapon imperialistleri ushın qatal eskertiw boldı. 1937-jılda Yaponiya Qıtayǵa hesh bir sıltaawsız náwbettegi hújimdi baslaǵan payıtta Sovet Awqamı Qıtay xalqına járdem qolın sozdi. 21-avgustta SSSR menen Qıtay ortasında hújim jasamaw haqqında shártnama tastıyqlandı.

Chexoslavakiyanıń taǵdiri sheshilip atırǵan kúnlerde, Chexoslavakiya menen dúzilgen óz-ara járdem haqqındaǵı shártnamaǵa Sovet Awqamı, Eger,

Chexoslavakiya hám Franciya razı bolsa, olarǵa járdem etiwge tolıq tayar ekenligin bildirdi. Sovet húkimeti agressorǵa soqqı beriwdiń konkret ilajların dodalaw ushın SSSR, Franciya hám Chexoslavakiya Bas shtabları baslıqlarınıń keńesin shaqırıwdı usındı. Biraq Angliya Franciyanıń ústem toparları Chexoslavakiyani qorgawǵa birlesip háreket etiw imkaniyatınan paydalanbadı. Sovet húkimeti Germaniya hám Chexoslavakiya ortasında urıs kelip shiqqan taǵdırde, Franciyanıń qanday poziciya tutıwına qaramastan, Chexoslavakiya húkimetine járdem etiwge tayar ekenligin aytıwına qaramay, Chexoslavakiyanıń, prezidenti Eduard Benesh basshılıǵındaǵı burjua húkimetiniń ózi de óz mámleketiniń gárezsizligin qorgawǵa qálewın bildirmedi. Fashistler Germaniyası bunnan paydalanıp, 1938-jıldıń oktyabrinde Chexoslavakiyanı kúl-talqan etti. 1939-jıldıń martında bolsa Chexiyanı Germaniyaǵa qosıp aldı. Sovet húkimeti 1939-jılı 18-marttaǵı notasında Germaniya húkimetine bul basıp alıw eń qopal agressiya ekenligin ayttı hám Chexiyanıń Germaniya imperiyası quramına kiritiliwin tán alıwdan bas tarttı.

Yaponiya imperialistleri haqıyqattan da SSSRǵa hújim jasawǵa tayarlıq kórip atırǵan edi. Olar tuwrıdan-tuwrı áskeriy hiyle shólkemlestiriw jolına ótti hám 1938-jılı iyulda yapon armiyası Vladivostokqa jaqın jerdegi Xasan kóli rayonındaǵı Sovet territoriyasına bastırıp kirdi. 6-11-avgustta sovet armiyası yapon agressorlarına qarsı soqqı berdi hám onı SSSR territoriyasınan shıǵarıp tasladı. Biraq yapon basqınshıları bul waqıyalardan ózlerine tiyisli sabaq almadı. Mongoliyanı basıp alıw Sovet territoriyasına bastırıp kiriw, Sibir temir jol magistralin kesip ótiw hám Uzaq Shıǵıstı tosıp qoyıw maqsetinde 1939-jılı 13-mayda olar Xalxin-Gol dáryası rayonında Mongoliya Xalıq Respublikasına hújim etti. Yaponiyanıń piyada ásker hám tanklardan ibarat úlken kúshleri kóp ǵana háreket etip atırǵan aviaciya járdeminde úsh ay dawamında hújimge ótiwge urınıp kórdi. Biraq olardıń barlıq hújimi qaytarıldı, bunda olar júdá úlken joǵaltıwlar kórdi. 20-avgustta Sovet hám Mongol áskerleri qarsı hújimge ótti. Dushpan armiyası qorshap alındı hám 8 kúnlık urısta derlik qırıp taslandı. Angliya hám Franciya

húkimetleri agressiyağa qarsı birge gúresiw máselesi boyınsha 1939-jıldıń báhárinde SSSR húkimeti menen sóylesiwler alıp bariwğa kiristi. Sóylesiwler 4 ay dawam etti hám nátiyjesiz juwmaqlandı.

Sovet húkimeti fashistler agressiyasına qarsı hámme ushın teń tiykarda óz-ara járdem haqqında unamlı hám ámeliy nátiyje beretuǵın kelisim dúziwge bar kúshin sarpladı. Olar urıs bolǵan jaǵdayda kúshli armiya qoyiwğa, Polsha, Franciya, Angliyağa fashistler Germaniyası hújim etken taǵdirde Evropağa armiya jiberiwge tayar ekenligin bildirdi. Biraq Angliya bunday májbúriyatlardı alıwdı qálemedi. Bul máselede Angliya hám Franciya húkimetleri tárepinen qollap-quwatlanıp atırǵan Polsha, eger Sovet áskerlerine Angliya hám Franciyağa járdem beriw ushın jolǵa túsiw zárúr bolıp qalsa, sovet armiyaların óz aymaǵınan ótkizbewin bildirdi. Usılardıń hámmesi bir tárepten, SSSR menen, ekinshi tárepten, Angliya hám Franciya ortasındaǵı sóylesiwlerdiń nátiyjesiz juwmaqlanıwına alıp keldi.

Usınday waqıtta Angliya húkimeti Germaniya menen eń áhmiyetli siyasiy, áskeriy hám ekonomikalıq máseleler tiykarında kelisim dúziw haqqında jasırın sóylesiwler alıp bardı. Júz bergen xalıqaralıq jaǵdaydı itibarǵa alıp, Germaniyanıń hújim jasamaw haqqında kelisim dúziw usınısın qabıl etiwge qarar etti. Shártnamaǵa 1939-jılı 23-avgustta qol qoyıldı. Usınıń menen Sovet Awqamı bir yarım jıl tınısh jasaw hám hawij alıp baratırǵan ekinshi jer júzilik urısı shárayatında óz qorganıw qábiletin bekkemlep alıw imkanına iye boldı.

VII Bap boyınsha sorawlar

1. 1917-jılı 25-oktyabrde bolshevikler úlken húkimetti óz qollarına alǵannan keyin qanday dekretler hám deklaraciýalar qabıl etti hám olardıń nátiyjesi qanday ekonomikalıq hám siyasiy jaǵdaylarǵa alıp keldi?
2. SSSRdaǵı industrialastırıw hám kollektivlestiriw siyasatlarınıń maqseti nelerden ibarat edi.?
3. Mámlekettiń adminstrativlik buyırıpazlıq siyasatınıń nátiyjeleri qanday jaǵdaylarǵa alıp keldi?

4. Mádeniy revolyuciya qanday maqsetlerdi gózledi hám qanday nátiyjelerge eristi?
5. Sovet totalitar dúzimi alıp bargan jalpı quwdalawlar siyasatı jámiyetke qanday tásir kórsetti ?
6. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınğı jıllardağı Sovet totalitar dúziminiń sırtqı siyasatın mısallar menen túsindirip berin?

VIII-BAP. EKINSHI JER JÚZILIK URISTAN ALDINĠI

XALIQ ARALIQ QATNASIQLAR

§8.1. Ekinshi jer júzilik uristan aldınǵı jıllarda xalıq aralıq qatnasıqlar

Germaniyada fashistlerdiń húkimet basına keliwi hám xalıq aralıq qatnasıqlar 1933-jılı yanvarda Germaniyda nacional-socialistlik isshi partiya revansh hám urıs partiyası sıpatında hákimyatqa keldi. 1933-1935-jılları Germaniyanıń tiykarǵı wazıypası mámleketti qurallandıırıwǵa Versal shártnamasında qoyılǵan sheklewlerdi biykar etiw, dúnyanı ekonomikalıq, siyasıy hám ideologiyalıq jaqtan zorlıq penen qayta bóliwge, aymaqlıq ekspansiyaǵa tayarlanıw boldı. Ekspansiyaǵa baǵdarlangan bul siyasat Germaniyanıń krizisin tiklew ideologiyası menen tiykarlanadı. Batis mámleketleri bul basımǵa qarsı tura almadı. Germaniya Versal shártnamasınıń ádilsizligin sıltaw etip, onnan óz mápleri jolında paydalandı. Germaniyanıń Versal shártnamasın qayta kórip shıǵıw talabın ayırım mámleketler qolladı. 1933-jılı oktyabrde Germaniya Milletler Ligasınan shıqtı. Ol áskeriy kúshler sanın asırdı hám Evropada basqınshılıq háreketlerine tayarlıq kóre basladı. 1935-jılǵı Angliya-German kelisimi Germaniyaǵa Ullı Britaniya floti kóleminiń 35% ine teń áskeriy flot qurıw imkanın berdi. Sol jılı Germaniya ulıwma áskeriy májmúriyattı engizdi hám usı payıtta ármiyanı-Vermaxttı reformalaw baslandı. Versal shártnamasınıń náwbettegi buzılıwıda Ullı Britaniya, Franciya húkimetleri hám jámáátshiligi tárepinen qarsılıqsız qabıl etildi. 1935-jılı plebicit nátiyjesinde Saar walayatı Germaniya quramına qosıldı. Usı jılı mart ayında nemis áskerleri Versal shártnamasına sáykes demilitarizaciya etilgen, yaǵnıy bul aymaqta ármiya da, qural da saqlaw qadaǵan etilgen. Reyn zonasına kiritildi. Azǵana qarsılıq kórsetilse, áskerdi arttqa qaytarıw haqqında Gitlerdiń kórsetpesi bar edi. Biraq jeńgen mámleketler, dáslep Ullı Britaniya hám Franciya tárepinen hesh qanday qarsılıq bolmadı. Usılayınsha, 1935-1936-jılları Germaniya is júzinde Versal tınıshlıq shártnaması shártleriniń biykar etiliwine eristi hám Evropada jańa jer júzilik urıs oshaǵın keltirip shıǵardı.

Italiyanıń Efiopiyanı basıp alıwı. 1930-jıllar ortalarına kelip Italiya Afrikadaǵı koloniyalardı bólisiwdi qayta kórip shıǵıw talabı menen shıqtı. 1935-jıl oktyabrde

Italiya ullı mámleketler, ásirese, AQSH hám SSSR dın jol ashıp beriwı sebepli Efiopiyaǵa bastırıp kirdi. 1936-jıl báhárinde Italiya- Efiopiya urısı juwmaqlandı, Efiopiya Italiyanıń koloniyasına aylandı. Bul basıp aliwshılıq Evropadaǵı fashistlik mámleketlerdiń tuwrıdan-tuwrı qurallı basqınshılıq aktine ótiwin baslap berdi. Milletler Ligasınıń Italiyaǵa qarsı sankciya qollawǵa urınıwı úlken nátiyje bermedi.

1936-jıl iyulda Ispaniyada general Franko kóterilisi baslandı. Germaniya hám Italiya ispan fashistlerin qollap-quwatladı, járdemge samalyotlar, tankler hám basqa qurallar jetkizip berildi, keyin ásker de jiberdi. Ullı Britaniya hám Franciya Ispaniya islerine «aralaspaw» siyasatın alıp bardı hám usınıń menen Ispaniya Respublikasını awdarıp taslawǵa kómeklesti. Aralaspawlıq komitetiniń qararın sıltaw etip, Franciya Ispaniya Respublikasına pul tólep qoyılǵan qurallardı da jetkerip beriwden bas tarttı. Biraq, Germaniya hám Italiya bul qararǵa dıqqat awdarmadı. Nátiyjede Ispaniyadaǵı puqaralar urısı 1939-jıl martta respublikanıń qulawı menen juwmaqlandı. Ispaniyada fashistlik rejim ornatıldı.

Germaniya-Italiya-Yaponiya agressiv blogınıń dúziliwi. Úsh mámlekettiń-qurallanıw jarısı hám zorlıq jolı menen dúnyanı qayta bóliw baslamashılarınıń til biriktiriwi agressiv bloktıń rásmiylestiriwine alıp keldi. 1936-jılı oktyabrde birge islesiw haqqında Italiya-Germaniya bayanlaması tastıyıqlandı («Berlin-Rim oǵı»). Keyin sol jılı noyabrde Germaniya hám Yaponiya Kommunistlik Internacionalǵa qarsı gúres haqqında kelisim dúzildi (Antikomintern pakti). 1937-jılı bul kelisimge Italiya qosıldı hám úsh basqınshı mámleketler blogı - «Berlin-Rim-Tokio úshmúyeshligi» dúzildi. Basqınshılıqtıń jańa dáwiri baslandı. 1937-jılı Yaponiya Qıtayǵa bastırıp kirdi. Yapon áskerleri Pekindi iyelep, Qıtaydıń oraylıq territoriyalarına qaray júrdi. 1938-jıl martta Germaniya Avstriyanı qosıp alıw (Anshlyus) rejesin ámelge asırdı.

Kollektiv qáwipsizlik hám basqınshılıqtı «tınıshlıq jolı menen iske asırıw». Italiya-Efiopiya urısı Milletler Ligası ushın qatań sınaw boldı. Milletler Ligası Tárepinen Italiyaǵa qarsı qollanılǵan sankciyalar kútilgen nátiyjeni bermedi. Italiya agressiyasına qarata kollektiv qarsılıq júzege kelmedi. Bul Evropa

jámiyetshiliginde Milletler Ligası sharasız hám dúnyada tınıshlıqtı saqlawdın isenimli quralı emes, degen pikirdi oyattı. Milletler Ligasınıń ózinde de kúshlerdın bóliniwi júz berdi. Germaniya hám Yaponiya Milletler Ligasınan shıqtı hám usınıń menen basqınshılıq siyasatın dawam ettiriw múmkinshiligin kórsetti. Biraq 1934-jılı Milletler Ligasına jańa áhmiyetli aǵza-Sovet Awqamı qosıldı. Usınıń menen Evropa qáwipsizligi mashqalası jáne de keń geografıyalıq aymaqa iye boldı. Aldın bul mashqala batıs Evropa mámleketleriniń óz-ara qatnasıqları sheńberinde sheshiletuǵın edi. Endi bolsa SSSR kollektiv qáwipsizlik sistemasınıń kúshi sıpatında qaralıwı múmkin edi.

1934-jılı sovet-fransuz sóylesiwleri nátiyjesinde SSSR, Chexoslovakiya, Polsha, Litva, Latviya, Estoniya, Finlandiya siyaqlı shıǵıs Evropa mámleketleri kiriwi lazım bolǵan Shıǵıs Pakt dep atalǵan dástúr islep shıǵıldı. Franciya Shıǵıs paktke kepil sıpatında qosılıwǵa wáde berdi, Sovet Awqamı bolsa Reyn kepillik paktine kepil sıpatında qosılıwı názerde tutıldı. Usı tárizde Germaniya basqınshılıǵına qarsı kollektiv qáwipsizlik sisteması dúziliwi múmkin edi. Biraq, Ullı Britaniya hám Germaniya, sonday-aq bir qatar Shıǵıs Evropa mámleketleri Shıǵıs pakt dúziw haqqındaǵı usınıstı quwatlamadı. Evropada kollektiv qáwipsizlik sistemasın dúziw imkanıyatı joq boldı. Biraq bul sistemaǵa izbe-iz qosılatuǵın Evropa mámleketleri menen eki tárepleme shártnamalar tastıyqlaw arqalı kollektiv qáwipsizlik sistemasın jaratıw imkanıyatı da bar edi. Usılayınsha, Shıǵıs pakttı dúziw rejesi joq bolǵanlıǵı múnásibeti menen SSSR hám Franciya 1935-jılı óz-ara járdem haqqındaǵı shártmananı tastıyqladı. Shártnama kelisiwshi mámleketlerdın birine basqa Evropa mámleketleri tárepinen hújim bolǵanda óz-ara járdem kórsetiwdi názerde tuttı. Mine usınday shártnama SSSR hám Chexoslovakiya ortasında da tastıyqlandı. Bul shártnamada Chexoslovakiyaǵa hújim bolǵan jaǵdayda eger Franciya járdemge kelse, SSSR dın da járdem beriwı názerde tutilǵan edi.

Solay etip, Chexoslovakiya-Franciya paktı de tastıyqlandı. Biraq Franciyanıń poziciyası áhmiyetli emes edi. Hár tárepleme ol basqınshılıq jolı menen Evropada tınıshlıqtı saqlawǵa qaratılǵan Ullı Britaniya siyasatınıń ulıwmalıq baǵdarın

qollap-quwatlawdı dawam etti. Bul agressiyanı «tınıshlıq penen iske asırıw» bolıp, bul siyasat burın Germaniya tárepinen Versal shártnaması shártleriniń buzılıwına jol ashıp bergen edi.

1938-jılǵı Myunxen kelisimi. Avstriya anshlyus etilgennen keyin Germaniya Chexoslovakiyanı basıp alıwǵa tayarlanı basladı. Sudet krizisi dep atalǵan mashqala jasalma túrde boldı. Chexoslovakiyanıń Sudet walayatı xalqınıń kópshilik bo'legi nemis milleti wakillerinen ibarat edi. Gitler bul walayattıń Chexoslovakiyadan alıp Germaniyaǵa beriliwin talap etti. Ullı Britaniya hám Franciya húkimetleri Germaniyaǵa jaqınlasıwdı másláhát etip, Chexoslovakiyanıń qarsılıq kórsetiw imkaniyatların shekleıdi. Sudet walayatında sudet nemisleri partiyası atamasında gitlershiler xizmet alıp bardı. Ullı Britaniyanıń Chamberlen húkimeti júzege kelgen siyasiy krizisti Chexoslovakiyanıń jaqınlasıwı esabına jeńip ótiwge úmit etti. Agressiyanı «Tınıshlandırıw» siyasatınıń áhmiyeti tiykarınan usıdan ibarat edi. Bul siyasattıń uzaqtı gózlegen maqseti bolsa German basqınshılıǵına dıqqat awdarıw bolsa da, Evropada úlken urıstıń aldın alıwdan ibarat edi. Sol sebepli batıs mámleketleri Chexoslovakiyaǵa járdem bermedi. 1938-jıl sentyabrde SSSR sırtqı isler ministri M.M.Litvinov Franciya óz wazıypaların orınlawdan bas tartsa da, SSSR 1935-jılǵı shártnama boyınsha Chexoslovakiyaǵa járdem beriwge tayar, degen bayanat berdi. Sebebi Sovet basshıllarınıń názerinde batıs mámleketleri kún sayın háwij alıp atırǵan Germaniya agressiyasın SSSRǵa qarsı baǵdarlawdı rejelestirip atırǵan edi.

Ullı Britaniya hám Franciya basımı astında Chexoslovakiya húkimeti Germaniyanıń talabın orınlawǵa májbúr boldı. Chexoslovakiyanıń kapitulyaciyası 1938-jılı 29-sentyabr kúni Myunxende Ullı Britaniya bas ministri Chamberlen, Franciya bas ministri Dalade hám de fashistlik diktatorlar Mussolini hám Gitler qatnasıwında rásmiylestirildi. Májiliste Chexoslovakiya wákili qatnaspadı. Chexoslovakiya táǵdirin tórt mámleket wákılleri sheshti. Qabıl etilgen kelisimge muwapıq Chexoslovakiya on kún múddet ishinde Súdét walayatın barlıq imaratları menen birge Germaniyaǵa beriwi lazım edi. Bul Chexoslovakiya aymaǵınıń 1/5 bólimi, xalqınıń 25%ti, awır hám áskeriy sanaatınıń tiykarǵı bólimi alıp qoyıldı,

degeni edi. Chexoslovakiya húkimeti Myunxen kelisim shártlerin qabıl etgenligi haqqında bayanat berdi. Tariyxıy ádebiyatlarda bul kelisim «Myunxen til biriktiriwi» atın aldı. Germaniya, Ullı Britaniya hám Franciyağa bunnan bılay Germaniya tiyisli deklaraciyalarda kórsetilgen bul wádeni qopal túrde buzdı.

Kópshilik tariyxshı alımlar 1938-jıl 29-sentyabrdegi Myunxen kelisimi xalıq aralıq qatnasıqlardıń keyingi rawajlanıwın belgilep berdi, Ekinshi jer júzilik urısın ayqın belgilep qoydı, dep esaplaydı. Biraq, bul kelisim nátiyjesinde:

- xalıq aralıq huqıq normaları buzıldı;
- Evropada qalıplesken kollektiv qáwipsizlik sisteması saplastırıldı;
- SSSRdın jekkeleniwi kúsheydi;
- Germaniya agressiyası shıǵısqa qaray «baǵdarlandı».

Myunxen kelisimi Sovet awqamı máplerin inabatqa almadı, usınıń menen Sovet basshıların agressiyağa iytermeledi. Juwapkershilikten ayırdı hám ekinshi jer júzilik urısınıń baslanıwında sheshiwshi qádem boldı. SSSRdın eki frontta-shıǵısta Yaponiyağa hám batısta Germaniyağa qarsı urıs alıp barıw qáwipi payda boldı. Usı waqıtta Germaniyada eki frontta urısıwǵa tayar emes edi. Olardıń mápleri waqıtsha say keldi. Bul 1939-jıl 23-avgustta 10-jıl muddetke óz-ara urıs jasamaw haqqında Sovet-German paktınıń tastıyqlanıwına alıp keldi.

1939-jılı 15-mart kúni nemis áskerleri Chexiya hám Moraviyanı basıp aldı, Slovakiyada bolsa fashistlik rejimdi dúzdi. Bunnan soń Germaniya Polshadan Gdansk qalasın talap etti. 1939-jıl aprelde Germaniyanıń awqamlası bolǵan Italiya Albaniyağa bastırıp kirdi. Agressiyanı «tınıshlandırıw» siyasatınıń dáslepki nátiyjeleri usılar edi. 1939-jıl báhárge kelip bul siyasat onıń baslamashıları ushın da qáwip salıp atırǵanın túsiniw jetti. Evroaziya materiginiń batıs hám shıǵısqa tásir zonalarına bóliw haqqında kelisip alǵan fashistlik Germaniya hám militaristlik Yaponiyanıń dúnyada óz gegemonlıǵın ornatıwı real qáwipke aylandı.

Ingliz-Frantsuz-Sovet sóylesiwleri. Sovet-German pakti. 1939-jıl báhárde Evropadaǵı jaǵday keskinlesti. Basqınshılardı «tınıshlandırıw» siyasatı tolıq saplastırıldı. Germaniya 15-martta Myunxen kelisimin buzıp, Chexoslovakiyanı basıp aldı. Bir hápte ótip Polshadan Gdansk qalasın talap etti hám Litvanıń

Klaypeda walayatın basıp aldı. Fashistlik Italiya aprelde Albaniyanı iyeledi. Bul basqınshılıq aktleri dúnyanı jer júzilik urıs girdabına tarta basladı, Ullı Britaniya, Franciya hám Sovet Awqamınıń xalıq aralıq abıroyı tústi. Ispaniyada Frankonıń fashistlik rejemi ornatılǵannan soń, ásirese fashistlik mámleketler qorshawında qalǵan Franciyanıń awhalı júdá qáwipli edi. Germaniyanıń Polsha hám Ruminiyaǵa bastırıp kırıwge tayarlanıp atırǵanlıǵı haqqında Britaniya húkimetine málim edi. Ullı Britaniya húkimeti basqınshılardı jaqınlaw siyasatınıń tamam bolǵanın tán alǵan bolsa da, basqınshılıqqa ushıraǵan mámleketlerge járdem beriw haqqında óz moynına alǵan májbúriyatların orınlawdan bas tarttı. Usı payıtta Klaypedanı basıp alǵan Germaniya 23-mart kúni Ruminiyanı ekonomikalıq kelisimge qol qoyıwǵa májbúr etti hám onıń ekonomikasın Germaniya áskeriy óndiris xızmetine baǵdarladı. Basqınshı mámleketlerdiń jańa basqınshılıq aktleri tási astında Ullı Britaniya húkimeti óziniń sırtqı siyasat orın ózgerter basladı-shegaraların bekkemlegen halda Franciya, Polsha hám Ruminiya menen qatnasıqların keńeyter basladı. Ullı Britaniya hám Franciya, Polsha hám keyinshelik Ruminiyaǵa járdem kórsetiw siyasıy kepillik haqqında járiyaladı (Gitler Polshanı joq etiw «Vays» rejesin tastıyqlaǵannan eki kún keyin).

1939-jılı aprel, may-aylarında Sovet húkimeti hám Ullı Britaniya hámde Franciya húkimetleri óz-ara járdem, máselen, SSSR menen shegeralas shıǵıs Evropa mámleketlerine járdem kórsetiw haqqında siyasıy kelisim tayarlawǵa kiristi. Mine usı waqıtta áskeriy konvensiyaǵa qol qoyıw názerde tutıldı. Bul haqqında óz-ara xat almasıw bir neshe ay dawam etti. Nátiyjede siyasıy sóylesiwler kútken nátiyjeni bermedi. Sonda Ullı Britaniya, Franciya, Sovet Awqamı áskeriy máseleler boyınsha sóylesiwler baslawǵa qarar etti, áskeriy kelisimsiz Germaniya basqınshılıǵına qarsı turıw ushın hár qanday siyasıy kelisim paydasız edi. Biraq, áskeriy sóylesiwlerde nátiyjesiz juwmaqlandı. Mashqala tek ǵana Polsha hám Ruminiya, sonday-aq, Baltik boyı Respublikaları Germaniyadan kóre SSSRdan kóbirek qáweterde, onıń menen birge islesiwdi qálemewin óz aymaqlarınan qızıl ármiyanıń ótiwine razılıq bermegenliginde emes edi. Ingliz-francuz-sovet sóylesiwleriniń qatnasıwshıları bir-birine salıstırǵanda isenimsizlik,

qáweterleniw keypiyatında boldı, hár biri óziniń gárezli maqsetlerin gózlep is alıp bardı. Bul ulıwmalıq isenimsizlik keypiyatı Ullı Britaniya hám Sovet Awqamınıń Germaniya menen jasırın baylanısları sebepli jáne de háwij aldı.

1939-jılı iyun-avgust aylarında túrli ekonomikalıq hám siyasiy máseleler, solardan, óz-ara hújim jasamaw paktın tastıyqlaw haqqında ingliz-german sóylesiwleri bolıp ótti. Sol jılı may ayında ekonomikalıq máseleler boyınsha sovet-german sóylesiwleri bolıp, keyin siyasiy máselelerge ótildi. Germaniya ingliz-frantsuz-sovet sóylesiwlerin buzıw hám Polshağa hújim etiwden aldın SSSRdın biytärepligin támiyinlewden mápdár edi. Óz náwbetinde, Stalinniń batıs demokratlarına isenimsizligi hám de úsh tárepleme sóylesiwler payıtında Ullı Britaniyanıń ázziligi Sovet sırtqı siyasatı ornınıń ózgeriwine alıp keldi. Bul orın ózgeriwi sırtqı isler xalıq komissarı M.M.Litvinovtıń jumıstan alınıp, ornına V.M.Molotovtıń saylanıwında da belgili boldı. Mine usı waqıttan baslap 1939-jıl 23-avgustta óz-ara hújim jasamaw haqqında sovet-german pakti tastıyqlanganga shekem sovet-german qatnasıqları toqtamadı. Bul baylanıslar dawamında sovet-german jaqınlasıwınıń shártleri, óz-ara hújim jasamaw haqqındağı pakttiń nátiyjeleri, shıǵıs hám túslik-shıǵıs Evropanı eki mámleketlerdiń tásir zonalarına bóliw haqqında kelisip alındı.

1939-jılı 23-avgusttağı sovet-german pakti (Molotov-Ribbentrop pakti) hám oǵan birikken jasırın protokol sovet-german jaqınlasıwınıń hám de eki diktator kelisiminiń nátiyjesi boldı. Óz-ara hújim jasamaw haqqındağı shártnama nızamlı bolsa-da, biraq ol kelisiw bolıp, SSSR hám Germaniyanıń biri basqa bir mámleket penen urısqanda ekinshisi biytäreplikti saqlap turıwı názerde tutilǵan edi. Bul kelisim nátiyjesinde Stalin Baltik boyı mámleketleri hám Bessarabiyanı iyelep alıp hám de Polshanı bólip alıwda qatnasıw imkaniyatına iye boldı. Shártnamağa birikken jasırın protokol sonı kórsetedi, SSSR sırtqı siyasatında keskin ózgeris júz berip, ol burınǵı Ullı Britaniya hám Franciya húkimetleri alıp barǵan Germaniyanı «tınıshlandırıw»dın Myunxen kursına qosıldı.

Ekinshi jer júzilik aralıǵında dúzilgen xalıq aralıq shártnamalar

Shártnama ataması	Tastıyqlangán jılı	Qatnasıwshı mámleketler
Antikomentern pakti	1936-1937-jıllar	Germaniya, Italiya, Yaponiya
Myunxen kelisimi	1938-jıl	Franciya, Angliya, Germaniya, Italiya
Polat pakti	1939-jıl, may	Germaniya, Italiya
Ribbentrop-Molotov pakti	1939-jıl, avgust	SSSR, Germaniya
Úshler pakti	1940-jıl, sentyabr	Germaniya, Italiya, Yaponiya

§ 8.2. Urıs baslanıwı aldınan fashistler blogındaǵı mámleketlerdiń áskeriy kúshler dárejesi

Ekinshi jer júzilik urısı jaqınlasqan sayın Gitler Germaniyasınıń urısǵa kúsh berip tayarlanganın kóremiz. 1939-jılǵı 30-avgustında Gitler imperiyani qorǵaw boyınsha ministrler keńesin dúziw haqqında dekret shıǵardı. Jańa áskeriy kábinettiń qolına urıs jaǵdayında pútkil mámlekettiń taǵdiri tapsırıldı. Oǵan turaqlı aǵzaları etip, Gering (rais), Gess (portfelsiz ministr), Funk (ekonomika ministri), Frik (ishki isler ministri), Dammers (imperiya kanselariyası baslıǵı) hám Keytel (qurallı kúshler bas komandirligi shtabi baslıǵı) kiritildi.

Fashistik diktatura xızmetinde mámleketde, milliy sociyalistlik partiya úlken rol oynadı. Bul partiyanıń aǵzaları Gitlerge tómendegishe ant etti: «Men ózgermes sadıqlıq penen Adolf Gitlerge sózsiz baǵınıwǵa ant etemen».

Fashistlik partiya mámlekette bir qatar shólkemlerdiń hám uyımlardıń ústinen bassılıq etti. Atap aytqanda, hújim jasawshı (SA) hám saqshı qoriqshı (SS) otryadlar, avtomobillerdiń milliy socialistik awqamlasın, gitlershi jaslar shólkemi, nemis talabaları hám docentlarınıń milliy socialistlik Awqamı, hayal-qızlardıń milliy-socialistlik jámiyeti hám basqada usıǵan uqsaqan onlap shólkemlerdiń ustinen qadaǵaladı. Gitlerdiń 1937-jıl aqırındaǵı bayanatına milliy-socialistlik partiyanıń aǵzaları oǵan boysınǵan shólkemler, jámiyetler hám awqamlardıń aǵzaları menen birge 25 mln adamǵa jetken edi.

Qurallaniw ushın júda úlken qarjı hám isshi kúshi kerek edi. Sonın ushın da 1933-1939-jıllarda áskeriy qárejetlerge Reyxstagta Gitlerdiń aytqan sózine qaraǵanda 90 mlrd marka sarplangan. Batıs Germaniyalı finans isleri qániygesi F.Federawnnıń maǵliwmatına qaraǵanda 1933-1939-jıllarda áskeriy qarejetlerge 60 mlrd marka qarjı sarplangan.

1933-jıldıń iyunında Germaniyanıń áskeriy sanaatında (Avstriya hám Sudet penen birge) 2 mln 400 mın adam xızmet kórsetken, bul bolsa isshilerdiń 21,9 %tin quraytuǵın edi¹.

Batıs Germaniyadaǵı ekonomikalıq izertlewler ilmiy-tekseriw institutınıń maǵliwmatlarına qaraǵanda, 1933-1940-jıllarda áskeriy sanaat 10 márte, samolyotsazlıq 23 márte ósdi. Biraq , 1939-jılda Germaniyanıń áskeriy sanaatında 631 mın isshi kúshi jetispeytuǵın edi. Sonın ushın imperiyanıń miynet ministrliǵı iske jaramlılar esabın alıp shıqtı hám 1939-jıldıń 23-iyunında ulıwma xalıqtı ǵalabalıq mobilizaciya etiw máselesin kórdi. Imperiyanıń miynet ministri Gitlerge xabar berip, mámleketde 43,5 mln jumısqa jaramlı adam barlıǵın bildirdi hám solardan vermaxtta (qurallı kúshlerde) 7 mln erkek hám 250 mın hayaldı, ekonomikada hám basqa tarawlarda 19,2 mln erkek hám 17,1 mln hayaldı isletiw múmkinligi haqqında kórsetpeler berdi. Soǵan uqsas barlıq urınıwlarǵa qaramay, Germaniyanıń finanslıq awhalı urıs aldında awır awhalda edi. Onıń sırtqı qarız 60 mlrd markanı quraytuǵın edi.

Germaniya urısqa tayarlanıp, ásirese, óziniń qurǵaqlıqtaǵı kúshlerin asırıwǵa háreket etti. 1939-jılǵı mobilizaciya dáwirindegi awhalı tómendegishe edi:

№	Bólimler hám birlespeler	1933	1935	1937	1938	1939
1	Áskeriy okruglar hám gruppalar komandirligi sanı	2	3	4	6	11
2	Korpus komandirligi sanı	-	10	13	19	26

¹ Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энг янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 135 bet

3	Diviziyalar sanı	10	29	39	51	102
4	Óz aldına tank brigadaları	-	-	-	-	-
5	Atlı áskerler brigadaları	-	-	-	-	-
6	Piyada áskerler polkları	21	77	112	129	292
7	Artilleriya polkları	7	25	43	57	128
8	Motorlastırılğan oqshı polkları	-	3	4	13	13
9	Tank polkları	-	6	10	14	14
10	Tankğa qarsı divizionlar	-	9	11	17	17
11	Motorlastırılğan razvedka batalyonları	-	9	11	17	17
12	Saperlar batalyonı	7	28	55	75	133
13	Baylanıs batalyonı	7	10	55	69	160

Urıs baslanıwı aldınan Germaniyada piyada askerlerinde 2 mln 700 mın adam, zapastağı armiyada bolsa 1 mln adam bar edi. Ofitserler korpusı 70524 adamdı qurap, sonnan 21 mın 768 adam sapta, 48 mın 756 adam zapasta edi.

Germaniyada áskeriy hawa kúshlerin kúsheyttiriwge de úlken itibar berildi. 1939-jılı urıs baslanganda bul tarawdağı awhal tómendegishe edi:

№	Bólimler, birlespeler	1934	1935	1936	1937	1938	1939
1	Hawa flotı	-	-	-	-	3	4
2	Aviaciya diviziyası	1	-	-	-	6	7
3	Aviaekskadriyalar	-	-	8	13	22	23
4	Aviagruppalar	3	13	37	66	85	89
5	Zapasdağı aviaotryadlar	-	6	14	15	16	-
6	Zenit diviziyaları	12	19	42	55	74	284
7	Parashyut batalyonları	-	-	1	1	1	4
8	Áskeriy hawa kúshleri baylanıs batalyonları	1	1	8	8	21	59

Urıs baslangán waqıtta Germaniyada 4093 samolyot bolıp, 3646 sı jawingerlik jaǵdayda edi, sonnan 1176 si bombalawshı (Xe 111, Do-17, Yu 88), 517 tik taslawshı bombalawshı Yu-87, 408 qırıwshı bombalawshı Te-110, 771 qırıwshı samolyot, 40 hújim jasawshı samolyot, 613 razvedkashı samolyot, 552 transport-samolyotı hám 16 gidrosamolyot bar edi. 1939-jıl avgustında áskeriy-hawa kúshlerinde 373 mın adam bolıp, sonnan aviaciya hám hawa desantı ármiyasında 208mın adam, zenit artilleriya ármiyasında 107 mın adam hám hawa-baylanıs armiyasında 58 mın adam bar edi. Solardan 20 mın adam ushıwshılar edi. Oficerler sanı áskeriy hawa kúshlerinde 1939-jılı iyunda 12 min adamnan 1939-jıl avgustqa kelip 15 mın adamǵa jetti.

Urıs baslanganda Germaniyanıń áskeriy teńiz kúshlerindegi tayarlıq dárejesi biraz tómén edi. Máselen: ol Angliya flotınan 7 ese, Franciya flotınan 3 ese tómén darejede edi. Admiral Denic aytqanıday, «Germaniya 1939-jıldıń jazında Angliya teńiz flotına qarsı tura alatuǵın dárejede kúshge iye bolǵan áskeriy teńiz flotına iye emes edi».

Urıs baslanganda Germaniyanıń áskeriy teńiz flotında 150 mın 557 adam hám 107 áskeriy keme bar edi. Sońınan 2 linkor, 2 awır hám 6 jeńil keyser (Tez júrer úlken áskeriy keme), 3 «kormannux» kreyser, 37 mina tasiwshı hám jaylastırıwshı keme, 57 suw astı kemesi bar edi.

Italyanıń qurallı kúshleri de úsh qıylı bolıp, piyada, áskeriy hawa, áskeriy teńiz kushlerinen ibarat edi. 1939-jıldıń jazında Italyanıń qurallı kúshlerinde barlıǵı bolıp, 1mln 753mın adam bar edi.

Qurǵaqlıqtaǵı áskerler 88 diviziyadan ibarat bolıp, bulardan 450 mın adam jawinger halatqa keltirilgen edi.

Italyanıń áskeriy hawa kúshlerinde urıs aldında 2802 áskeriy samolyoti bolıp, sonnan 2132sı urıs frontlarında edi.

Italyanıń áskeriy teńiz kúshleri qúdireti jaǵınan Angliya hám Franciyadan keyin dunyada 3-shi orında turdı. Suw astı kemeleri boyınsha (105 dana) dunyada 1-shi orında turdı.

Urıs baslanǵanda Italiya teńiz flotında 4 linkor, 22 kreyser, 128 esminets (eskadralıq minonosec) hám mina tasiwshı, 105 suw astı kemesi bar edi.

Yaponiyanıń qurǵalıqtaǵı áskerlerinde 1939-jılı martında 1 mln 240 mın adam bar edi. Jawinger áskeriy diviziyalar sanı 40ǵa jetti. Hár bir diviziyada 13-16 mın adam bolǵan. 1000 samolyot bolıp, 44 mın adam jalp etilgen edi.

Áskeriy teńiz flotında 1939-jıldıń aqırında 10 linkor, 6 avianosets 396 samolyot penen, 35 kreyser, 121 minonosets hám 56 suw astı kemeleri bar edi.

§8.3. Fashimge qarsı mámleketlerdiń áskeriy kúshler dárejesi

1939-jıldıń mart-may aylarında sońınan avgust ayında Angliya hám Franciyanıń áskeriy bas shtablari, eger Evropada urıs bolıp qalsa birgelikte háreket etiw haqqında kelisip aldı. Onda Angliya hám Franciyanıń qurallı kúshleri urıs bolǵan taǵdirde bir komandirlik astında áskeriy háreketlerdi hám operatsiyalardı birgelikte alıp baradı delingen edi. Kelisimge muwapıq Angliya komandirligi áskeriy teńiz flotında hám aviaciya áskerlerinde dáslepki kunnen baslap aktivlik kórsetedi, hámde Franciyaǵa 4 piyada diviziyasın jiberedi delingen edi. Franciya bolsa qurǵalıqtaǵı áskerlerdiń tiykarǵı bólimin (100 diviziya) Evropa urısı teatrına taslawdı óz moynına aldı. Sonıń ushın da qurǵalıqtaǵı áskerlerge komandirlik Franciya moynında bolıp, Angliya ekspedicion áskerleri oǵan boysınatuǵın boldı.

1939-jıldıń mayında Angliya-Polsha hám Franciya-Polsha ortasında áskeriy sóylesiwler bolıp, Polshaǵa járdem kórsetiw máseleleri kórildi. 1939-jıldıń 25-avgustında tastıyqlanǵan Angliya-Polsha ortasında óz ara járdem shártnaması, 4-sentyabrde tastıyqlanǵan Franciya-Polsha shártnaması Polshanıń Angliya- Franciya koaliciyasına rásmiy ráwishte qosılǵanlıǵın bildirdi. Belgiya hám Gollandiya biytáreplik poziciyasında turdı.

1939-jıldıń aprelinde Angliya menen Franciya sonday kelisip aldı, «Eger dushpan Gollandiya hám Belgiyaǵa bastırıp kirse, Angliya menen Franciya dushpannıń hújimin toqtatıwǵa háreket etedi hám ózleriniń ilgerilep barıw frontın dúzedi».

Eger Italiya Túslik Afrikada áskeriy háreketler baslasa, Evropadağı "tabıslı qorǵanıw taktikasına" zıyan keltirmey qarsı operaciýalar jasaydı delingen edi.

Angliyanıń qurallı kúshleri tiykarınan qurǵalıqtağı áskerleri, áskeriy hawa armiyası hám áskeriy teńiz armiyasınan ibarat bolıp dúzilgen edi. Turaqlı áskeriy armiya 18 jastan 25 jasqa shekem bolǵan kewillilerden ibarat boldı. Qurallı armiya bas komandiri rasmiy ráwishte korol esaplanıp, ámelde oǵan primyer-ministr bas komandirlik etti.

1939-jıldıń iyulında metropoliyada májburiy áskeriy xızmet haqqında nızam qabıl etildi, oǵan muwapıq 20 jasǵa jetken hár bir erkek 6 ay dawamında turaqlı armiyada xızmet etiwı májbur etip qoyıldı, keyin bolsa 3,5 jıl dawamında aymaqlıq armiya quramında xızmet etetuǵın boldı.

Ullı Britanya qurallı kúshleriniń quramı hám sanı tómendegishe edi:

№	Mámleketler	Jekke quramı sanı (mıń adam esabında)			
		Qurǵalıqtağı ármiyaları	Áskeriy teńiz ármiyaları	Áskeriy hawa ármiyaları	Barlıǵı
1	Angliya (metropoliya	897	180	193	1mln 270
2	Hindistan	205	2	3700	210700
3	Kanada	61,5	1,8	4,0	67 030
4	Avstraliya Awqamı	45,7	9,3	3,7	58,7
5	Jańa Zelandiya	3,0	1,3	0,5	4,8
6	Qubla Afrika Awqamı	22,5	-	1,5	24,0
7	Afrikadağı koloniyalar	19,0	-	-	19,0
8	Angliya-Misr Sudani	7,5	-	-	7,5
	JÁMI:	1.261.200	194400	206400	1.662.200

II jer júzilik urıs basında Angliyanıń áskeriy-teńiz flotında 7 aviyanosets, 79 kreyser, 184 esminets, 45 tralshik (teńizdegi minalardı tawıp ziyansızlandırıwshı) hám qurǵalıqtağı qorǵaw kemeleri, 58 suw astı kemesi bar edi. Qurǵaq

komandirligi aviacyasında 232 jawinger samolyot bolıp, olar 17 eskadriliyağa birlesken edi. 490 samolyot bolsa zapasta turğan edi.

Uris basında Angliyanın áskeriy hawa kúshlerinde 1456 Jawinger samolyot bolıp, solardan 536si bombalawshı samolyotler edi. 2000 samolyot bolsa zapasta turdı. Bunnan tısqarı, Angliyanın koloniyaları hám dominionlarında da 435 samolyot bar edi.

Angliyanın qurǵalıqtaǵı ármiyaları 2 bólimge bólingen edi: Metropoliyadaǵı hám Metropoliyadan tısqarıdaǵı aymaqlıq armiyalarına bólini. Uris baslanǵan waqıtta Angliya 9 turaqlı hám 16 aymaqlıq diviziyaga, 8 piyada, 2 atlı, 9 tank brigadalarına iye edi.

Franciyanında qurallı armiyaları úsh bólimge: qurǵalıqtaǵı, áskeriy-hawa hám áskeriy-teńiz bólimlerine bólini.

Mámlekette 20 áskeriy okrug bolıp, hár birinde 1-2 háreketdegi diviziyalar bar edi. Eger uris bolıp qalsa, mobilizaciya rejesine muwapıq usı bólimsheler bazasında 80-100ge jaqın diviziyaların dúziw názerde tutılǵan edi. Franciya qurallı armiyasında 1939-jılǵa kelip 1 mln adam xizmet etti. Uris jaǵdayı bolıp qalsa, 6 mlnǵa jaqın adamdı mobilizaciya etiw múmkin edi.

1 mln armiyadan qurǵalıqtaǵı áskerlerde 865 mın (550 mın metropoliyada, 199 mın ekspedicion armiya hám 116mın koloniyalarda dúzilgen edi) áskeriy hawa kúshlerinde 50 mın hám áskeriy-teńiz armiyalarında 90 mın adam bar edi.

1939-jılı avgust aqırına kelip, qosımsha shaqırıqlardan keyin armiya sanı 2 mln 674 mın adamǵa jetti. Sonnan 2 mln 438 mını qurǵalıqtaǵı 110 mın askeri-hawa, 126 mın áskeriy-teńiz armiyası edi. Franciya armiyası texnikalıq qurallanıwı hám áskeriy sheberligi jaǵınan biraz artta edi. Áskeriy hawa armiyalarında 3335 samolyot bolıp, sonnan 36% tin qırıwshı samolyotlar quradı. 25% in razvetkashı, 39%in bombalawshı samolyotlar quradı.

Franciya áskeriy-teńiz floti 4-shi orında turdı hám onıń quramında 7 liniya kemesi, 1 avianosets, 19 kreyser, 32 eskadron mina tasıwshı keme, 38 mina tasıwshı keme, 20 tralshikler hám 77 suw astı kemesi bar edi.

Uris aldında Franciya joqarıda kórsetilgenindey salmaqlı áskeriy kúshge iye edi, biraq agressordı Shıǵısqa, yaǵniy SSSRǵa baǵdarlap jiberiw ushın alıp barılǵan siyasat hám ońshıl kúshlerdiń Frantsuz milletine qarata satqınlıq siyasat juritiwi, mámleketti urısqa tayarlap barıwdıń qanaatlandıırıwsız alıp barılıwı Franciyanı 1940-jılǵı apatqa alıp keldi.

AQSHtıń qurallı kúshleri qurǵalıqtaǵı armiyaǵa hám áskeriy-teńiz armiyasına bólinde. Áskeriy-hawa kúshleri hám qurǵalıqtaǵı armiya quramına kirdi.

AQSH áskerleriniń sanı 1939-jılǵa 544 mıń 700 adamnan ibarat bolıp, 190 mıń adam turaqlı armiyada, 200 mıń adam milliy gvardiyada hám 154,7 mıń adam áskeriy-teńiz armiyasında xizmet etti.

AQSH áskeriy doktrinasına muwapıq, áskeriy-teńiz kúshlerin jetilistiriwge, onı jana zamanagóy kemeler hám avianosetslar menen támiynlewge kóbirek itibar qaratıldı. Uris baslangan waqıtta AQSHtıń áskeriy-teńiz kúshlerinde 300den aslam jawinger kemeler bolıp, sonnan 15si liniya kemeleri, 5 avianosets, 36si kreyserler, 181 esminets, 99 suw astı kemeleri, 7 kanoner (bir neshe orta kalibri toplar menen qurallangan kishi keme) kemesi hám 26 mina tabıwshı tralshik (teńizdegi minalardı tabatuǵın hám ziyansızlandıratuǵın) kemelerden ibarat edi. Áskeriy-teńiz kúshleri quramında 300 jawinger samolyotlar da bar edi.

Áskeriy-teńiz kúshleriniń tiykarǵı bólegi Atlantika okeanınıń qırǵaǵındaǵı Norfolkda, Tınısh okeanı qırǵaǵındaǵı San-Diegoda hám Gavay atawlarındaǵı Pyorl-Xarborda jaylastırılǵan edi.

Qurǵalıqtaǵı áskerler quramına kirgen áskery-hawa kúshlerinde 1939-jılı 1576 jawinger samolyot bar edi. Ekinshi jer júzilik urısı baslanıwı menen samolyotsazlıqqa kóp qarjı ajratıldı hám qısqa waqıt ishinde áskeriy samolyotlar sanı 2 esege astı. Tezlik penen Panamada, Alyaskada, Puerto-Rikoda hám Gavay atawlarında áskeriy hawa bazaları qurıldı.

Polshanıń qurallı kúshleri: qurǵalıqtaǵı armiya hám áskeriy-teńiz armiyasına bólingen edi. 1939-jıl 1-iyunda Polshanıń qurallı kúshleri 439 mıń 718 adamnan ibarat bolıp, sonnan 418 mıń 474 adam qurǵalıqtaǵı áskerlerinde, 12 mıń 170

adam aviaciya hám 9074 adam áskeriy-teńiz armiyalarında xizmet etti. Zapastaǵı armiyada 1 mln 500 mın adam bar edi. Armiyanıń tiykargı bólimin (70%in) diyqanlar quradı. Armiyanıń 30-40% ne shekem mayda milletlerdiń (ukrainlar, beloruslar, litvalılar hám basqalardıń) wákılleri quradı. Armiyanıń shólkemlestiriwshisi hám basqarıwshı kúshi-oficerler hám unter-oficerlerdiń hámmesi ústem millet wákıllerinen edi.

1939-jılı iyulda Polsha qurallı kúshlerinde barlıǵı bolıp, 887 jeńil tank hám tanketkalar, 100 bronevoy avtomobil, 10 bronevoy poezd bar edi. 824 áskeriy samolyot bolıp, 6 aviaciya polkına, 2 ayırıqsha jeńil samolyotlarda ushatuǵın batalyongá, 2 teńiz-hawa kúshleri diviziyasına bólingen edi.

Áskeriy-teńiz kúshleri áskeriy flotqa hám qırǵaqlıqtaǵı saqshılıq bólimlerine bólinip, onıń quramına 4 eskadriliya mina tasıwshı keme, 5 suw astı kemesi, mina qoyıwshı zagradiyel (mina, sım hám hám taǵı basqa tosıq qoyıwshı áskeriy keme) 6 tralshik hám qırǵaq qorıqlawshı 8 batalyon kirgen edi. Polshanıń qurallı kúshleri kópǵana tarawlar boyınsha 1914-jılǵı darejede turdı. Armiyanı jetilistiriw isi áste aqırınlıq penen bardı. Ulıwma mobilizaciya tek ǵana 1939-jıldıń avgustında járiya etildi. 1939-jıldıń 1-sentyabr kúni tań azanda Polsha tómendegi áskeriy kúshlerge iye edi: 21 piyada diviziya, 3 zapas diviziya, motorlastırılǵan brigada, 8 kavaleriya brigadası, 3 taw-oqshı brigadası, 56 milliy qorǵanıw batalyonları hám shegara armiyaları bólimleri hámde teńiz boyjaǵalawların qorıqlawshı saqshı bólimlerge bólingen edi. Birinshi operativ eshelonda 840mın soldat bar edi.

Polsha kóbirek Angliya hám Franciyanıń mádet beriwine tayandı, biraq ol oylaǵanday bolıp shıqpadı hám Germaniya tárepinen bolǵan kúshli soqqıǵa shıdam bere almadı.

VIII Bap boyınsha sorawlar

1. Germaniyada fashistler hákimiyat basına kelgennen soń Versal shártnaması shártlerin ne ushın biykar etiwge háreket etedi?
2. 1930-jılları dúnyanıń qaysı aymaqlarında urıs oshaqları payda boldı? Olardıń payda bolıwına neler sebep boldı?

3. 1930-jılları Evropada kollektiv qáwipsizlikti jaratıw jolında qanday ilajlar ámelge asırıldı? Ne ushın bunday qáwipsizlik sisteması jaratılmadı?
4. 1938-jıl 29-sentyabrdegi Myunxen kelisimi ne ushın xalıq aralıq qatnasıqlardıń keyingi rawajlanıwın belgilep berdi hám ekinshi jer júzilik urıstıń bolıwına qanday tásir jasadı?
5. 1939-jılǵı ingliz-francuz sovet sóylesiwleri ne ushın unamlı nátiyjelerge alıp kelmedi?
6. SSSRdı Germaniya menen kelisiwge ne májbúr etti?

IX-BAP. EKinshi jer júzilik uristín baslanıwı, tiykarǵı sawashları, uristín tamamlanıwı hám nátiyjeleri

§9.1. Uristín baslanıwı hám sıpatı

Ekinshi jer júzilik urısın gitlershiler Germaniyası basshılıǵındaǵı basqınshı toparǵa birlesken mámleketler tayarladı. Óz náwbetinde bul múnásibetler Versal sistemasına barıp taqalıp, ol bolsa birinshi jer júzilik urısında jeńiske erisken hám Germaniyani qorlangan jaǵdayǵa túsirip qoyǵan mámleketlerdiń húkimranlıq siyasatı menen baylanıslı edi. Sol waqıtta Germaniyada ósh alıw ideyası payda bolıwǵa sharayat jaratılǵan hám Evropa orayında militarizm oshaǵı payda bolǵan edi.

Germaniya imperializmi jańa materiyallıq texnikalıq bazaǵa isengen halda óziniń áskeriy-ekonomikalıq tayanışın qayta qurdı hám keńeyttirdi, bul jaǵınan oǵan batıs mámleketleriniń iri sanaat koncernleri hám bankleri járdem berdi. Germaniyada hám ol menen awqamlas bolǵan mámleketler Italiya hámde Yaponiyada terrorshılıq diktaturası ornatılıp, rasizm hám shovinizm kúsheyip baratırǵan edi.

«Ekinshi taypadaǵı» xalıqlardı qırıp taslaw hám joq etiwge baǵdarlangan gitlershiler «reyx»tiń basqınshılıq baǵdarlamasında Polshanı dúnya siyasiy kartasınan joq etiw, Franciyanı qıyratıw, Angliyanı kontinentte qısıp qoyıw, Evropa shiyki zatına iye bolıw, keyin bolsa Shıǵısqa atlanıs jasap Sovet Awqamın joq etiw hám onıń jerlerin iyelep «jańa turmıshlıq zárúr aymaq»lardı qolǵa kiritiw siyaqlı maqsetler jatatuǵın edi. Rossiyanıń ekonomikalıq baylıqları ústinen qadaǵalaw ornatqannan keyin, Germaniya náwbettegi basqınshılıqtı baslawdı oylaytuǵın hám nemis monopoliyası húkimranlıǵın Aziya, Afrika hám Amerikaniń sheksiz aymaqlarına jayıwdı gózleytuǵın edi. Gitlershiler Germaniyası hám onıń awqamlasları tárepinen baslangan urıs basınan aqırına shekem imperiyalistlik, basqınshılıq hám adalatsızlıqtan ibarat bolǵan urıs edi.

Angliya hám Franciyanıń burjua-demokratiyalıq rejimindegi húkimetleri batıs jámiyetiniń dástúriy qádiriyatların saqlawdı jaqlasada nacizimniń insaniyatqa salıp atırǵan qáwip-qaterlerin túsınbeytuǵın edi. Olar Germaniya hám Yaponiyanıń

Sovet Awqamı menen soqlıǵısıwı nátiyjesinde olardıń kúshsizleniwine isenetuǵın edi. Biraq olar fashizm hám militarizmdi joq etiwdi oylamaytuǵın edi. Inglis hám francuz ğayratkerleri Sovet Awqamına isenimsizlik penen qarap Germaniya húkimetiniń nacistlik siyasatı menen Stalinniń jeke basına tiykarlangan totalitar siyasatın bir dep esaplaytuǵın edi. Batıs mámleketleri húkimetleriniń urıs aralıǵı hám baslanıwı dawirindegi háreketleri bul mámleketlerdiń xalıqlarına úlken ziyan jetkizdi.

1939-jıl 31-avgust kúni keshqurın qurallangán SS shilerdiń bir toparı sol dáwirde Polsha menen shegaralas esaplangán nemis qalası Gleyvic (Glivitse) radiostanciyası jaylasqan imaratqa bastırıp kirdi. Mikrofon aldında bir qansha oq atqannan soń, Germaniyanıń Polshaǵa hújim etiwge múrájááti polyak tilinde oqıldı. Usıǵan uqsas jasalma jalǵan xabarlar nemis hám polyak shegaralarınıń bir qansha uchastkalarında da shólkemlestirildi. «Isenimli» bolıwı ushın SSshiler polyak áskeriy kiyimi kiygizilgen adamlardı atıp tasladı. Bul adamlar saqshılar tárepinen konclagerlerden alıp kelingén polyak adamları edi. Tez arada Germaniya radiostanciyaları, polyak áskerleriniń nemis shegaralarına hújim etkenligi haqqında tezlik penen xabar tarqatıldı. Dálil esabında atıp taslangán «polyak áskerleri» kórsetildi.

Aradan kóp waqıt ótpey Oberzalcbergte Gitler óz generalları menen bolǵan sóylesiwlerde surbetlershe bayanat jasadı: «Men urıstı baslaw ushın ideologiyalıq sebep tawıp beremen. Bul sebep haqıyqatqa tuwra keleme yamasa joqpa, bunıń hesh qanday áhmiyeti joq. Jeńiske eriskennen soń, onıń ǵápi tuwrı yamasa nadurıslıǵın soramaydı»¹. Solay etip bul jasalma úydirmeler Gitler ushın báne bolıp xızmet etti. Angliya hám Franciyanıń Polshaǵa hesh qanday járdem bermeytuǵınlıǵına isengen Germaniya 1939-jılı 31-avgustta Dancigta áskeriy awdarıspaq jasadı.

1939-jıldıń 1-sentyabrı saat 4 ten 45 minut ótkende nemis-fashist aviacyası Polshanıń aerodromların, barlıq baylanıs orınların ekonomikalıq hám basqarıw orayların bombaladı. Qurǵaqlıqtaǵı áskerleri arqadan Shıǵıs Prussiya arqalı,

¹ История второй мировой войны. Краткая история. М., Из. Наука, 1984. С. 43.

batıstan Shıǵıs Germaniya arqalı hám Túslikten Slovakiya arqalı Polsha aymaǵına bastırıp kiredi. Germaniyanıń linkori «Shlezvig-Golshteyn» aldınnan Polsha jaǵalıqlarına jaqınlasıp kelgen edi hám ol Vasterplyatt yarım atawına qarata oq atadı. Germaniyanıń Polshaǵa hújim etiw menen ekinshi jer júzilik urısı baslanıp ketti. Germaniya agitasiyası «urıs Polshanıń ayibi menen, yaǵniy erkin qala Dancigti Germaniyaǵa bermegenligi ushın, ol jerden Shıǵıs Prussiyaǵa ótiw ushın magistral avtomobil jolı hám tar izli temir jol quriwǵa ruxsat bermegenligi ushın baslandı» dep fashizm agressiyasın aqlawǵa urındı. Haqıyqatında bolsa, urıs Dancig ushın baslanbaǵan edi, bunnan gózlengen maqset fashistlik Germaniyanıń siyasiy hám áskeriy strategiyalıq rejelerin ámelge asırıw edi.

«Gáp Dancig ústinde emes, bizlerdiń turmıslıq máprerimiz bolǵan Germaniya shegarasın keńeytiw hám támiynlew ústinde ketpekte, gáp Baltik máselesin sheshiw ústinde ketip atır»- dep aytqan edi Gitler.¹

1939-jıldıń 1-sentyabrında Chamberlen hám Dalade húkimetleri Angliya, Franciya, Germaniya, Italiya hám Polsha wákilleri qatnasıwında konferenciya shaqırıwǵa kelisip aladı hám Versal shártnamasın qayta kórip shıǵıwǵa razı ekenliklerin Gitlerge bildiredi. Angliya hám Franciya húkimetleri shaqırılatuǵın konferenciya Germaniyanıń tárepin aliwǵa razı ekenliklerin bildiredi. Bul ret olar Polsha tárepin alıw hám usı jol menen ózlerine bolatuǵın qáwiptiń aldın almaqshı boldı. Biraq, bulardıń bul uriniwları payda bermedi. Gitler buǵan razı bolmadi. Gitler óz awqamlaslarına Chamberlen haqqında aytıp: «Bul «sayabanlı adam» meniń aldım Berxtesgadenge keliwge tawekel etip kórsin, men onıń arqasına tepki berip teksheden túsirip jiberemen»,- degen edi.² Endi úshinshi reyx baslıǵın «Jańa Myunxen» shártleri qanıqtırmaytuǵın edi, ol jeńisli urıs alıp barıp Germaniyanıń ústemlik qúdiretin tiklew niyetinde edi. Fashistlik Germaniya Polshaǵa qarsı baslanǵan urıstı dúnyaǵa húkimranlıq etiw ushın alıp barılatuǵın urıstıń birinshi basqıshı dep esapladı.

¹ История второй мировой войны. 1939-1945 гг. Т-3. стр-13.

² Сол жерде

Aldın Polshağa járdem etiw májbúriyatın alğan Angliya hám Franciya húkimetleri Polshağa áskeriy járdem kórsetiw ornına Germaniya armiyasınıń Polshadan alıp shıǵıp ketiwın, urıs háreketleriniń toqtatılıwın «talap etti». 3-sentyabrde bul talaptı Germaniyağa qatal tárizde bayan etti. Germaniya buǵan itibar bermegenen soń , 1939 jılı 3-sentyabrde saat 11 de Angliya húkimeti Germaniyağa urıs járiyaladı, 6 saat ótkennen soń Franciyada Germaniyağa urıs járiyaladı. Angliyadan keyin Germaniyağa qarsı onıń dominionları da urıs járiyaladı: 3-sentyabrde Avstraliya hám Jańa Zelandiya, 6-sentyabrde Túslik Afrika Awqamı, 10-sentyabrde Kanada urıs jariyaladı.

Ayırım Evropa mámleketleri, sonday-aq AQSH ózleriniń biytárepligin járiyaladı. Italiya ózin «urıspaytuǵın» mámleket etip kórsetti. Biraq, ol Germaniyağa da siyasiy hám ekonomikalıq jaqtan járdem beriwge tayar edi.

Angliya menen Franciya Polshağa járdem beriw ushın yamasa «fashizmge qarsı gúresiw ushın» urıs jariyalamadı, olar Germaniya óz kúsh-qúdiretine isenip óziniń janındaǵı ǵamxorshılarına qawıp sala baslaǵanı ushın urıs járiyaladı.

Germaniya-Polsha urısında kúshler qarama-qarsılıǵı tómendegishe:

		Germaniya	Polsha
1	Qurallı kúshler	1,6 mln adam	1,0 mln adam
2	Diviziyalar	62	39
3	Tankler	2800	870 (tanketkalar menen)
4	Artelleriya quralları hám minomyotlar	6000	4300
5	Jawinger samolyotları	2000	407

Kesteden kórinip turipti, Germaniya barlıq tarawlar boyınsha ústinlikke iye edi.
Tanketka – pulemyotli tez júrer kishkene tank esaplanadı.

Polshaniń awqamslari batista tezlik penen háreket etpedi, sol waqıtta olardıń áskeriy kúshleri Germaniyadan joqarı dárejede edi. Máselen: Franciya urıstan aldın óz armiyasın jasırın ráwıshte Germaniya shegaralarına alıp kelip jaylastırǵan edi. 10-sentyabrge kelip olardıń sani 90 áskeriy dúzilmelerine jetken edi. Franciya armiyası tankler hám artelleriya janında Germaniyadan ústin edi. General Golderdiń maǵliwmatına qaraǵanda batıs frontta nemis armiyası diviziyalar artelleriyasın qosıp esaplaǵanda 300 pushka, top hám artelleriya qurallarına iye edi. Bul waqıtta Franciyaniki 1600 edi. Jáne francuz armiyasında 2000 tank ta bar edi, nemis-fashist armiyalarında bolsa tank joq edi.

Bunnan tısqarı batıs frontta Angliyanıń 1500 samolyoti, sonnan 1144 danası bombalawshı hám qırıwshı samolyotlar edi. Franciya 1400 áskeriy samolyotqa iye edi.

Bul faktler awqamlastıń batista úlken ústinlikke iye bolǵanlıǵın, Germaniyaǵa qarsı 3000 ǵa jaqın samolyotti qarsı taslap, urıstıń barısın ózgertiwi múmkinligin kórsetti. Kerisinshe, olar úlken ústinlikke iye bolıwlarına qaramay, Polshaniń baǵınıwın gúzetip turdı.

Germaniya bas komandirligi shtabınıń baslıǵı general-feldmarshal V.Keytel: «Eger Angliya hám Franciya hújim taktikasın qollaǵanında olarǵa qarsı arzimáǵan kúshimizdi qorǵanıwǵa taslawdan basqa sharamız qalmaǵan bolar edi», - degen edi, urıstan keyingi eske túsiriwlerde.

1939- jıldıń 16-sentyabrinde Polsha húkimeti mámleket xalqın óz halına taslap Ruminiyaǵa qashıp ketti. Germaniya Polshaǵa hújim baslaǵanda Sovet húkimeti SSSRdıń «biytárepligin» járiyalap edi.

Keyin ala nemis dereklerinen sol náirse málim boldı, Berlin SSSRdan Polshaǵa qarsı áskeriy háreketlerdi baslawdı 1, 3, 5, 8, 12-sentyabrlerdegi notalarında talap etti.¹ Sol waqıtta SSSR 1939-jıl 23-avgust pitiminiń jasırın bántlerine muwapıq 1939-jıldıń 17-sentyabrinde Polsha aymaǵına bastırıp kirdi hám 12 kún ishinde batıs Belorussiya, batıs Ukraynaniń 12 mln xalqına iye bolǵan 190 mın kv kmlik aymaqtı basıp aldı. Sovet húkimeti batıs Ukrayna hám Batıs Belorussiya

¹ Новая и новейшая история. 1989., 5. С. 24.

xalqınıń turmısı hám múlkin óz qorǵawına alıwdı óziniń wazıypası dep sanadı. Moskvanıń Polsha mámleketi joq etilgenligin tiykarlawshı pikiri xalıq aralıq huqıqqa qayshi keletuǵın edi, sebebi, waqıtshalıq okkupaciya ayırım bir mámlekettiń birotala joqqa shıǵarılıwına sebep bola almas edi. Tariyxiy dereklerge tiykarlanatuǵın bolsaq, Sovet armiyasınıń Polshaǵa bastırıp kiriwi soqlıǵısıwılsız bolmadi. Dáslep Lvov hám Lyublyanke aymaqlarında qurallı soqlıǵısıwlar boldı. Biraq bul soqlıǵısıwlar Germaniya hám SSSR áskerleriniń Brestte birgelikte ótkizilgen áskeriy paradına irkinish ete almadı. Sovet Awqamınıń 1939-jıl 17-sentyabrinde Polshaǵa jiberen notasına tiykarınan, Polsha húkimeti SSSR menen urıs jaǵdayında emesligin málim etti. 17-sentyabrde ele Polsha aymaǵın tárk etpesten-aq Polsha armiyasınıń bas komandiri marshal **Ridz-Smigli** armiyasına tómendegi mazmunda buyırıq bergen edi.: «Sovetler kirip keldi. Ruminiya hám Vengriyaǵa eń jaqın jollar menen tez sheginiwdi buyiraman. Sovetler menen urıspań, tek ǵana olar tárepinen basım ótkizilgende yamasa áskeriy bólimlerimizdi quralsızlandırıwǵa urınǵanda ǵana sawash etiwge ruxsat beriledi. Varshavanı nemislerden qorǵaw wazıypası óz kúshinde qaldı. Sovetler menen soqlıǵısqań otryadlar olar menen tezlik penen sóylesiwler alıp barsın. Sóylesiwlerden maqset Vengriya yamasa Ruminiya aymaqlarına jetip bariw».¹

Usınday buyırıqtı Lvovtiń qorǵanıwına basshılıq etken general V.Lyanger de alǵan edi: «Biz tek ǵana Germaniya menen urısıp atırǵanıwız joq, bolshevikler bunnan tısqarı . Eger Sovet armiyaları hújim etpese, olarǵa qarsı oq atılmasın». Polsha áskerleriniń bir bólimi qızıl Armiyaǵa óz quralların tapsırǵan bolsa, bir bólimi áskeriy háreketlerdi toqtatpadı. Sovet áskerleri Lvovqa jetip kelgennen soń general Lyanger olar menen sóylesiwlerdi baslap jiberdi. Polshadaǵı sońǵı qarsılıq urısları 2-oktyabrde boldı hám bir aylıq urıstan soń Polsha okkupaciya etildi. Polsha armiyasınan 66,3 mıń adam óldi, 133,7 mıń adam jaradar boldı. 420 mıńǵa jaqın adam tutqınǵa alındı. Nemis fashistler armiyasınan 10,6 mıń óldi, 30,3 mıń jaradar boldı hám 3,4 mıń adam biydárek joǵaldı.

¹ Новая и новейшая история. 1989. 5. стр-25.

Sırtqı isler komissari B. M.Molotov 1939-jıl 31-oktyabrinde Sovet áskerlerinen 739 adam joq bolǵanlıǵı hám 1862 adam jaradar bolǵanlıǵı haqqında xabar berdi. Polyaklardıń kórgen ziyanları bolsa anıq emes edi. Sovet baspa sózinde kórsetilgen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, Ukrayna frontı tárepinen 181mıń ásker hám 10 000 oficerler quralsızlandırıldı. Belarussiya frontı boyınsha bul kórsetkishler járiyalanbaǵan edi. Polyak dereklerinde bolsa bul kórsetkish, biraz kóbirek kórsetilgen: 230-250 mıń adam quralsızlandırılǵan (solardıń ishinde 10-12 mıń oficer bar edi). Batıs Ukrayına hám Batıs Belarussiya da jasawshı xalıqqa tiyisli áskerler óz úylerine tarqatılıp jiberildi. Qalǵanları bolsa lagerlerge jaylastırıldı. 1939-jıl oktyabr ayınan reparaciya (áskeriy tutqınlardıń óz watanına qaytıwı) baslansada, bul Polsha armiyasınıń oficerler quramına, policiya hám jandarmeriyanıń joqarı lawazımlı adamlarına qarata qollanılmadı. Sovet áskerleri 1919-jılda belgilengen «Kerzon sızıǵı» shegarasında toqtadı. 1939-jıl 28-sentyabrinde Moskvada SSSR hám Germaniya ortasında doslıq hám shegara haqqında tastıyqlanǵan shártnamaǵa muwapıq «hár eki mámleket mápleri» shegarası Narev, San hám Batıs Bug dáryaları boylap belgilendi. Polshanıń úlken aymaǵı Germaniya tárepinen okkupaciya etildi. Ukrayna hám Belorussiya jerleri bolsa, SSSRǵa qosıp alındı. Eki mámleket ortasında shegaralardıń etnikalıq bólip alınıwdıń tán alınıwı, xalıqaralıq huqıq normalarınıń qopal túrde buzılǵanlıǵın bildiredi. Keyingi dereklerden sol nárese boldı, kelisiwler 1939-jıl 23-avgustta tastıyqlanǵan shártnamanıń tómendegishe jasırın protokollarında óz sáwleleniwin tapqan edi¹.

Jasırın protokol – 1. Sovet mámleketi qol astına ótetuǵın hám onıń máplerin bildiretuǵın aymaqlardan nemis milletine tiyisli bolǵan adamlardıń Germaniya aymaqlarına kóshiwine, tosqınlıq jasamawǵa Sovet húkimeti razı boldı. Óz gezeginde, Germaniya húkimeti de Ukrayna hám Belorussiyaǵa usınday májbúriyatti júkledi.

¹ Новая и новейшая история. 1993., №1 стр-3.

2. Jasırın protokol-Litva aymağı SSSRdın mámleket mápleri sheńberinde ótti. Óz gezeginde, Germaniyağa Lyublin hám Varshava voevodinaları aymaqları ótti.

3. Jasırın qosımsha protokol-hár eki mámleket Polsha tárepinen ózleriniń máplerine qarsı bolğan xabarlardın alıp barılıwına jol qoymawğa kelisip aldı. Solay etip, Polsha Germaniya hám SSSR tárepinen súrbetlershe bólinip alındı. 1939-jıl sentyabr ayında Polshanın jeńiliwi polyak xalqı ushın eń awır waqıya boldı. 1939-jıl 8-oktyabrde fashistler húkimetiniń Dekreti menen 9,5 mln adamlıq xalıq jasaytuǵın aymaqtı nemis úlkesi dep járiyaladı. Polshanın úlken bólegi 3-Reyxqa qosıp alındı. Polsha mámleketi endi joq edi. Sovet áskerleri onıń táǵdirinde hesh qanday orın tuta almadı. 1939-jıl 17-sentyabrinde baslangan háreketler nátiyjesinde, Sovet áskerleri tárepinen Polshanın bir neshe mın sanlı oficerleri quralsızlandırıldı hám tutqınǵa alındı. Olardıń kópshiligi oqıtıwshı, shıpaker hám shegara xizmetshilerine tiyisli adamlar edi.

Beriyaniń Stalinge bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, 1940-jıldıń mart ayında Sovet áskeriy lagerlerinde 14736 polyak tutqınları bolǵanlıǵın kóriwge boladı. Bunnan tisqari Ukrayna hám Belorussiyaniń batıs wálayatlarındaǵı qamaqxanalarında jáne 10685 polyak áskerleri bar edi. Ruslardın polyak oficerleri saqlanıp atırǵan lagerleri Kozelsk, Ostashkov hám Starobelskde jaylasqan edi.

1940-jıldıń báhárinde Polsha jámáátshiligi ortasında bul lagerler jawılǵanlıǵı hám tutqınlar belgisiz baǵdarǵa alıp ketkenligi haqqında xabarlar tarqaldı. 1943-jılda Gitlershiler Germaniyası tárepinen okkupaciya etilgen Smolenskke qaralı **Katin toǵayında** polyaklardın massalıq tárizde kómilgen qábirleri tabıldı. Keyingi jıllarda, NKVD hám KGPǵa tiyisli bolǵan jasırın hújjetlerde bul qırǵın etiwlerdiń Sovet húkimeti tárepinen ámelge asırılǵanı anıq boldı. Stalin, Molotov, Voroshilov, Mikoyan, Kalinin, Kaganovich hám Beriyalardıń basshılıǵında polyak áskerlerinen 21857 adam atıp taslangan edi. Mine usı maǵlıwmatlardın ózinen de Sovet húkimetiniń basqınshılıq tan ibarat bolǵan sırtqı siyasatın ańlap alıw qıyın edi.

1939-jıl sentyabrinen 1940-jıl apreline shekem 7 ay dawamında batıs frontta belsendi urıs háreketleri bolmadi, tek teńizlerde ǵana birqansha urıs háreketleri bolıp turdı.

Angliya hám Franciya 1939-jıl 3-sentyabrde Gitlershiler Germaniyasına urıs járiyalǵan waqıtta, Polshada urıstıń úshinshi kúni dawam etti. K. Klawzvectıń sózleri menen aytqanda batıs mámleketleriniń basshıları «Qálemdi qılıshqa» almastırdı da, biraq bul qılısh penen dushpan kókiregine soqqı beriwge asıqpadı.

Barlıq jawinger jaǵdayǵa keltirilgen áskeriy bólimler shegaralarda óz ornin iyelep, birden-bir áskeriy háreketke kirirken joq. U. Cherchil bul waqıtqa táriyp beredi: «Fronttaǵı tınıshlıqtı tek ǵana bazıda atılǵan pushka oqları, razvedkashı patrullar buzar edi. Barlıq mámleketlerdiń armiyaları hesh bir mámleket tárepinen basıp alınbaytúǵın siyaqlı bir-birine qarap turatúǵın edi».

Franciya jurnalisti Derjeles bul urısqa «Tań qalarlıq urıs» atamasın berdi hám bunnan soń shet el baspa sózinde «Tań qalarlıq urıs» dep atala basladı. Cherchil bul dáwirdi «qas qarayǵan waqıt» (sumerki voynu) dep atadı. Germaniyada batıstaǵı urıstı «zitskrig», yaǵnıy ótirip urısıw dep atadı. Tiykarında bul urısta hesh qanday ayırıqshalıq joq edi, sebebi Angliya hám Franciyanıń Chamberlen hám Daladye basshı húkimetleri Germaniyaǵa qarata áskeriy tárepten ústin bolsada, Germaniyaǵa qarsı urıs jasawdı qálemedi. Sebebi, 1939-jıl sentyabrinde Germaniyanıń barlıǵı bólip 105 diviziyası, 4.400 samolyotı 100 dana áskeriy kemesi, Angliya hám Franciyanıń bolsa birge qosıp esaplaǵanda 125 diviziyası, 7300 samolyoti, 500 áskeriy kemesi bar edi. Germaniya usı waqıtta urıs ashıwǵa tolıǵı menen tayın emes edi. Onıń shegara qorǵanın («zigfrid siziǵın») jarip ótiw múmkin edi. Biraq, batıs mámleketleri jańa Myunxen siyasatı menen SSSRǵa qarsı til biriktiriw maqsetinde boldı. Franciya hám Italiya ortasında Germaniya menen jarasıw haqqında rásmiy emes sóylesiwler boldı. 1939-jıl 19-oktyabrde Angliya hám Franciya Turkiya menen Finlandiya urısına aralastı.

Germaniya Polshanı basıp alǵannan keyin óziniń agressiyasın batıs Evropaǵa qaratadı. Batıs Evropadaǵı «tań qalarlıq urıs» tan paydalanıp, Gitler Germaniyası óz áskeriy kúshlerin (135 dana piyada áskerler diviziyasın, 10 dana tank

diviziyasın, 4000 samolyottı) qorqpastan batıs shegaralarğa topladı hám urıs rejelerin islep shıqtı. Gitlershiler Germaniyası Angliya hám Franciya mámleketleriniń antisovet qarasları hám qurallı kúshleriniń háreketsizliginen sheberlik penen paydalandı. Fashistlerdiń úgi-násiyatı mashinası vermaxt qurallı kúshleriniń «jeńilmesligi» haqqındağı xabar tarqattı. Sonıń menen bir waqıtta Germaniyanıń «tınıshlıq súyiwshiligi» hám awqamlaslar kóz aldında antisovet til biriktiriwshilikke qatnasıwı múmkinligi haqqındağı pikirler júdá kóp márte ayıldı.

1939-jıl sentyabr-oktyabr aylarında Gitler bir neshe márte Germaniya batıs mámleketleri menen urısıwdı qálemeytuǵının hám Franciya shegarasın eń aqırǵı noqat dep esaplanıwın aytıp ótken edi. Bunnan tısqarı Angliya Germaniyaǵa birinshi jer júzilik urısı dáwirinde tartıp alınǵan koloniyaların qaytarıp beriwine úmit etkenligin de esletip ótti.

Biraq haqıyqatında awhal basqasha edi. 1939-jıl 27-sentyabrde Germaniya qurallı kúshleri bas komandirleri hám shtab baslıqlarınıń keńesinde Gitler batısqa hújim shólkemlestiriw rejelerin tezlik penen islep shıǵıwǵa buyırq berdi. Urıstan maqset Angliyanı boysındırıw hám Franciyanı qıyratıwdan ibarat edi.

1939-jılı 9-oktyabrde islep shıǵılǵan № 6 derektiva áhmiyetli rol oynadı. Vermaxt qurǵaqlıqtağı armiyasınıń Bas komandiri 1939-jılı 19-oktyabrde armiyanıń batısqa hújim shólkemlestiriwin kózde tutqan. «Gelb (sarı) operaciyası» dep atalǵan rejeni óz ishine alǵan derektivaǵa qol qoydı. Derektiva nemis armiyasınıń batıs fronttıń arqa jónelisi arqalı Gollandiya, Belgiya, Lyuksemburg hám Arqa Franciyaǵa basıp kiriwin kózde tutqan edi. Biraq, hújimge jaqsı tayarlıq kórmegenlikten, hawa-rayınıń qolaysızlıǵı, jeńiske erisiwine tolıq isenimniń joqlıǵı sebepli hújim 1940-jıldıń 29-martına qaldırıldı. Bul arada Germaniyada áskeriy quralları tiykarınan tank, samolyot hám awır artilleriya topların islep shıǵarıw keskin ósti. Qurallı kúshlerdiń tártibi de kúsheydi.

1940-jılı báhárde Germaniya 156 diviziyaǵa, Angliya hám Franciya bolsa birgelikte 142 diviziyaǵa iye edi. 142 diviziyadan 102 si Germaniyaǵa qarsı qaratılǵan edi. Gitler de qatal hám tez háreket etti. Ol batısta ástelik penen qurallı kúshlerdi toplam 1940-jıl báhárinde Belgiya hám Franciya shegaralarında 135 ten

artıq diviziyanı jámledi, áskerler sanı texnika hám aviyaciya tarawında júda úlken ústinlikti qolǵa kiritti. Biraq, Germaniya komandalıǵı aldın Skandinaviyada áskeriy-teńiz hám hawa bazaların qurıwǵa qarar etti, sebebi olardan turıp Angliya flotın aktiv háreketlerine qarsılıq kórsetiwi múmkin edi.

1940-jıl 1-martta Gitler Norvegiya hám Daniyanı basıp alıwın kózde tutqan «Vezeryubung» («Vezerdegi shınıǵıwlar») atamasındaǵı áskeriy rejeni ózinde jámlegen derektivaǵa qol qoydı. «Vezeryubung» rejesine muwapıq Gitlershiler hawa hám teńiz desant áskerlerin qollaw arqalı hár eki mámleketke bir waqıttıń ózinde hújim jasamaqshı edi. Bul rejeni ámelge asırıw ushın názerde tutilǵan qurǵaqlıqtaǵı áskerler (9 diviziya hám brigada) general N. Falkenxorst komandalıǵındaǵı 21 armiya birikpesi birlestirildi. Bul operaciyanı ámelge asırıw ushın 96 áskeriy hám transport kemeleri, 35 suw astı kemesinen ibarat áskeriy teńiz floti hám de 500 transport samolyotınan ibarat 5-áskeriy hawa kúshlerine qaraslı 10-aviyaciya korpusınıń da qatnasiwi belgilengen. Bunnan tısqarı fashist komandalıǵı Germaniyanıń Norvegiyadaǵı eski agenti Kvisling bassılıǵındaǵı jergilikli fashistlerdiń de járdemine úlken úmit bayladı. Norvegiya qurallı-kúshleri birqansha hálsiz edi. Solardan, qurǵaqlıq armiyası 150 000 adamnan ibarat bolıp, qosımsha 100 000 adam bar edi. Áskeriy hawa kúshleri eski markadaǵı 180 samolyottan, áskeriy teńiz kúshleri 4 awır kreyser, 30 mina tasıwshı 9 suw astı kemesi, 11 mina irkiwshi (minnix zagradiyeley) hám birneshe onlap qosımsha kemelerden ibarat edi.

1940-jıl aprel-mayda arqa Germaniya Arqa hám batıs Evropada ayawsız operaciyalardı tez baslap jiberdi.

1940-jıl 9-aprelde «Vezeryubung» operaciyası baslandı, biraq áskerleri qarsılıqqa dus kelmey mámleket ishine tezlik penen kirip bara basladı. Sonıń menen bir waqıtta nemislerdiń teńiz desanti Zeeland, Fyunen hám Falster atawlarına túsirildi.

Daniya koroli Kristian X tárepinen shaqırılǵan keńeste nemislerge qarsılıq kórsetpew hám baǵınıw haqqındaǵı qarar qabıl etildi. Daniya qısqa waqıt ishinde baǵındı, biraq Norvegiya qarsılıq kórsetiwdi dawam ettirdi. Skandinaviya yarım

atawların basıp alınıwı nátiyjesinde nemisler júdá áhmiyetli strategiyalıq punktke iye bolıwın anlağan Angliya hám Franciya áskerleri háreketke kele basladı. 14-aprelde 24 ingliz piyada brigadasi Narvikğa kelip tústi. Bunnan tısqarı inglizlerdiń 146-piyada brigadasi, francuzlardıń 5-brigadalari da járdemge jetip keldi. Biraq nemislerdiń 10-mayda baslağan hújimleri sebepli, awqamlas armiyalar óz aymaqların qorgaw maqsetinde alıp ketildi. Nemisler tárepinen Tronxeyn hám Norvikte áskeriy bazalari qurıldı. Olarda Germaniya teńiz flotiniń tiykarǵı birlespeleri haqqında suw astı flotiniń tiykarǵı bólimi jámlendi. Bergen hám Tronxeynde áskeriy hawa bazalari qurıldı. Angliya menen Franciya Norvegiyağa járdem beriwdi wáde etse de, biraq olar da órinlamadı. Norvegiyada baǵıngannan keyin Germaniya batısqa qarap atlanıwın biytárep mámleketler territoriyasınan baslamaqshı boldı. Bunıń ushın ol provakaciya qollandı. Fashistler samolyotı Germaniyanıń arqa tárepindegi Frayburgqa qarap uship keldi. Germaniya bul ushıwdı Belgiya, Gollandiya hám Lyuksemburg aviaciyasına moynına jala jawdı. 40-jıldıń 10-mayında bul mámleketlerge bastırıp kiriw haqqında biyriq berdi. Bir waqıttıń ózinde Franciyağa da hújim baslandı.

1940-jıl 10-mayda bul úsh mámleketti basıp alıwdı kózde tutıwshı «Gelb» operaciyası baslandı. «Tań qalalarlıq urıs» (1939-jıl sentyabr-1940-jıl may) dáwiri juwmaqlandı. Nemis armiyasınıń basqınshılıǵı Gollandiya, Belgiya, Lyuksemburg hám Franciyanıń aerodromları, komandalıq punktleri, áskeriy skladları hám áhmiyetli sanaat oraylarına kúshli hawa hújimi menen baslandı. 14-mayda Gollandiya baǵındı. Angliya-Franciya hám Belgiyanıń úlken áskeriy kúshleri nemis armiyası tárepinen teńizge Dyunkerk janında tosıp qoyıldı. Bulardıń bir bólimi Britaniya atawlarına evakuaciya etildi, 28-mayda Belgiya baǵındı.

Teńiz boyındaǵı awqamlaslar qolında bolǵan sońǵı úlken port Dyunkerk qawıp astında edi. Angliya komandalıǵı óz armiyası hám Belgiya-Franciya bólimlerin evakuaciya etiwǵa qarar etti. 1940-jılı 4-iyunǵa shekem dawam etken Dyunkerk operaciyası dawamında 338 000 ǵa jaqın adam, sońınan 123 000 francuz hám belgiyalıqlar alıp shıǵıldı. Bul awır áskeriy texnika evakuaciya

aymağına taslap ketildi hám gitlershilerdiń qolina tústi. Angliyalıqlar evakuaciya dáwirinde 224 keme hám transport (sudna), hám de 106 samolyottan ajıralıp qaldı.

Vermaxttiń batıs Evropadağı birinshi áskeriy operaciyası mine usılay juwmaqlandı. Oǵan muwapıq, gitlershiler Gollandiya hám Belgiyanıń áskeriy kúshlerin boysındırdı hám 28 francuz diviziyasın qıyrattı.

Nemis fashist áskerleri Franciyanıń arqadağı áskerlerine izbe-iz soqqı berip Franciya arqadan Túslik hám Túslik-batıs táreplerine kirip bardı. Franciyanıń tiykarǵı áskeriy kúshleri Franciya-Germaniya shegarasında, «Mojino sizigi» nda qalıp ketti.

5-iyunda Germaniya Parij tárepke hújim basladı. 10-iyunda Italiya hám Angliya menen Franciyaǵa urıs járiyaladı. Franciya húkimeti nemis fashist áskerlerine qatal túrde qarsı shıǵa almadı hám ol Parijden Tur qalasına qashıp ótti. Franciya armiyasınıń komandiri Veygan jarasıw usınısın kiritti. Biraq, Parij nemisler tárepinen 14-iyunda basıp alındı. Parij basıp alınǵanan soń, Franciya húkimeti Bardo qalasına kóship ótti hám 17-iyunda Franciya premyer ministri Peten Germaniya húkimetine júdá awır waziypalar hám shártler menen bolsa da jarasıwdı iltimas etti. 19-iyunda Franciyanıń 10-armiyası áskeriy háreketlerdi toqtattı.

1940- jıldıń 22-iyun saat 18 den 32 minut ótkende Franciya húkimeti atınan general Xontciger sózsiz baǵınıw aktine qol qoydı. 1918-jıldıń 11-noyabrdegi jaǵday qaytalandı. Marshall Foshtiń vagoni muzeyden Kompyen toǵayına alıp barıldı. Bul máresimde Gitlerdiń ózi de qatnastı. Germaniya tárepinen aktke Keytel qol qoydı. Germaniya Franciyanıń pútkil arqa tárepi hám Atlantika okeanına tutasqan bárshe jaǵaların iyeledi.

Basıp alınbaǵan bólegi Germaniyaǵa vassal bolıp qaldı hám shiyki zat, azıq-awqat hám de ishshı kúshi jetkizip berip turatuǵın boldı. Kelisimge muwapıq Franciyanıń áskeriy-teńiz, áskeriy-hawa flotı quralsızlandırıldı, biraq Germaniyanıń iqtıyarına berilmedi. Germaniya menen kelisiwge hám jarasıwǵa

muwapıq Franciyanıń bazi bir aymaqları demilitarizaciya etildi, yaǵniy quralsızlandırıldı hám áskeriy sanaattan ayırıldı.

1940-jıl 10-maydaǵı arqa-Shıǵıs fronttaǵı kúshler dárejesi:

№		Franciya	Angliya	Belgiya	Gollandiya	Awqamlar barlıǵı	Germaniya
1	Jeke quramı	2 mln 440 mın	395 mın	600 mın	350 mın	3 mln 785mın	3 mln 300 mın
2	Diviziyalar	104	10	23	10	147	135
3	Tankler sanı	2789	310	-	-	3099	2580
4	Samolyotlar	1648	1837	186	120	3791	3824
5	Artilleriya quralları 75 mm hám onnan joqarı	11200	1350	1338	656	14544	7378

Franciyanıń qiyratılıwı Evropa mámleketleriniń urıs baslaw aldındaǵı Germaniyaǵa qarsı koaliciyasınıń saplastırılǵanin bildiretuǵın edi. Angliya hám Franciya húkimetleriniń Myunxen pitimi boyınsha háreketleri, olardıń nacistler agressiyasına qarsı gúreste xalıq massasına suyeniwdi qálemewi, awqamlaslar ortasındaǵı qarama-qarsılıqlardıń boliwi, strategiyanıń tómengligi – olardıń barlıǵı anglo-francuz Awqamınıń joqqa shıǵıwınıń tiykargı sebepi boldı. SSSR diń nábettegi basqınshılıq rejesi Baltıq boyı respublikalarına qaratıldı. SSSR 28-sentyabrde Estoniya menen, 5-oktyabrde Latviya menen hám 10-oktyabrde Litva menen qısım jasaw jolı arqalı ózara járdem aktlerine qol qoydı.

Kelisimlerge muwapıq, Sovet awqamı Estoniya hám Latviya aymaqlarında áskeriy teńiz bazaları hám aerodromlar qurıw, Litva aymaǵınıń málim orınlarında piyada áskerler hám áskeriy hawa kúshlerin saqlaw huqıqın qolǵa kiritte. Litva menen kelisimge saykes Sovet Awqamı Litva Respublikasına onıń 1920-jıl

Polsha armiyası tárepinen basıp alınğan eski paytaxtı Vilnyus hám Vilnyus wálayatın tapsırdı.

Biraq bul menen SSSR qanaatlanbadi, bul respublikalardı SSSR quramına qosıp alıw onıń maqseti bolǵanlıǵı ushın 1940-jıl 14-16-iyunda Sovet húkimeti Baltıq boyı mámleketleri húkimetlerinen ózara járdem shártnamalarına ámel etiwdi talap etti hám de antisovetlik úgit-nasiyatlarǵa jol qoymaw ushın bul mámleketler aymaǵına sovet áskeriy bólimlerin kirgizdi. 1940-jıldıń jazında bul respublikalarda jasalma ráwishte «sociyalistlik revolyuciya» ámelge asırıldı hám avgust ayı basında SSSR quramına alındı.

Sovet húkimeti 1939-jıldıń gúzinen Finlyandiya xalıq-aralıq reaksiya kúshleriniń SSSRǵa qarsı platsdarmına aylanıp qalğan, Finlyandiya tárepinen SSSRdıń arqa shegaralarına, tiykarınan shegaradan 32 km beride bolǵan Leningradqa, sonday – aq Kronshtadt hám Murmanskqa qáwip salındı, Kareliya boyında batıs mámleketleriniń járdemi menen kúshli áskeriy qorǵanlar («Mannerley m sızıǵı») qurılǵan hám fin armiyası eń jańa qurallar menen qurallanıp, SSSRǵa qarsı urısqa tayarlanbaqta degen sıltawları menen Finlyandiyǵa qarsı kompaniyanı baslap jiberdi. Sovet húkimeti 1939-jıldıń oktyabr – noyabr aylarında Finlyandiya húkimetine dáslep járdem aktın duziwdı, soń Leningrad hám Murmansk temir jolı qáwipsizligin támiyinlew sharaların kóriwdi (Kareliya boyındaǵı aymaqtıń bir bólimin SSSRǵa beriwdi, Fin qoltıǵına kiriwge jaqın jerde áskeriy-teńiz bazası ushın ijarǵa kishi aymaq beriliwin) talap etti hám bul máseleler boyınsha Moskvada soylesiwler alıp barıldı. Finlyandiya húkimeti SSSRdıń zorawanlıqqa tiykarlangan talaplarına kónbedi, hám óz shegarası boylap ulıwma mobilizaciya járiyaladı. 1939-jıldıń 29-noyabrinde Sovet húkimeti Finlyandiya menen diplomatiyalıq baylanıstı úziwge hám óz askerlerine shegaradan ótiwge buyırıq berdi. Urıs háreketleri 30-noyabrde baslandı. Sovet Finlyandiya urısı (1939-jıl 30 – noyabr 1940-jıl mart) nda Angliya Finlyandiyaga 101 samolet, 200den aslam top, bir neshe 100 mın snaryad, aviyabomba hám tankke qarsı minalar; Franciya bolsa 175 samolet, 500ge jaqın top, 5 mınnan artıq pulemet, mınǵa jaqın snaryad, qol granatası hám basqalardı

jetkizip berdi. AQSH bolsa Finlyandiyaga 30 mln dollar kóleminde eki márte zaem berip, áskeriy materiallar jiberdi. Guver basshılıgında AQSHta «Finlyandiyaga járdem komiteti» dúzildi. Bunday komitetler Angliya hám Franciya da dúzildi. Bulardan tısqarı 1940-jıl báhárde Finlyandiyaga Angliyadan jáne 100 samolet, Franciya dan 50 mın adamlıq ekspeditsion armıyanı jiberiw belgilendi. SSSR agressorlıqta ayıplanıp 1939-jıldın dekabrinde Milletler awqamınan shıǵarıldı. Shvetsiya húkimeti urıstın Skandinaviyaga jayılp ketiwinen qawipsirep eki ortada daldalshılıq rolin atqardı. 2-3 háptege mólsherlengen urıs 105 kúnge sozılıp ketti. Uzaq tartısıwlardan soń 1940-jıldın 12-martında SSSR menen Finlyandiya ortasında Moskvada kelisim shártnaması dúzildi hám jańa shegara sızığı belgilendi. Leningrad, Murmansk hám Murmansk temir jolının qawipsizligi támiyinlendi. Finlyandiyanın Xanko yarım atawı hám oǵan jaqın atawlar 30 jıl múddet penen SSSRğa ijaraga berildi hám ol áskeriy bazağa aylandırıldı. SSSR aymaǵı quramına Vuborg qalası, Vuborg qoltıǵı hám atawları menen Kareliya tumsıǵı, Ladoga kólinin arqa hám batıs jaǵalıǵı, Kandalakshtın batıs bólimi, Barens teńizi boyındaǵı Rıbachiy hám Sredniy yarım atawlarının batıs bólimi qosıldı. Shegara Kareliya boyınan 120 km arqağa sozıldı. Shártnamağa saykes hár eki tárepte bir-birine hújim qılmaw, bir-birine qarsı awqamlarğa qosılmaw májbúriyatların aldı. Finlyandiya SSSRğa ótken jerler sol waqıtta dúzilgen Karelo-Fin Sovet Sotsiyalistlik Respublikasınıń bir bólimin quradı.

1940-jıl iyun aqırında 1918-jıl yanvarınan baslap burjua Ruminiyası qolında qalıp kiyatırǵan Bessarabiya máselesin sheshiw kerek edi. Bul másele tınıshlıq jolı menen sheshildi. 1940-jıl 28-iyunında Bessarabiya hám arqa Bukovina Ruminiyadan alındı. Arqa Bukovina hám Bessarabiyanın túslik rayonları Ukraynaga qosıldı. Bessarabiya bolsa Moldaviya ASSRğa qosılıp, ol 1940-jıl avgust basında Moldaviya SSSRğa aylandırıldı.

Solay etip, koloniyal Sovet dúzimi dáwirinde «Sovet shegaralarınıń bekkemleniwi» dep atalǵan basqınshılıq ilájlari SSSR tárepinen solay ámelge asırılǵan edi.

1940-jıldıń jazı ayı ortalarına shekem nemis-fashistler Norvegiya, Daniya, oraylıq hám arqa – batıs Evropadaǵı mámleketler ústinen óz húkimranlıǵın ornatıp bolǵan edi hám sonıń menen bir qatarda strategiyalıq abıroyıda asıp bardı. Batıs Evropadaǵı hújim dawamında vermaxt armiyası úlken áskeriy tájiriybe topladı. Dáslepki jeńisten quwǵan nemis – fashist húkimetiniń basshıları Sovet Awqamına qarsı urıs baslaw imkanı payda boldı dep baxalay basladı. Bunıń ushın batıs Evropada tolıq ústemlikti qolǵa kiritiw, Angliyanı boysındırıw kerek edi. Germaniya ıqtıyarında endi urıstı jeńis penen tamamlaw ushın derek jeterli edi. 1940-jıl 16-iyulda Joqarı komandirliktiń «Zeeleve» («Teńiz arıslanı») atlı desant taslaw operaciyasın tayarlaw haqqındaǵı derektivanı jariyaladı. Operaciya 1940-jıl 15-avgustqa belgilengen edi, biraq ol Angliya flotı tolıq ústinlikke iye bolǵanlıǵı ushın ámelge aspay qaldı. Bunnan tisqari gitlershilerge Angliya aspanında ústinlikke erisiw ańsat bolmadı. Nemis-fashist áskerlerin La-Mansh arqalı Ullı Britaniya atawlarına alıp barıw ushın qurallarında jetispeytuǵın edi. Qullas bul reje qaǵazda qalıp ketti hám Angliyanı qorqınıshqa salıw qurallarınan biri bolıp xızmet etti.

1940-jıl avgust ayında inglizler hawa hújimindegi korganıw dizimin bir qansha bekkemlewge eristi. Dushpanǵa qarsı turıw ushın 4 aviyasiya toparları dúzildi. Aviya toparlardı birlestirgen qırıwshılar komandalıǵı ıqtıyarında 700 jawinger samolet, 290 zapastaǵı samolet bar edi. Bunnan tisqari Angliyanıń Germaniyaǵa qarsı hújim shólkemlestiriw imkaniyatına iye 430 bombalawshı áskeriy samoletları da bar edi.

Angliya hawa hújiminen qorganıw sisteması 2000 mınǵa jaqın zenit artilleriya topları menen qurallanǵan bolıp, radarlar dushpan samoletların 160 km aralıqtan anıqlap alıw imkaniyatına iye edi.

Nemis komandirligi iri hawa hújimine qatnasıw ushın eki áskeriy hawa flotın iske saldı. 1480-bombalawshı, 980 qırıwshı hám 140 razvedka menen shuǵıllanıwshı samoletlar hújim ushın tayarlap qoyıldı. Hújim 1940-jıl 13-avgustta iri hawa hújimi menen baslanıp, onda 800 bombalawshı hám 1140 qırıwshı samoletlar qatnastı. Sol kúni armiyaniń Túslik-Shıǵıs aymaqlarındaǵı

ayrodromlar hám radiolokatsiya stansiyalar bombalandı. Keyingi kúnlerde hár kúni Britaniya atawların 1500 ge jaqın samoletlar bombaladı.

Hawada ústinlikke erisiw ushın alıp barılğan urıslar 7-sentyabrge shekem dawam etti. Hár kúni 1000 ға jaqın samoletlar Britaniya atawların bombardimon etti. Biraq ingliz ushıwshı hám zenitshileriniń kúshli qarsılıǵı sebepli nemislerde úlken zıyan kórdi. Britaniya atawların qorǵanıwında polyak hám chex ushıwshılarıda belsene qatnastı. Sentyabr ayınıń basında nemis fashist askerleriniń komandalıǵı ingliz aviyasiyasın qiyratıw hám aspanda ústemlikke iye bolıw ushın alıp barılğan áskeriy háreketler nátiyjesiz shiqqanına kóz jetti. Nemis aviyasiyasınıń keyingi áskeriy háreketleri keskin ózgertildi; 5-sentyabrde áskeriy hawa flotları bunnan bılay hawa hújimlerin aviyasiya imaratlarına emes, bálkim iri qalalardı baǵdarlawǵa buyırıqtı aldı. Tiykarınan iri sanaat orayları London, Koventri, Birmingem hám basqa qalalar 7-sentyabrden noyabr ayınıń ortalarına shekem hawa hújimlerine duwshar boldı. Máselen 15 sentaybrde London qalasın 1000 ға jaqın áskeriy samoletlar bombaladı, qala kóshelerinde mınlaǵan bombalar partladı. Mınlap tınısh xalıq qırǵın boldı.

Noyabr ayınıń ortalarından baslap gitlershiler aviyasiyasınıń tiykarǵı jónelisleri Londonnan iri ekonomikalıq hám port qalalardı qaratıldı. Bunnan maqset Angliyanıń áskeriy sanaat bazası hám sawda flotın hálsizlendiriwden ibarat edi. 1940-jıl noyabr ayı ortalarından 1941-jıl fevral ayı ortalarına shekem hawa hújimleri nátiyesinde Angliyada kóplep turar jay imaratları wayran etildi. 40 mınǵa jaqın adam nabit boldı hám 46000 ға jaqın adam jaradar boldı. 15- noyabr kúni tünde shólkemlestirilgen hawa hújimi nátiyesinde iri sanaat qalası esaplangan Konventri jer menen jeksen etildi. 1941-jıl mayına shekem 190 mınǵa jaqın bomba taslandı. Biraq Gitlershilerdiń hawa urısı jolı menen Angliya qarsılıǵın jeńiw rejesi ámelge aspadı.

Angliya hawa hújiminen qorǵanıw dúzimi ıqtıyarındaǵı keń tarmaqlı radiolokatsiya tarmaqları úlken payda keltirdi. Lyuft Baffet komandirliginiń tosattan jasalǵan hújimleri menen tezletiw rejesi ámelge aspadı. Germaniya aviyasiyası hár bir hújimde 10-15 samoletınan ayırıldı. Ulıwma Angliyaǵa

shólkemlestirilgen hawa hújimleri sebepli, nemisler 1700 (203 polyak ushıwshıları hám 71 chex ushıwshıları tárepinen urıp túsirildi) inglizler bolsa 900 samoletınan ayrıldı. Angliya Germaniya aviya siyasasınıń ullı qudreti haqqındaǵı ápsananı joqqa shıǵardı.

Gitler Germaniyası hawadan hújim jasaw hám áskeriy qawipti tarqatıw tiykarında Angliya menen kelisip alıwǵa hám onı óz siyasatına kóndiriwge erispekshi boldı. Biraq ingliz xalqınıń antifashistlik keypiyatı joqarı edi, Cherchill húkimeti jámáátshilik pikiri menen esaplasıwǵa májbúr boldı hám Angliyanıń milliy ǵárezsizligi ushın gúres alıp barıldı. Angliya húkimeti Germaniyaǵa baǵınıshlı halda awqamlas bolıwdı qálemeytuǵın edi. Gitler bolsa óziniń tiykarǵı kúshin SSSRǵa qarsı urısqa saqlap turǵanlıǵı ushın La-Manshtan ótiwge batına almadı.

§9.2. SSSRǵa qarsı urıstıń baslanıwı hám dáslepki joǵaltıwlar sebepleri

1941-jıl 22-iyunda erte tańda Gitler Germaniyası Moskva shártnamasını buzıp SSSRǵa hújim basladı. Germaniya menen birge Italiya, Ruminiya, Vengriya, Finlyandiya hám Slovakiya da SSSRǵa qarsı urıs basladı. Germaniya hám onıń awqamlasları óz qurallı kúshleriniń 65-70%tin SSSRǵa qarsı qoydı. Germaniya óziniń sol waqıttaǵı 214 diviziyası hám 7 brigadasınan 152 diviziyası hám 2 brigadası, yaǵnıy 5,5 mlnǵa jaqın soldat hám oficerin, awqamlasları 38 diviziyanı barlıq bolıp 190 diviziyanı, tank hám mexanizaciyalasqan 35 diviziyanı (3,5 mın tanktı) 5000 ǵa jaqın samalyotti, 50 mınnan artıq top hám minomyotti SSSRǵa qarsı tasladı. Fashist Ispaniyası «Kók diviziya» menen, Vishi húkimeti «Kewilliler Ligioni» menen SSSRǵa qarsı urısta qatnastı. Patsha Bolgariyası Germaniyaǵa járdem kórsetip turdı. Bir qatar biytárep mámleketler - Shveciya, Shveycariya, Turkiya, Portugaliya gitlershilerge áskeriy-strategiyalıq materiallar menen járdem berip turdı. Dushpannıń urıs tájiriybesine hám eń zamanagóy qurallarına iye bolǵan «Norvegiya», «Arqa», «Oray» hám «Túslik» dep atalǵan

gruppировkaları úsh tiykarǵı baǵdarda hújim basladı. 15 kún ishinde dushpan 400 km aymaqqa bastırıp kirdi. Pútkil mámleket áskeriy lagerge aylandı.

Sovet mámleketi dúzilgennen keyingi jıllarda ármiyanı qurallandıruw ushın hesh qanday qárjı ayamadı. Eger, 1920-jıllardıń aqırında qızıl armiya barlıǵı bolıp, 89 tank hám 1394 samalyotqa iye bolǵan bolsa, 1941-jıldıń jazına kelip, SSSR tankleri hám áskeriy samalyotları jaǵınan Germaniya, Italiya, Ruminiya, Finlyandiya, Vengriya hám Yaponiya armiyasın birge qosıp esaplaǵanda da olardan ústin turatuǵın edi. Bul kórsetkishlerge qısqa waqıt ishinde 1929-jıldan 1941-jılǵa shekem bolǵan waqıtta erisildi.

1941-jılǵı **waqıyasınıń** tiykarǵı sebebi, Stalin rejimi dáwirinde Sovet armiyası óz komandirlerinen, óz baslıqları hám sárkárdalarınan ajırılǵan edi.

Bul haqqında 1941-jıl yanvarda Gitler qurallı kúshler basshıları hám wákilleri menen bolǵan keńeste de sóylegen edi, tiykarınan ol V.Brawxich, V.Keytel, A.Yoodl, F.Pawlyus, A.Xayzinger hám basqalarǵa qarata: «Rossiya hár qanday jol menen bolsada qıyratılıwı kerek, buni házir iske asırıw kerek, ásirese, rus armiyası basshısız qalǵan bir payıtta», - dep tastıyqlaydı.

Qorǵanıw xalıq komissarı K.E.Voroshilov 1938-jıldıń 29-noyabrinde áskeriy Sovet keńesinde shıǵıp sóylep, «1937-38-jıllarda qızıl ármiyanı tazalaw waqtında biz 40 mıńnan kóbirek adamdı quwdaladıq» degen edi. Qorǵanıwǵa Xalıq komissarı orınbasarı B.A.Shadenkonıń maǵlıwmatnamasında 1937-jıldan 1939-jılǵa shekem tek qurǵaqlıqtaǵı áskerlerden 36898 adam quwdalandı, sonnan 11178 adamı VKP (o) OKnıń qararı menen óz wazıypasına qaytarıldı.

1937-jıldıń may ayınan 1938-jıldıń sentyabrine shekem flotdan 3 mıńnan artıq adam quwdalandı. 1937-1939-jıllarda áskeriy okrug komandirleriniń barlıq almasıdırıldı, orınbasarlarınıń 90%i , diviziya hám korpus basshılarınıń 80%i , polk komandirleri hám orınbasarlarınıń 91% almasıdırıldı. Ekinshi ret 1939-1941-jıllarda áskeriy okrug komandirleriniń 82%, ármiya komandirleriniń 53,6%, korpus komandirleriniń 68,6%, diviziya komandirleriniń 71% jańalandı. Tek 7 hám 8 mart (1941j) kúnleri 4 ármiya komandiri, 42 korpus komandiri, 117 diviziya komandirleri óz waziypalarına qaytarıldı.

Bunıń ústine Sovet Ármıyasınıń basshı kadrlar menen támiynleniw jaǵdayı tomen edi. Komandirler jetispeytuǵın edi, kóbinshe komandirlikke áskeriy bilim jurtların pitirip barǵan hám tájiriybege iye bolmaǵan kadrlardı tayınlawǵa tuwrı keletuǵın edi. Bul bolsa komandirler quramınıń sipatın páseytip jiberdi. Nátiyjede, urıs baslanǵanda ármıyanı basshı kadrlar menen tolıq támiynlewdiń ilajı bolmadı. M:Qurǵaqlıqtaǵı áskerlerge 66900 basshı kadr kerek edi yaki 16% támiynlenbegen edi, áskeriy hawa kúshlerinde 32,3% ushıwshı texnikler jetispeytuǵın edi. Áskeriy-teńiz flotında bolsa komandirlik jetispewshiligi 22,4% ti quraytuǵın edi.

Sovet Ármıyasın orınlı -ornına qoyıp bólistiriw, oni mámlekettiń batısına kóshirip ótkiziw, yaǵnıy mobilizaciya máseleside keshiktirip ámelge asırıldı. 1941-jıl iyun ayınıń ortalarda Germaniya hám onıń Evropadaǵı awqamlaslarına barlıǵı bolıp 240 diviziyanı qarsı taslaw názerde tutilǵan edi. Sonnan 186 diviziya 1- eshelondı dúziw kerek edi, 54 diviziya 2-eschelondı dúzip, bul Bas komandir zapasında turıwı kerek edi. 1-strategiyalıq echelon tiykarinan mámlekettiń batıs shegara rayonlarındaǵı áskeriy okruglardan dúziliwi kerek edi. Bul 170 diviziya edi. Qalǵan 16 si mámlekettiń ishinen, Baykal artı rayonlarınan keltiriliwi kerek edi.

Biraq urıs aldındaǵı jaǵday sonı kórsetedi, yaǵnıy, Sovet áskeriy basqarması ármıyanı bul tártipte mobilizaciyalawdı óz waqtında ámelge asıra almadı. Stalin hám onıń átirapındaǵılar – Molotov, Beriya, Voroshilov hám joqarı bas komandirlerinen Timoshenko, Jukovlar Germaniyanıń hújimi haqqındaǵı anıq maǵlıwmatti alǵan bolsada bul isti keshiktirdi. 1941-jıl may ayınıń aqırı hám iyun ayınıń baslarında shegara áskerleri áskeriy okruglarınan Germaniya óz áskeriy kúshleri hám texnikasın shegara rayonlarına tezlik penen jaylastırǵanı haqqında qáweterli xabarlar kele basladı. Sonda da áskeriy okruglardı urıs jaǵdayına keltirip shegara rayonlarına jaylastırıw isi keshiktirildi. 14-iyun kúni Jukov penen Timoshenko Stalin aldına kirip, táshiwli xabarlar haqqında maǵlıwmatlar berdi hám shegara áskerleri áskeriy okrugların urıs jaǵdayına keltirip qoyıwdı ayttı. Biraq, Stalin alınǵan maǵlıwmatlarǵa isenbedi, shegara áskerleri áskeriy okrugların

urıs jaǵdayına keltiriw Germaniya ushın sıltaw boliwi múmkin dep biykarlawshi juwabin berdi. Ol urıs 1941-jılǵa baslanbaydı dep isendi.

1941-jılǵıń 21-iyunında SSSRdıń Germaniyadaǵı elshisi V.G.Dekanozov, Franciyanıń Vishi qalasındaǵı Sovet áskeriy wakilleri I.A.Suslaparov hám Berlinnan V.I.Tupikovlar Germaniyanıń SSSRǵa 22-iyunda hújim etiwı haqqında anıq maǵlıwmat berdi.

Sol kúni Beriya Stalinge jazba maǵlıwmat jollap jalǵan maǵlıwmat jiberip atırǵan hám SSSR menen Germaniya ortasındaǵı múnásebeti buzıp urıstı keltirip shıǵarıwǵa háreket etip atırǵan V.G.Dekanozovtı Berlinnen shaqırıp alıw haqqında iltimas etedi.

22-iyunǵa kelip, mámlekettiń batıs rayonlardaǵı diviziyalar sanı 186 ǵa jetken bolsa da olar shegaraǵa alıp barıp jaylastırılmaǵı.

Buǵan qarsı dushpan tárep 176 diviziyanı shegara rayonlarına toplan urıs jaǵdayına keltirip qoyǵan edi. Sonnan Germaniyaniki 157 hám awqamlaslarıniki 19 edi. Bulardan 3 mln 400 mıń adam bar edi, 31,1 mıń minamyot hám top, 4 mıń átirapında tank hám BTR, 4,9 mıń samalyot bar edi.

1941-jıl 22-iyun aldındaǵı kúshler dárejesi:

Áskeriy kúshler	SSSR	Germaniya (awqamlasları menen)	Dárejesi
Adam sanı	5373000 (2680000)	5500000	01:1,2
Toplar hám minamyot	67000(39000)	47000	1,4:1
Tank hám ózi júrer toplar	9500(1475)	4300	2,2:1
Samalyotlar	8500(1540)	4980	1,8:1

Urıstan dawırinde, Sovet ármıyası menen dushpan ármıyasın salıstırǵanıımızda, dushpan ármıyasınıń tek san jaǵınan ústinligi hám basshı komandirler menen támiynleniw máselesi tolıq sheshim tapqan.

Sovet ármíyasi tek adam sanı jaǵınan kem bolsa da, biraq texnika hám qurallar sanı jaǵınan ústin edi. Biraq bul qurallar hám texnikalar Germaniya mámleketine salıstırǵanda sapası jaǵınan bir qansha tómén edi. Sol sebepli urıstıń dáslepki aylarında Sovet Ármíyası óz basınan úlken qıyınshılıqlardı keshirdi, kóplegen shıǵınǵa ushırap arqaǵa shegindi.

§9.3. Ekinshi jer júzilik urıstıń tiykargı sawashları hám fashistler Germaniyasınıń qıyratılıwı

Sovet-German frontı II jer júzilik urısınıń sheshiwshi frontı bolıp qaldı. 1942-jıl noyabr ayında Gitler Germaniyasınıń hám onıń sherikleriniń Sovet-German frontındaǵı diviziyalar sanı 268, 1943-jıl avgust-sentyabr aylarında 230 edi. 1943-jıl avgustta Gitler Germaniyasınıń 294 diviziyasınan 196 sı, 1945-jıl 313 diviziyası hám 32 brigadasınan 185i hám 21 brigadası SSSRǵa qarsı qoyıldı. Tiykarınan, batıs frontta 1941-jılda Germaniyanıń 10-11 diviziyası, 1941-1942-jıllarda Arqa Afrikada Germaniya hám Italiyanıń 15 diviziyası, 1945-jıl yanvar ayında batıs frontta hám Italiyada 108 diviziyası háreket etken edi.

1941-jıldıń jazında Angliya hám «Azat Franciya» áskerleri gitlershilerdiń Iraq, Siriya hám Livandaǵı qoparıwshılıq isine, SSSR hám Angliya gitlershilerdiń Iran territoriyasındaǵı is-háreketine soqqı berdi.

1921-jılǵı Sovet-Iran shártnamasınıń 6-statyasına muwapıq , 1941-jıl 25-avgustda Sovet áskerleri Irannıń Arqa walaytlarına kiritildi, Túsligine inglis áskerleri, keyin ala, AQSH áskerleri de kiritildi. SSSR hám Angliya húkimetiniń talabı menen Awǵanstan húkimeti óz mámleketinen Gitler agentlerin shıǵarıp jiberdi hám fashist mámleketleri menen diplomatiyalıq baylanıstı úzdi.

II jer júzilik urısınıń aymaǵı keńeyip bardı. 1941-jıl 7-dekabrde Yaponiya urıs járiyalamay, AQSH hám Angliyanıń Tınısh okeanındaǵı áskeriy-teńiz hám áskeriy-hawa kúshlerine hújim jasap, úlken zıyan jetkizdi. Perl-Xarbor (Gavay atawları) ǵa hújimi nátiyjesinde AQSH tıń Tınısh okeanındaǵı áskeriy kemeleriniń derlik yarımı joq etildi. AQSH tıń Perl-Xarbordaǵı shıǵını júdá awır joqaltıw boldı: usı bazadaǵı 8 linkorn isten shıǵarıldı , onıń yarımı shóktirilip

jiberildi; 316 samolyoti isten shıqtı hám joq etildi; 3 mıńǵa jaqın amarikalılar nabit boldı.

Yaponiya tezlik penen hújim baslap, 1941-jıldıń aqır-1942-jıl basında Tayland, Birma, Gonkong, Indoneziya atawları, Singapur hám Filippindi basıp aldı. AQSH hám Angliyanıń Tınısh okeanındaǵı bir qatar atawların (Guam, Ueyk, Jańa Britaniya, Jańa Gvineyanıń bir bó limi hám basqaların) iyeledi¹.

Yaponiya Tınısh okeanında urıs háreketlerin baslap jibergennen keyin, 1941-jıl 11-dekabrde Germaniya hám Italiya AQSHqa qarsı, 8-dekabrde AQSH Yaponiyaǵa, soń Germaniya hám Italiyaǵa qarsı, Angliya óz dominionları menen birge Yaponiyaǵa qarsı urıs járiyaladı. Qıtay rásmiy túrde Yaponiya, Germaniya hám Italiyaǵa qarsı urıs járiyaladı. Úsh agressiv mámleket- Germaniya, Italiya hám Yaponiya 1941-jıl 11-dekabrde Úshler awqamına (1940j) qosımsha jańa áskeriy kelisimdi imzalaydı: birgelikte hám barlıq qurallar menen Angliya hám AQSHqa qarsı urıs alıp barıw, óz ara razılıqsız olar menen jaraspaw hám kelisim dúzbew májbúriyatların aldı. Olar háreket zonaların da belgilep aldı. 1942-jıl 18-yanvardaǵı kelisimge muwapıq Yaponiyanıń zonası etip, Ural tawlarınan AQSHtıń batıs qurqaqlarına shekemgi bolǵan jerler belgilendi, Germaniya hám Italiyanıń zonası etip, Uraldan batısqa- AQSH tıń Shıǵıs qırǵaqlarına shekem bolǵan jerler hám Amerika kontinenti belgilendi. Ideologiyalıq, sociallıq-siyasiy dúzimi hár túrli bolıwına qaramay, SSSR- Angliya- AQSH mámleketleriniń gitlershilerge qarsı qúdiretli koaliciyası payda bola basladı. 1941-jıl 12-iyulda SSSR hám Angliya ortasında Germaniyaǵa qarsı urısta birge háreketleniw haqqında pitim dúzildi. 1941-jıl 2-avgustta AQSH húkimeti agressiyaǵa qarsı urısta SSSRǵa ekonomikalıq járdem beriwge qarar etkenin bayan etti. 16-avgustta Angliya menen SSSR ortasında sawda hám kredit haqqındaǵı pitim dúzildi. Angliya SSSRǵa 10mln funt sterling muǵdarında 3%li kredit berdi. 9-14- avgustta Ruzvelt hám Cherchill Atlantikalıq okeanında (Nyufaunlend atawında) ushrasıp,

¹ Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энг янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010 178 bet

SSSRğa járdem beriw máselesin dodalaydı. 1941-jıldıń 29-sentyabr hám 1-oktyabrlarında SSSR, AQSH, Angliya wákilleriniń Moskva keńesi bolıp, bunda óz ara járdem rejeleri islep shıǵıldı. AQSH-Angliya 9 ay ishinde SSSRğa beriletuǵın qural-jaraqlar hám strategiyalıq materiallar haqqında, SSSRdıń bolsa olarğa jetkerip beretuǵın strategiyalıq qurallar haqqında kelisip alındı. 7-noyabrde AQSH Lend-Liz haqqındaǵı nızamdı SSSRğa da usınıs etip, 1 mlrd. dollar muǵdarında payızsız kredit berdi. Usılay etip, 1941-jıl aqırına kelip SSSR, Angliya hám AQSHtan ibarat antifashistlik kaoliciya júzege keldi.

Ruzvelt penen Cherchilldiń 1941-jıl 9-14-avgustta Nyufaunlendtegi ushırasıwı Atlantikalıq xartiya dep atalǵan hújjettiń qabıl etiliwı menen juwmaqlandı. Bul hújjette birewlerdiń jerin basıp almaw, xalıqlardıń ǵárezsiz bolıp jasaw huqıqın tán alıw, sawdada teńlik, ekonomikalıq sheriklik, nacistler zulımlıǵına shek qoyıw, agressorlardı quralsızlandırıw, tınıshlıq ornatiw haqqındaǵı waziypalar belgilendi. 1941-jıldıń 24-sentyabrinde SSSR Xartiyanıń tiykarǵı principlerine razılıǵın bildirdi hám oǵan qosıldı. 1942-jıl 1-yanvarda Vashingtonda fashizmnıń jawız kúshlerine qarsı gúres haqqında 26 mámlekettiń Deklaraciyası qabıllandı. Mámleketler Atlantikalıq xartiyanı maqullap, bir-biri menen sherik bolıw, dushpan menen separat jarasıw yamasa kelisim shártnamaların dúzbew májbúriyatların aldı. Iran da antifashistlik kaoliciyaǵa qosıldı. 1942-jıl 29-yanvarda SSSR, Angliya hám Iran ortasında awqamlaslıq shártnaması dúzildi. Iran territoriyasınıń pútinligi hám siyasiy ǵárezsizligi támiynlendi. Deklaraciyaǵa qosılǵan mámleketler «Birlesken milletler» dep ataldı.

1942-jıl 26-mayda SSSR hám Angliya ortasında awqamlaslıq hám urıstan keyingi birge islesiw hám óz ara járdem haqqında (20jılǵa) shártnama, 1942-jıl 11-iyunda SSSR menen AQSH ortasında agressiyaǵa qarsı urıs alıp bariwda óz ara járdemge tiyisli principler haqqında pitim dúzildi. Bul shártnama hám pitimlerdi dúziw waqtında Angliya menen AQSH Evropada Gitler Germaniyasına qarsı ekinshi frontti 1942-jıl da ashıw haqqındaǵı májbúriyatti da aldı.

Biraq, Angliya hám AQSH tıń urısta Germaniya hám SSSRdı kúshsizlendirip olardı ǵárezli mámleketlerge aylandırıp qoyıw pikiri de joq emes

edi. M: sol waqıtta AQSH senatorı (keyinshellı Ruzveltten sońǵı prezident) Garri Trumen imperialistlerdiń ǵárezli niyetin kórsetip sonday degen edi: «Eger biz Germaniyanıń qolı ústin kelip atırǵanlıǵın kórsek, Rossiyaǵa járdem beriwimiz kerek, eger Rossiya jeńip shıǵatuǵın bolsa, bul jaǵdayda Germaniyaǵa járdem beriwimiz kerek. Usı tárizde olar bir-birin ilaji barınsha kóbirek óltire bersin».

Ekinshi fronttı ashıw máselesi keyinge súrildi. Cherchill 1942-jıl avgust ayında Moskvada alıp barılǵan sóylesiwlerde 1942-jılda ekinshi fronttı ashıw múmkin emesligin sıpatlawǵa urınıp, 1943-jılda álbette ashıwǵa wáde berdi. Biraq, 1943-jılı da ol ashılmadı. Angliya hám AQSH wákılleri jasırın túrde Germaniya menen de sóylesiwler alıp bardı. M: 1941-jıl sentyabrında Lissabonda Angliya wákili menen Germaniya wákili ortasında, 1943-jıl fevralda Jenevada AQSHtıń wákili Dalles penen Germaniya knyazi M.Gogenloe ortasında sóylesiwler boldı. Bunday jasırın sóylesiwler 1945-jıldıń báhárine shekem dawam etti. 1942-jıl oktyabrında Cherchill Ruzveltge jazǵan xatlarında SSSRǵa áskeriy materiallar jiberiwdi toqtatıw, Kavkazǵa Angliya-AQSH tiń qurǵaqlıq hám áskeriy hawa kúshlerin jiberiw haqqında satqınlıq niyetlerin bildirdi.

AQSH áskeriy kúshleri urıs jıllarında 12mln 245 mın adamǵa, Angliyaniki 9mln 500 mın adamǵa jetti, soǵan qaramay, olar Evropada ekinshi fronttı ashpay, tiykargı áskeriy kúshlerdi ekinshi dárejeli bolǵan Tınısh okeanı hám Afrikada urıs bolıp atırǵan rayonlarǵa topladı.

Gitlershiler Sovet-Germaniya frontınıń eń tiykargı wazıypası Moskva tárepke barıw dep esaplap, 80ge jaqın diviziyasın hám úlken áskeriy-hawa kúshlerin sol tárepke tasladı. Olar noyabrdıń aqırı hám noyabrdıń baslarında Moskvaga 23-25 kmǵa shekem jaqınlasıp keldi, 1941-jıldıń 5-6-dekabrında baslanǵan qarsı hújim nátiyjesinde dushpannıń 50 legen diviziyası qıyratıldı hám 1942-jıldıń 23-fevralına shekem dushpan Moskva qasınan 120-400 km batısqa ılaqtırıp taslandı. Nemis-fashist ármiyasınıń «jeńilmesligi» haqqındaǵı ápsana «Barbarossa rejesi» úzil kesil joqqa shıqtı. Moskva bosaqasında dushpan jeńilisin batıs tariyxshıları qıstıń qattı suwıq bolǵanlıǵı menen sıpatlaydı. Tiykarinan, olar: "1941-jıl noyabr aqırı hám dekabrında hawa rayı 63 dárejege shekem

suwıtıp ketti",- dep sipatlaydı. Bul bolsa suwıqtıń maksimal kúsheyiwı, ayırım kúnleri 31 dárejeden aspaǵan edi. Nemisler "General qıs hám General batpaqlıq ruslarǵa járdemge keldi"- dep ózleriniń jeńilislerin jasırıwǵa urındı.

Dushpan 1942-jıl iyun ayınıń aqırında úlken kúsh penen jáne hújimge ótti. Biraq, Sovet áskerleriniń jańa qúdiretli sawashları nátiyjesinde 1942-jıldıń 19-noyabrinen 1943-jıldıń 2-fevralına shekem nemis-fashistleriniń 330 mıńlıq 2 ármıyası kúl talqan etildi. Bulardan 147 mıńı nabit boldı, 91 mıńnan artıǵı feldmarshal Pauls basshılıǵında tutqınǵa alındı. Italiyan, rumin hám venger diviziyaları joq etildi, barlıǵı bolıp dushpan 800 mıńnan artıq soldat hám oficerlerin, 2000 tank, 3 mıń samalyot, 70 mıń avtomashınasınan ayırıldı. Germaniyada ulıwma aza kúni járiyalandı.

Nemis tariyxshıları Stalingrad bosaqasında nemis-fashistleriniń jeńilisin kúshler teń bolmaǵanlıǵınıń nátiyjesi menen túsindiredi, yaǵnıy, "Sovet Ármıyası adam sanı jaǵınan 21 ese ústin edi"- dep sipatlaydı. Tiykarında 1942- jıldıń noyabrinde Stalingradta kúshler derlik teń edi: Sovet áskerleri 1 mln 5 mıń áskerge, nemis-fashistleri 1 mln 11 mıń áskerge iye edi, tank hám artelleriyada Sovet askerleri ústinlikke iye edi, samalyotlarınıń sanı jaǵınan bolsa dushpan qolı bálent edi. Stalingrad sawashı ekinshi jer júzilik urıstıń túpkilikli burılıs sawashı boldı, Bul sawash Yaponiya menen Turkiyaniń SSSRǵa qarsı urıs baslaw rejesin pushqa shıǵardı.

Biraq, nemis-fashistleri ekinshi fronttıń ashılmaǵanlıǵınan paydalanıp, 1943-jıldıń jazında Sovet-German frontında ózleriniń 257 diviziyasın toplaydı. Kursk janında olar "Citadel" dep atalǵan operaciyanı ámelge asırıw ushın 900 mıń soldat hám oficerlerin, 10 mıńǵa jaqın top hám minomyotin, 3 mıńǵa jaqın tank hám ózi júrer topların, 2 mıńnan artıq samolyotin taslaydı. 1943-jıldıń 5-iyulında olar hújim basladı, biraq, 12-iyulda Sovet áskerleri qarsı hújimge ótip 23-avgustqa shekem dushpannıń úlken kúshin tas talqan etedi. Dushpan ózin ańlap alalmaytuǵın dárejege kelip qaldı. Kursk bosaqasındaǵı sawash ekinshi jer júzilik urısınıń eń úlken sawashlarınan biri bolıp, túpkilikli burılıs tamamlandı. Tek ǵana Kursk bosaqasında dushpannıń 30 ǵa jaqın diviziyası joq etildi.

Batıs mámleketlerdiń liderleri Sovet german frontınıń jer júzilik urısındaǵı salmaǵın hám Qızıl ármiyanıń rólin tán alıwǵa májbúr boldı. Gitlershilerdiń Moskva bosaqasındaǵı jeńilisin dodalap, Cherchill "ruslardıń qarsılıq kórsetiwı german ármiyasınıń belin sıındırdı"¹ dedi.

1942-jıldıń oktyabrinde Ruzvelt Cherchillge jazǵan xatında "Rus frontı biziń eń ullı úmitimiz" dedi. Nemis-fashistleriniń Stalingrad bosaqasında keyinshelli Kursk janında bolǵan úlken jeńilisi Evropada fashizmge qarsı milliy-azatlıq háreketleriniń baslanıwına alıp keldi. Yugoslaviya, Franciya, Italiya, Chexoslovakiya, Polsha, Bolgariya, Albaniya, Greciya, Ruminiya, Norvegiya, Gollandiya hám basqa mámleketlerde usınday gúresler hawıj aldı.

Aziyada hám Tınısh okean boylarında- Qıtayda, Koreyada, Hindo-Qıtayda, Filippin atawları, Birma, Malayya hám Indoneziyada azatlıqtı suywishi xalıqlar Yaponiya basqınshılıǵına qarsı milliy-azatlıq háreketlerin basladı.

1941-jıl gúzinde Angliya-Amerika áskerleriniń tiykarǵı bólimi Arqa Afrikada edi. Dushpannıń tiykarǵı kúshleriniń Sovet-German frontında bolıwı Angliya-Amerikaǵa, Arqa Afrikada hújimge ótiw imkaniyatın jarattı. 1941-jıl gúzinde Arqa Afrikada Germaniya hám Italiya 100 mın adamlıq áskeriy kúshke, Angliya bolsa 150 mın adamlıq áskeriy kúshke iye edi. 1941-jıl noyabrinde general Montgomeri basshılıǵındaǵı inglis áskerleri hújimge ótip, 1942-jıl yanvarda Kirenaykani iyeleydi. Biraq, general Rommel basshılıǵındaǵı nemis-italyan áskerleriniń qarsı hújimleri nátiyjesinde inglisler jáne Misirǵa Al-Alamaynǵa shegindi. 1942-jıldıń 23-oktyabrinde inglis áskerleri qarsı hújimge ótip, agressorlardı Misirdan quwıp shıǵardı, Kirenayka hám Tripolitaniyanı iyeleydi. 1942-jıldıń 8-noyabrinde Amerika generalı Eyzenxauer basshılıǵındaǵı 700 mın adamlıq inglis-amerika áskerleri úsh toparǵa bólinip hújim basladı hám Arqa-batıs Afrika, Franciya, Marokko hám Aljir aymaqların iyelep Tunis territoriyasına kiredi.

1943-jıldıń 20-21-martında awqamlaslar hújimdi dawam ettiredi. Italian-nemis áskerleri kóp ziyan kórip, Jer orta teńizi boylarına sheginedi. Angliya-

¹«Правда». 1961. 30 октябрь.

Amerika ármıyası Tunıstı basıp aladı hám sońında 1943-jıldın 12-mayında Arqa Afrikada italyan-nemis áskerleri baǵınadı. Bul jeńis awqamlaslar ushın ekinshi fronttı ashıw imkaniyatın berdi. Biraq, olar ekinshi fronttı ashıwdı arqaǵa súriwdı dawam etti. Olar Arqa Afrikadaǵı jeńislerin bórttirip maqtadı, Al-Alamayn janındaǵı sawashtı ekinshi Stalingrad dep atadı. Tiykarınan, Stalingrad bosasındaǵı sawashta dushpannıń 1 mlnǵa jaqın ármıyası qatnasqan bolsa, Al-Alamayn janındaǵı sawashta dushpannıń 80 mın adamlıq ármıyası qatnastı. Demek, ekinshi Stalingrad sawashı dep kóklerge kóterip maqtaw, bórttiriw bolǵan eken. Gitler Germanıyası awqamlaslarınń, ásirese, fashistlik Italiyanıń awhalı júdá awır dárejede tómelenip ketti. Sovet-German frontında Italiya 11 divizıyasınan ayırıldı. Ol Arqa Afrikada úlken ziyan kórdi. Mámleket ekonomikalıq krizisti basınan keshirip atırǵan edi, shiyki zat jetispeytuǵın edi. Ol Germanıyanıń qaramaǵına aylandı, 500mın jumısshi Germaniyaǵa alıp ketildi. Finanslıq awhalı awırılasp, xalıq kelisim dúziwdi talap etip shıǵa basladı. Italiya soldatları topar-topar bolıp awqamlaslar tárepke ótip ketti. Italiyanıń qıyın awhalda qalǵanlıǵınan paydalanıp, Kursk sawashı bolıp atırǵan waqıtta awqamlaslar ármıyası 1943-jıl iyulında Siciliya atawına ármıya túsirdi hám onı iyeledi. 1943-jıl 19-iyulda Verona qalasında Mussolini Gitler menen ushırasıp, onnan járdem soraydı, biraq, Gitler bunı qabıllamaydı hám Arqa Italiyanı ǵana "birge qorǵaw"dı usınıs etedi. Ol usı arqalı Germanıyanı Túslik tárepten qorǵawda Italiyanıń qalǵan áskerlerinen paydalanıwdı kózde tutqan edi. Veronadaǵı keńes Italiya fashistlik partiya Sovetine maqul bolmadı.

Italiya Soveti 24-iyulda Joqarı bas komandirlik lawazımın Mussolini qolınan alıp karolǵa tapsırıp haqqında qarar qabıl etti. Mussolini barlıq lawazımlarınan ayırıldı hám Marshal Badalo basshılıǵındaǵı jańa húkimet dúzildi. Mussolini qamaqqa alındı. 15-avgustta Badalo húkimeti general Eyzenxauer menen sóylesiwler alıp bardı hám 3-sentyabrde jarasıw hám sózsiz baǵınıw aktine qol qoydı. Bul kúni Angliya-Amerika áskerleri Túslik Italiyaǵa túsirildi. Gitlershiler qáweterge túsip, Italiyanıń arqa hám Oraylıq rayonların,

sonday-aq, Túsliktiń bir bólimin basıp aldı. Karol hám Badalo húkimeti awqamlas askerler panasına qashtı.

12-sentyabrde Gitler Mussolinidi qamaqtan bosatıp, samolyotta Germaniyaǵa alıp bardı. Gitler menen sóylesiwler alıp barılǵannan soń Mussolini gitlershiler járdemi menen Arqa Italiyada quwırshaq húkimetin dúzdi. Gitlershiler baǵınǵan italyan áskerlerin quralsızlandırıp, olarǵa qarata ayawsız múnásibette boldı. 13-sentyabrde Badalo húkimeti fashistlik Germaniyaǵa qarsı urıs járiyalawǵa hám antigitler kaoliciyaǵa qosılıwǵa májbúr boldı. Biraq awqamlaslar Italiyanıń Arqaǵa qarap hújim etiwın tezlestirmedi, tek ǵana 1943-jıldıń noyabrinde Neapol arqasındaǵı nemisler basıp alǵan poziciyalarǵa jetip bardı.

Bizge belgili, militaristlik Yaponiya 1941-jıl dekabr - 1942-jıl mayında Túslik -Shıǵıs Aziyanıń úlken bólimin hám Tınısh okeanında bir qansha atawlardı iyelegen edi. Ol Avstraliyaǵa hújim etiwǵe tayarlanıp atırǵan edi. Biraq amerikalılar ústemlikti qolǵa alıp, 1942 jıldıń mayında Jańa Gvineyada hám Marjan teńizinde Yaponiyanıń áskeriy kemelerine soqqı berdi. Yaponiya 2 iri áskeriy kemesinen hám 80 ge jaqın samalyotınan ayırıldı. 4-5-iyunda Gavay atawlarında bolǵan urısta da Yaponiya jeńiliske ushıradi hám ol Tınısh okeanında qorǵanıwǵa ótiwge májbúr boldı. 1943-jıl da Tınısh okeanda bolǵan urıslarda Yaponiya sátsizlikke ushıradi. 1944-jıl iyulda Tınısh okeanında urıs alıp barǵan general Tadzio húkimeti quladi. Yaponiyanıń Tınısh okeanda hám Aziyadaǵı awhalı tomenlep bardı.

1943-jılı 19-30-oktyabrde Moskvada SSSR, AQSH hám Ullı Britaniya sırtqı isler ministrleriniń konferenciyası bolıp ótti. Konferenciya SSSR usınısı menen urıstıń barısı, onıń múddetin qısqartırıw hám urıstan keyingi tártip haqqındaǵı máselelerdi dodaladı. Konferenciya urıs waqtında hám urıstan keyin awqamlas mámleketler sherikligi haqqında Deklaraciya qabıl etti. Deklaraciya dushpan baǵınǵanǵa shekem urıstı dawam ettiriw, urıstan keyin barlıq kúshlerdi tınıshlıq hám qawipsizlikti bekkemlewge qaratiw, xalıq aralıq tınıshlıq hám qawipsizlik shólkemin dúziw, urıstan keyin jánjelli máselelerdi sheshiwde óz ara kelispey turıp áskeriy qurallardı qollanbaw siyaqlı máselelerdi bayan etti.

Konferenciya Stalın, Ruzvelt hám Chérchill qol táńbası menen járiyalanǵan gitlerşilerdi juwapkershilikke tartıw haqqındaǵı Deklaraciyanı qabıl etti.

Tegeran Konferenciyası. 1943-jıl 28-noyabr - 1-dekabrde Tegeranda úsh ullanıw mámleketi - SSSR, AQSH, Ullı Britaniya húkimet basshıları, sırtqı isler ministrleri hám Bas shtab baslıqları qatnasıwında konferenciya bolıp ótti. Konferenciya áskeriy sheriklik, ekinshi front máselesi, urıstan keyingi Germaniya máselesi dodalandı. Tiyisli hújjetler, Deklaraciya qabıl etildi.

Sovet delegaciyasınıń qatnısh talabı menen 1944-jıl 1-maydan keshiktirmey La-Mansh buǵazı arqalı Arqa Franciyaǵa ótip, Evropada ekinshi fronttı ashıw haqqındaǵı pitimdi dúziwge eristi. Germaniya máselesinde bolsa anıq bir pikirge kelmedi. SSSR urıstan keyin Germaniyanı birden bir demokratiyalıq mámleket bolıp qalıw haqqında bayanlama berdi. AQSH Germaniyanı bes mámleketke bólip jiberiw usınısın kiritti. Angliya bolsa Prussiyani Germaniyanıń basqa bóliminen ajratıp jiberiwdi, Germaniyanıń Túslik wálayatların "Dunay federaciyası" quramına kiritiwdi usınıs etti.

Iran haqqındaǵı deklaraciya oǵan ekonomikalıq járdem kórsetiw, onıń ǵárezsizligine, aymaqlıq pútinligine zıyan keltirmew haqqında májbúriyatlar alındı. Ayırım qarama-qarsılıqlarǵa qaramay Tegeran konferenciyası Gitlerge qarsı qaratılǵan kaoliciyanı bekkemlewde úlken ról oynadı. Gitlerdiń antifashistlik kaoliciyanı bólip jiberiw ushın islengen háreketler biykarǵa ketti.

1944-jıldıń jazında hám gúzinde Sovet áskerleri nemis-fashist áskerlerin quwıp barıp, óziniń Arqa teńizden Qara teńizge shekem bolǵan mámleket shegarasın tikledi hám fashizm qullıǵına túsip qalǵan mámleketlerdi azat etiw ushın qutqarıwshılıq missiyasın basladı.

AQSH hám Angliya 1944-jıl 6-iyunda ekinshi fronttı ashtı. General Eyzenxauer basshılıǵındaǵı inglis-amerika áskerleri La-Manshdan ótip, Franciyanıń arqasındaǵı Normandiyaǵa kirdi. 15-avgustta Angliya, Franciya hám AQSH áskerleri Franciyanıń túsligine Tulon wálayatına túsirildi. 13-avgustta Franciyanıń arqasında alıp barılǵan bir qatar operaciyalardan keyin nemis-

fashistleriniń 100 mıńǵa jaqın áskerlerin tutqınǵa aldı. 1944-jıl 25-avgustta francuz watanparwarları tárepinen azat etilgen Parij qalasına kiredi hám Franciya respublikası waqıtsha húkimeti Londonnan Parijge keledi.

1944-jıldıń sentyabrinde awqamlaslardıń áskerleri Franciyanı, Lyuksemburg, Belgiya hám Gollandiyanıń bir bólimin azat etedi hámde Germaniya shegarasına ótedi.

BATIS FRONTDAǴI KÚSHLER DÁREJESI (1944-jıl - sentyabr, 1945-jıl - fevral)

<i>Áskeriy kúshler</i>	<i>Awqamlaslar</i>	<i>Fashistler</i>	<i>Dárejesi</i>
Adam sanı	4859000	1820000	2,7:1
Toplar hám minamyotlar	37000	30000	1,2:1
Tankler hám ózi júrer toplar	11300	2000	5,7:1
Samolyotlar	11700	1000	11,7:1

Batıstaǵı front fashistlik Germaniyanıń 85 diviziyasın ózine qarattı, biraq 1944-jıl jazında da dushpannıń 228 diviziyasın hám 28 brigadası Sovet German frontında edi. Sol sebepli 1944-jıl sentyabrde Cherchill «Usı rus armiyası German askeriy mashinasınıń ishek shabaǵın alıp tasladı hám házirgi minutda da óz frontında dushpannıń teńsiz úlken bolegine shıdam berdi», dep isendiriwge majbúr boldı.

1944-jıl aqırı hám 1945-jıl basına kelip kúshler dárejesi jaǵınan Sovet armiyası paydasına ózgergen edi. Biraq, dushpan ele kúshli edi, onıń 204 diviziyası Sovet-German frontında edi, tek 70 ten kemirek diviziyası batıs Evropa frontında edi.

Soǵan qaramastan 1944-jıl 16-dekabrinde nemis áskerleri batıs frontda hújim baslap, Angliya-Amerika armiyaları frontın jarıp otdı hám Franciyanıń Arqa - Shıǵısına tutasqan Belgiyanıń Ardenn tawlı rayonlarında Angliya-Amerika askerlerin awır jaǵdayda qaldırdı. Awqamlaslardıń armiyaları 100 kmge arqaǵa shegindi hám kóp zıyan kórdi. 1945-jıl yanvarda nemis fashistleri Elzasqa hújimge ótdi. Cherchill 1945-jıl 6-yanvarda Stalinge muraját etip, Sovet armiyası

hújimin tezletiw hám sol jol menen járdem beriliwin soradı. 20-yanvarǵa mólsherlengen hújim 12-yanvarda baslandı hám 1200 km keńlikte dushpan kúshlerine ayawsız soqqı berildi. Bul hujim operaciyalarında 150 Sovet diviziyası qatnastı. Sovet armiyası ásker hám texnika jaǵınan dushpannan biraz ústin edi. Gitler armiyası bir neshe juz kilometr batısqa ilaqtırıp taslandı hám 60 qa jaqın nemis diviziyası qiyratıldı. 17-yanvarda Varshava, 13-fevralda Budapesht, 4-aprelde Bratislava azat etildi. 9-aprelde Kengsburg, 13-aprelde Vena basıp alındı. Sovet armiyasınıń bul hújimleri nemis-fashist armiyalarınıń batıs frontındaǵı hújimleriniń toqtatılıwına alıp keldi. Gitler komandirligi birqansha diviziyalardı batıs frontdan alıp Shıǵıs frontqa taslawǵa májbur boldı. Angliya-Amerika armiyaları ózlerin tiklep alıp 1945-jıl martınan nemislerge qarsı hújimge ótiwge eristi.

1945-jıl 4-12-fevralda Qrimniń Yalta qalasında 3 ullı mámleket – SSSR, AQSH, Ullı Britaniya húkimet baslıqları - Stalin, Ruzvelt, Cherchill hám olardıń máslahátshileri qatnasıwında konferenciya bolıp ótdi. Konferenciyada Germaniyaǵa qarsı birgelikte urıs háreketlerin tezlestirip alıp barıw rejelerin, urıs háreketlerin Germaniya sózsiz baǵınǵannan keyin toqtatıw haqqında pitim qabıl etildi. Konferenciyada AQSHtiń Germaniyanı 5 bólimge, Angliyanıń bolsa Germaniyanı 3 bólimge bóliw haqqındaǵı usınısları biykar etilip, keleshekte Germaniyanı birden-bir mámleket sıpatında saqlap qalıw haqqında bir sheshimge kelindi.

Konferenciya gitlershiler keltirgen zıyanlar hám shıǵınlar ushın Germaniyadan 20 mlrd dollar (SSSRǵa 10 mlrd) muǵdarındaǵı reparaciya alıw haqqında kelisip alındı. Konferenciyada tınıshlıq, qáwipsizlikti saqlaw hám támiynlew ushın Birlesken Milletler Shólkemin dúziw haqqında da kelisip qarar qabıl etildi.

Konferenciyada Germaniyanıń sózsiz baǵınǵannan keyin 2-3 ay ishinde SSSRdıń Yaponiyaǵa qarsı urısqa kiriwi haqqında jasırın pitim dúzildi. Túslik Saxalındı, oǵan jaqın atawlardı hám Kuril atawların Yaponiyadan SSSRǵa

beriliw máselesi, Port-Arturdı SSSRdın áskeriy-teńiz bazası sipatında qayta ijaráǵa beriw hám basqa máseleler kórildi.

1945-jıl aprel ortalarında gitlershiler Sovet armiyalarına qarsı 214 diviziya hám 14 brigada, awqamlaslarga qarsı 60 diviziyaga iye edi. 1945-jıl dın 16-aprelinen Berlin operaciyası baslandı. 23-aprelde Sovet armiyası Berlinge kirdi, 25-aprelde Berlin barlıq tárepten qorshap alındı. Batıstaǵı awqamlas armiyalar Reynnen ótip, Elba daryası tárepke júrdi hám 25-aprelde Sovet armiyası Amerika armiyası menen ushırası.

BERLIN OPERACIYASI (1945-jıl 16-aprel – 2-may)

Áskeriy kúshler	SSSR	Germaniya	Salıstırmalı dárejesi
Adam sanı	25000000	10000000	2,5:1
Toplar hám minamyotlar	41600	10400	4,0:1
Tanklar hám ózi júrer toplar	6250	1500	4,1:1
Samolyotlar	7500	3300	2,3:1

Berlin operaciyası ekinshi jer júzilik urısınıń sheshiwshi sawashlarınan biri boldı. Berlindi shturmalawda Sovet armiyası tárepinen 2,5 mln adam, 41 mın 600 toplar hám minamyot, 6300 tank hám ózi júrer toplar, 7500 qırıwshı samolyot hám basqa áskeriy texnikalar qatnastı; Nemis-fashistler tárepinen 1 mln adam, 10 mın 400 pushka hám minamyot, 3300 samolyot hám basqa áskeriy texnikalar qarsı qoyıldı. 30-aprelde Sovet armiyası Reyxstagtı shturmalap aldı hám saat 14 ten 25 minut ótkende Reyxstag imaratı ústine jeńis bayraǵı ornatıldı. Sol kuni Gitler, onnan keyin Gebbels ózin-ózi atıp óltirdi. 2-mayda fashistlerdın Berlin gornizoni baǵındı hám Berlin Sovet armiyaları tárepinen úzil-kesil iyelep alındı.

Batıs tariyxshıları Berlin operaciyası waqtında nemis-fashist armiyası ruslarǵa qarsılıq kórsetpedi dep táriypleydi, biraqta 1945-jıl 16-aprelinen 2-mayǵa shekem Berlin ushın bolǵan urısta Qızıl Armiya 102 mın áskerinen ayrılǵan.

1945-jıl 25-aprelde Arqa Italyadaǵı xalıq qozǵalani nátiyjesinde Mussolini rejimi tamamlandı, qolǵa túsken Mussolini partizan sudı húkmi menen 28-aprelde asıp óltirildi.

Gitlerdiń wasiyatına muwapıq 1-mayda Arqa Germaniyada admiral Denic basshılıǵında jańa fashistlik húkimet dúzildi.

1945-jıl 8-mayda SSSR, AQSH, Angliya hám Franciya basshılıǵınıń wákilleri qatnasıwında Germaniya basshılıǵınıń wákilleri (Keytel hám basqalar) Germaniyanıń sózsiz baǵınǵanlıǵı haqqındaǵı aktge qol qoydı. 1945-jıl 23-mayda Sovet basshılıǵınıń talabi menen Denic hám onıń «húkimeti»i qamaqǵa alındı.

1945-jıl 5 iyunda Berlinde Germaniyanıń jeńilisi haqqında qabıl etilgen Deklaraciyaǵa muwapıq Germaniyada joqarı hákimiyat 4 awqamlas mámleket iqtıyarına ótdi. Germaniya 4 zonaǵa: SSSR, AQSH, Angliya hám Franciya armiyaları okkupaciya zonasına, Berlin bolsa 4 sektorǵa bólindi.

Qrim Konferenciyası qararlarına muwapıq 1945-jıl 25-aprelden 26-iyunǵa shekem antifashistlik koaliciyaǵa kirgen mámleketlerdiń-Birlesken Milletlerdiń San-Fransiskoda Konferenciyası bolıp ótdi. 46 mámleketden 300 ge jaqın wákiller qatnastı, keyinirek jane 4 mámleketten delegaciylar bardı, sonnan Ukrayna SSR hám Belorussia SSR wákilleri de qosıldı. Konferenciyada xalıq aralıq Tınıshlıq, qawipsizlikti bekkemlew hám támiynlew ushın Birlesken Milletler Shólkemin dúziw máselesi kóridi. 1945-jıl 26-iyunda BMSH nıń ustavı qabıl etildi. Sol jılı 24-oktyabrde BMSH aǵzası bolǵan mámleketler tárepinen Ustav tastıyqlandı. 24-oktyabr - BMSH kúni dep ataldı.

Potsdam Konferensiyası 1945-jıl 17-iyul - 2-avgustda úsh ullı mámleket – SSSR, AQSH, Ullı Britanya húkimetleri baslıqlarınıń – Stalin, G.Trumen (1945-jıl 12-aprelde prezident Ruzvelt óliminen keyin vitse-prezident G.Trumen prezidentlik lawazımın iyeleydi). U.Churchill, 25-iyuldan baslap K.Etli (Angliya parlament saylawlarında jeńiske erisken leyboristler partiyasınıń wákili) hám olardıń maslahatshileri qatnasıwında Berlin janında Potsdamda konferenciya bolıp ótti. Potsdam konferenciyası júdá zárur qararlardı qabıl etti.

Konferenciyaдаğı bas másele – Germaniya máselesi edi. Siyasiy printsipler boyınsha Germaniyanı tolıq quralsızlandırıw (demilitarizaciya), fashizmdi joq etiw (denasifikaciya), Germaniyanıń siyasiy táǵdirin demokratiyalıq tiykarda qayta qurıw (demokratizaciya), ekonomikalıq printsipler boyınsha áskeriy-ekonomikalıq potencialın hám kartellerdi toqtatıw ilajların, okkupaciya dáwirinde de Germaniyanı «Ekonomikalıq tárepten bir pútin» dep qaraw názerde tutıldı. Áskeriy jinayatshılardı qamaqǵa alıw hám sud etiw haqqında kelisip alındı. Xalıq aralıq áskeriy tribunal dúzildi. Konferenciyaда reparaciya máselesi kórip shıǵıldı hám 50% (10 mlrd dollar) SSSR paydasına dep belgilendi. Úsh mámleket Germaniyanıń áskeriy-teńiz hám sawda flotın teń bólip alıw haqqında kelisip alındı.

Konferenciyaда Polshanıń batıs shegaraları etip, Oder hám Neyse daryaları belgilendi. Kenigsberg qalası hám onıń atrapındaǵı aymaqlar SSSRǵa beriletuǵın boldı.

§9.4. Ekinshi jer júzilik urıstıń songı dáwirindegi urıs háreketleri, militaristlik Yaponiyanıń qıyratılıwı. Urıstıń tamamlanıwı hám nátiyjeleri

Potsdam konferenciyasında militaristlik Yaponiyanı tezlik penen qıyratıw máselesi kórip shıǵılǵan edi.

1945-jıl 6 hám 9-avgustda prezident Trumen buyırǵı menen Yaponiyanıń Xirosima hám Nagasaki qalalarına atom bombasın tasladı. Xirosima pútkilley wayran etildi. Barlıǵı bolıp 300 mıńǵa jaqın adam joq boldı, 200 mıńǵa jaqın adam jaradar - mayıp bolıp qaldı. Xirosimaǵa taslanǵan bombanıń quwatlılıǵı 12 kiloton edi.

Sovet hukumeti Yaponiyanıń urıs dáwrindegi antisovet poziciyasın esapqa alıp, 1945 jıl 8 avgustta 9 avgusttan baslap Yaponiyaǵa qarsı urıs baslaytuǵınlıǵın bildirdi.

Sovet-Yaponiya frontındaǵı kúshler dárejesi (1945 jıl avgust)

Askeriy kúshler	SSSR	Yaponiya	Salıstırmalı darejesi
Adam sanı	1500000	1200000	1,2:1
Toplar hám minamyot	26000	8500	3,5:1
Tanklar hám ózi júrer toplar	5500	1155	5:1
Samolyotlar	3800	1800	2,1:1

9- avgustta Sovet áskerleri ayawsız topılısların baslap jiberdi hám 1945 jıldıń 2 sentyabrinde Yaponiya sózsiz jeńilgenligi aktına qol qoydı. Túslik Saxalin hám Kuril atawları SSSRğa ótti. Yaponiyanıń bağınwı menen 2-shi jer júzilik urıs tamamlandı.

Ekinshi jer júzilik urıstıń basqıshları: Ekinshi jer júzilik urıs 5 dáwirge bólinedi.

Birinshi dáwir-(1939 jıldıń 1-sentyabr -1941-jıldıń 22 iyun) batıs Evropa mámleketleriniń jeńiliske usırıwı, kúshler dárejesiniń fashizm paydasına ózgeriwi menen xarakterlenedi.

Ekinshi dáwir- (1941 jıl 22 iyun-1942-jıl 19 noyabr) Jasın tezliginde urıs alıp barıw rejesiniń ámelge aspawı, Antifashistlik koaliciyanıń dúziliwi hám ekinshi jer júzilik urısta túpkilikli burılıstıń baslanıwı menen xarakterlenedi.

Úshinshi dáwir- (1942 jıl 19-noyabr-1943 jıl aqiri) strategiyalıq baslamınıń tolıq Sovet awqamına ótiwi hám urısta túpkilikli burılıstıń júzege keliwi menen xarakterlenedi.

Tórtinshi dáwir-(1944 jıl yanvar-1945- jıl 9-may) Germaniyanıń, onıń Evropadağı awqamlaslarınıń qıyratılıwı hám bağınwı menen xarakterlenedi.

Besinshi dáwir- (1945 jıl 9 -may- 1945 jıl 2 sentyabr) Militaristlik Yaponiyanıń qıyratılıwı menen xarakterlenedi.

Ekinshi jer júzilik urıs 6 jıl dawam etti hám derlik barlıq mámleketlerdi ózine tarttı. Urısta 61 mamleket qatnastı. 40 mamleket aymağında urıs háreketleri boldı. Dunya xalqınıń 80% ti urısta aktiv qatnasıwğa majbur boldı. Barlığı bolıp 110 mln adam qurallandırıldı, 60 mlnğa jaqın adam qaza taptı, 35 mln adam mayıp jaradar bolıp qaldı. Evropadağı qamaq hám ólim lagerlerinde 12 mlndan artıq

adam qazalandi.Urıda AQSH 300 mln, Angliya 250 mln, SSSR 24 mln, Germaniya 12 mln, Polsha 6 mln adamınan ayrıldı.

Ekinshi jer júzilik urıs keltirgen ziyanlar 3 trillion 300 mlrd dollarğa jetti.Áskeriy qarejetlerdi qosıp esaplağanda 4 trillion dollarğa teńlesti.SSSRdın kórgen ziyanı 2 trillion 600 mlrd, sumğa jetti.Sovet-German frontında barlıǵı bolıp, 507 nemis diviziyası hám onıń awqamlaslarınıń 100 diviziyası joq etildi.SSSR awqamlasları AQSH hám Angliya dushpannıń 176 diviziyasın qıyrattı. Dushpandı qıyratıwda Shıǵıs fronttıń roli úlken boldı. AQSHtıń burınǵı mámleket sekretari Stetinnus óz shıǵarmalarınń birinde (1950 jılı) bilay dep jazadı: «Amerika xalqı óziniń 1942 jılda qáwip astında turǵanlıǵın yadınan shıǵarmawı kerek.Eger Sovet Awqamı óz frontın uslap qalmaǵanında, nemisler Ullı Britaniyanı basıp alıw imkaniyatına iye bolatuǵın edi.Sunday-aq, olar Afrikanı basıp alıwğa sońınan Latin Amerikasında platsdarm jaratıwǵa qurbı jetken bolar edi»¹. «Stalingradtaǵı mártlik degen edi F.Ruzvelt-barlıq azatlıqtı suyiwshi adamlardıń qalbin mańǵı ruwxlandırdı».

Nuyrnberg sud processı:1945 jıl 8 avgustta London qalasında SSSR, AQSH, Angliya hám Franciya wakilleriniń konferenciyası bolıp ótti, bunda Xalıq aralıq áskeriy tribunal dúziw hám onıń nızamın islep shıǵıw máselesi kóridi, hamde fashistlik áskeriy jinayatshılar ustinnen sud processin alıp baratuǵın Xalıq aralıq áskeriy tribunal dúzilgenligi haqqında pitim dúzildi, qısqa waqt ishinde bul pitimge 19 mámleket qosıldı.Tribunalda tiykargı qaralawshı mámleketler SSSR, AQSH, Angliya hám Franciyadan ibarat qaralawshılar komiteti dúzildi.

29 avgustta fashist bas ayıpdarlarınıń dizimi jariyalandı olar 24 adam bolıp, nacist siyasatshıları, áskerler, diplomatlar, ideologlar hám óndiristegi qánigelerden ibarat edi.Olardan, Gering, Gess, Ribbentrop,Borman, Keytel, Ley, Krupp, Kaltenbrunner,Rozenberg, Frank, Frik, Shtreyxer, Shaxt, Funk, Denic, Reder, Shirax, Zawkel, Iodl, Papen, Zeyss-Inkvart, Shieer, Neyrat hám Frichlerdan ibarat edi. 18 oktyabrda qaralawshı Komiteti tárepinen olardıń dizimi barlıq

¹ «Правда» 1961. 8- октябрь

hújjetleri menen Xalıqaralıq tribunalğa tapsırıldı, onıń sekretariati arqalı hár bir qaralawshıǵa da jetkizildi. Tribunal predsdateli, Angliyalıq sudya lord Dj. Lorene «Tribunal bas qaralawshılar Komiteti tárepinen tayarlap tapsırılǵan islerden jeterli dárejede barlıq hujjetler tayarlanǵan» edi.

Nyurnberg processı, xalıq aralıq jámáátshiliktiń koz aldında ashkaralıq penen alıp barıldı. 403 ashıq sud jiynalıstı bolıp ótti. Sud zalına 60 mıń adamǵa ruxsatnama tarqatılǵan edi. Radio, kino baspa sóz millionlaǵan adamlardı, bolıp atırǵan sud processinen xabardar etip turdı. Bunıń ushın ǵalaba xabar qurallarınıń wakillerine zaldan kop orın ajratıldı, 350 orınıń 250 wi olarǵa berildi.

Nyurnberg processı 22 bas nemis-nacistleri ustinen 2500 hujjetli faktler keltirdi, olardıń aqlawshı- qaralawshıları da birde-bir is qılalmay qaldı. Ne ushın 22 dedik, sonıń ushın, Borman delosi ol jasırınǵanlıǵı ushın sırttan kórildi, hám húkim shıǵarıldı. Krupp kamerada ózin úrib mayıp etip taslaydı. sonıń ushın onıń isi toxtatıladi. Ley qaralawshı hujjettiń nátiyjesi menen tanısıp shıqqannan keyin kamerada ózin-ozı asıp qoyadı.

Nyurnberg sud processı 10 ay dawam etti hám 1946 jıldıń 1 oktyabrinde Xalıqaralıq áskeriy tribunal óziniń hukimin shıǵardı: Gering, Ribbentron, Keytel, Rozenberg, Frank, Frik, Shtreyxer, Zawkel, Yodl, Zeys-Inkvart, Kaltenbrunner hám Borman (sırttan) asıp óltiriw menen ólim jazasına húkim etildi; Gess, Reder, hám Funk-ómirlik qamaqqa, Shirax hám Shpeer-20 jılǵa; Neyrat- 15 jılǵa; Denic- 10 jılǵa qamaq jazasına hukm etildi. Shaxt, Papen hám Frichlar aqlandı.

SSSR dan qaralawshı Rudenko hám Tribunal aǵzası I.T. Nikitchenkolar, Shaxt, Papen hám Frichlardıń aqlanıwına narazı bolǵanlıǵın hám Gessge jeńil jaza berilgenligin málim etti. Tribunaldıń Nızamı printsipleri hám húkmi 1946-jıldıń 11 dekabrinde BMSH niń Bas Assambleyası tárepinen tastıyqlandı. Xalıqaralıq áskeriy tribunaldıń Nızamına muwapıq, sud procesleri mámleketlerdiń milliy huquqiy organları tárepinen hám ótkizildi.

1945-jıldıń dekabrinen 1946 jıldıń yanvarına shekem fashist jinayatshıları ústinen Kiev, Minsk, Riga, Leningrad, Smolenek hám Bryansk qalalarında sud procesleri ótkerildi, 1952- jıl fevralında SSSR Joqarı sudınıń áskeriy kollegiyası

general-feldmarshal E.Fon Kleyst hám F.Shernerlerdi uzaq muddetge erkinen ayırdı. Shıǵıs Germaiya SSSR áskeriy basqarıwınıń sud organları 48 mıń adam ustinen tergew islerin alıp bardı hám sonnan 17 mıń 175 adam túrli muddetlerge erkinen ayırıldı. (10063 i SS shiler, 1988 i gestaposhılar, 806 i SD shılar 4317 i basqa fashistlik shólkemlerde xızmet etken edi.) Sovet okkupaciyalıq zonasında 390 mıń adam siyasiy hám jámáát islerinde qatnasıwdan ayırıldı. 1981-1986 jıllarda SSSR da 60 burıńǵı gitlershi-jinayatshılar ustinen sud processı bolıp ótti hám olar túrli muddetlerge erkinen ayırıldı. Evropanıń basqa mámleketlerinde de usınday sud processı bolıp ótti.

GDR da 1945 jıl 8 maydan 1984 jıl 31 dekebrge shekem 12 mıń 873 gitlershi-jinayatshılar ustinen sud processı ótkizilip, kópshiligi tiyisli jazaların aldı. Polshada 1945-1965 jıllarda 8000 burıńǵı nacistler ústinen sud processı ótkerildi, sonnan 5400 «Úshinshi Reyx» tın puqaraları edi. AQSH qa kelsek, Nyurnberg tın sol sarayında Amerika áskeriy sudı 12 sud processın ótkizdi hám 176 nacist jinayatshıların tiyisli jazaladı. Ulıwma alganda AQSH áskeriy sudı tárepinen 1941 gitlershi-jinayatshılar sudlandı, sonnan 324 ólim jazasına, 367 si aqlandı, 57 delo isi tamamlanbay qaldı. Angliya sudı 1085 jinayatshi ústinen sud processın ótkizdi hám sonnan 240 ólimge húkim etti. Franciya sudı 2107 delonı kórip shıqtı hám 104 puxarası ólim jazasına húkim etildi. Kópshilik batıs mámleketlerinde ólimge húkim etilgenlerdiń kópshilik bólegi ómirlik qamaq jazası menen almasıdırıldı.

1957-1958 jıllarda derlik barlıq huquqiy jinayatshılar AQSH, Angliya hám Franciya tyurmalarınan shıǵarılıp jiberildi. Kópshilik nacistlerge «jasırınıw» ushın imkaniyat berildi, sonnan 10000i AQSH tan baspana taptı. Sud processı GFR aymaǵında da alıp barıldı. 1945 jıl 8 maydan 1982 jıl 31 dekabriga shekem GFR da 87 mıń 765 adam ústinen jinayiy is qozǵatılıp, sonnan 6456 adam juwapkershilikke tartıldı.

2020-jıldıń 9-may kúni mámleketimizde Eslew hám qádirlaw kúni hám Ekinshi jer-júzilik urıstın 75 jılıǵı keńnen belgilendi. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoev usı dańqlı sáne múnásibeti menen Tashkent

qalasınıń Almazar rayonında 12 gektardan aslam jer ajıratıp, úlken qurılıs abadanlıstırıw jumısların ámelge asırdı.

Bul jeńis parkinde «Tózim-taqat táriypi» estelik kompleksi qurılǵan bolıp onda urıs jıllarında Tashkent walayatı Zangi ata rayonındaǵı Xanabad awılında jasaǵan Zulfiya ana Zakirova, Ekinshi jer-júzilik urısta bir emes, bes ulınan Isoqjon, Ahmadjon, Mahamadjon, Vahobjon, Yusufjon ismli bes perzentinen ayırılǵanın, onıń jesir tórt kelinini jetim qalǵan bes aqlıǵı, turmısqa shıqpaǵan sadıq kelinleriniń esteligine arnap salınǵan sawlatlı estelikke Prezidentimiz «Tózim taqat táriypi» dep atama berdi.

Ekinshi jer-júzilik urıs adamzat tariyxındaǵı eń jawız, eń miyrimsiz soqlıǵısıw bolǵan. Urıs Evropa, Aziya hám Afrika kontinentlerinde, hawa jáne okeanlarda ótken. Sońǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, bul urısta jámi 85 millionǵa shamalas adam qaytıw bolǵan. Jer-júzilik esapsız búlgınshilikke hám kriziske ushıraǵan.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoevtnıń ullı jeńistiń 75 jıllıǵı jáne eslew hám qádirlew kúnine baǵıshlanǵan saltanatlı máresimdeǵı shıǵıp sóylegen sózinde Ózbekstan xalqınıń ullı jeńiske qosqan úlesine baylanıslı jańa tariyxıy maǵlıwmatlardı keltirip ótti. Máselen, usı waqıtqa shekem Ekinshi jer-júzilik urısta Ózbekstannan bir million 500 mıńǵa shamalas adam qatnasqan dep esaplanıp kelgen bolsa, jańadan tabılǵan maǵlıwmatlarǵa saykes bir million 951 mıńǵa shamalas adam urısqa tartılǵanı anıqlandı. Demek hár úsh Ózbekstanlınıń birewi qolına qural alıp urısqa qatnasqan. Yaǵnıy ayawsız urısqa mártlershe qatnasqan 451 mıń watanlasımızdıń atları hám táǵdiri sonsha jıllar dawamında itibardan shette qalıp kelgen¹.

Sonday-aq sol dáwirde «Qulaq» sıpatında basqa úlkelerge súrgin etilgen 59 mıńnan aslam watanlasımız háreketteǵı armiyaǵa jiberilgeni málim boldı. Burın 396 mıń Ózbekstan puxarası urısta qurban bolǵan, dep ayılatuǵın edi. Negizinde

¹ «Халқ сўзи» 2020 йил 10 май, №98 (7600) «Ата бабаларымыздың мәртлиги жас әуладты Ұатанпаруарлық руўхында тәрбиялаўға хызмет етеди» Өзбекстан Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Уллы Жеңистиң 75 жыллығын хәмде еслеў хәм қәдирлеў күnine бағышланған салтанатлы мәресимдеги сөйлеген сөзи.

bul kórsetkish 538 mıńnan aslam adam bolǵan.Ózbekstan boyınsha 158 mıńnan aslam watanlasımız urısta biydárek ketkeni anıqlandı.

Urıs barısında jawıngerlik ordenler hám medallar menen sıylıqlanǵan Ózbekstan jawıngerleriniń sanı usı waqıtqa shekem 120 mıń adam dep atap ótiletuǵın edi. Jańa maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp 200 mıńnan aslam ásker hám ofitserlerimiz jawıngerlik mámleketlik sıylıqlar menen sıylıqlanǵan. Sonıń ishinde burın 280 dep esaplap kelingен Ózbekstanlı sovet awqamı qaharmanlarınıń sanı 301 ekeni, 70 watanlasımız úsh dárejeli Slava ordenine miyasar bolǵanı hújjetler arqalı óz tastıyǵın taptı. Jalınlı urıs jıllarında pútkil Ózbekstan xalqı «Hámme nárse-front ushın», «Hámme nárse-jeńis ushın» degen turmıslıq isenim menen jasadı. Elimiz front artındaǵı bekkem támiynat bazasına aylandı. Urıs maydanların xalqımız qural-jaraq kiyim-kenshek, azıq-awqat, dári-dármaq hám basqada zárúr ónimler menen támiynledi. Respublikamızda 300ge shamas karxanalarda áskeriy ónimler islep shıǵarıldı. Urıs jıllarında front aymaqlarınan elimizge 151 zavod kóshirip keltirildi hám qısqa waqıt ishinde iske qosıldı.

Jańadan anıqlanǵan maǵlıwmatlarǵa muwapıq, urıs oshaǵına aylanǵan úlkelerden Ózbekstanǵa 1 million 500mıń adam, solardan 250 mıńnan aslam baspanasız balalar evakuaciya etildi. Urıs jılları Qaraqalpaqstan respublikasınan 66 mıńnan aslam jawınger qatnasqan bolsa, sonnan 34 mıńǵa jaqını qurban boldı¹, 14 mıńnan aslam jerleslerimiz hár qıylı jawıngerlik sıylıqlardıń iyesi boldı. 20 jawıngerlerge Sovetler soyuzınıń qaharmanı, 6 adam «Dańq» ordeniniń iyesi boldı, 25,5 mıń adam front janındaǵı tıl jumıslarına qatnastı. Tılda suwıqtan, ashlıqtan, epidemiyadan 90 mıń adam nabit boldı. Urıs jıllarında Qaraqalpaqstan xalqı tek sawash maydanında hám front artında qatnasıp qalmay, urıstıń dáslepki basqışında basıp alınǵan territoriyalardan kóshirip ákelingen 7,5 mıń koreeclerge, 3130 ukraynlar, 25 mıń polyak hám 5180 nen artıq úysiz, watansız qalǵan xalıqqa óz tuwısqanı hám perzentlerindey kórip ǵamxorlıq jasadı. Jámi 37 mıńnan aslam baspanasız puxaralarǵa ǵamxorlıq jasadı. Búgingi kúni Ekinshi jer

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы.Қарақалпақстан XIX әсирдің екінши ярымынан XXI әсирге шекем.-Нөкис. «Қарақалпақстан» баспасы2003 жыл. 284 бет.

júzik urısta janın pidá etken, óz watanın qorgawda mártliktiń úlgisin kórsetken pidayı insanlardı eslew adamgershiliktiń eń joqarǵı pazıyleti bolıp tabıladı.

IX- Bap boyınsha sorawlar

1. Ekinshi jer júzik urıstıń kelip shıǵıw sebepleri qanday? Urıstan aldın Germaniya, Ullı Britaniya, Franciya, SSSR hám AQSHtıń maqsetleri hám siyasatı qanday edi?
2. Antifashistlik koaliciyanıń dúziliwi urıstıń barısında qanday ózgerislerge alıp keldi?
3. Ekinshi jer júzik urıstıń ullı sawashları haqqında nelerdi bilesiz?
4. Evropada ekinshi front qashan hám qanday maqsette ashıldı?
5. SSSR hám Batıs mámleketleri ortasındaǵı qatnasıqlardıń tiykarǵı máselesi neden ibarat edi? Tegeran, Qırım, Potsdam konferencialarında qanday mashqalalar sheshildi?
6. SSSRdın Yaponiyaǵa qarsı urısqa qosılıwı ekinshi jer júzik urıstıń juwmaqlanıwına qanday rol oynadı? Xirosima hám Nagasaki qalalarına taslangan atom bombaları urıstıń juwmaǵına sheshiwshi tásiyr kórsete aldıma?
7. Ekinshi jer júzik urıstıń tiykarǵı juwmaqları nelerden ibarat? Nyurnberg hám Tokyo xalıq aralıq sudlarınıń qararları qanday siyasiy hám tariyxiy áhmiyetke iye boldı?
8. Ózbekistannıń fashizm ústinen erisilgen jeńiske qosqan úlesleri haqqında nelerdi bilip aldınıız?

JUWMAQ

Birinshi jer júzilik urısı hám 1917 jıl oktyabr awdarıspaǵı sebepli dunyanıń bir putin sistema bolıp jasawına shek qoyıldı. Dunya bir-birine qarama-qarsı bolǵan kapitalistlik hám socialistik sistemalarǵa bólinde. Birinshi jer júzilik urısında Germaniyanıń jeniliwi dunyada ústem bolıw ushın gúreste Angliya, Franciya hám AQSHtıń eń kúshli hám tiykarǵı qarsılasınıń jeńiliwi boldı. Bul mámleketler ózleriniń áskeriy qudreti hám xalıq aralıq roli asıp baratırǵanına paydalanıp sol waqıtta dúzilgen xalıqaralıq shólkem-Milletler Awqamı arqalı koloniyalıq siyasatınıń jańa rejimi bolǵan mandat sistemasın jariyaladı. Bunıń natijesinde Germaniya hám Turkiyanıń koloniyaları Angliya hám Franciya tárepien bólip alındı. Germaniya hám onıń awqamlasları ústinen erisilgen jeńis kapitalistlik dunyada kúshler dárejesin ózgerтип jiberdi; Angliya dunyada finans ústemliginen ayrıldı, urıs háreketleri 11 mlrd, 645 mln funt sterlingti quradı. Mámleket qarzi 7 mlrd, 800mln funt sterlingke jetti. Urıstan aldın dunyanıń kópǵana mámleketlerine qarız berip kelgen Angliya AQSHtıń ózinen 850 mln funt sterlingten artıq qarızdar bolıp qaldı. Dunya bazarında Angliyanıń poziciyası sezilerli dárejede tómenelep qaldı. Onıń ekonomikası uzaq jıllar dawamında turǵınlıq jaǵdayında boldı, sanaat oniminiń kólemi 1934-jılǵa 1911-jılǵa salıstırǵanda 96% ti quradı. Urıs Franciyanıń xalıq xojalıǵına úlken zıyan keltirdi, onıń xalıq aralıq sutxorlıq poziciyasına soqqı berildi. Kapitalistik dunyada sanaat onimlerin islep shıǵarıw da Franciyanıń úlesi 1913 jılǵa 7,2% bolsa 1937 jılǵa 5,1% ke túsip qaldı.

Urıs sebepli Italiyanıń finanslıq jaǵdayı tómenelep Angliya hám AQSHqa ǵárezziligi kúsheydi. Mámlekettegi qarama-qarsılıqlardıń keskinlesiwine fashizm tendenciyanıń kúsheyiwine alıp keldi. Birinshi jer júzilik urıs sebepli AQSHtıń xalıqaralıq kólemdegi roli asıp ketti, ol dunyanıń kreditorına aylandı hám dunya altın qorınıń 50% tinen kóbiregin óz qolında topladı. Rossiyada oktyabr awdarıspaǵı júz berip, sociallıq-siyasiy dúzimi ózgerip ketti. Hákimyat basına kelgen Sovetler urıstan bir tárepleme shıqtı hám wayran bolǵan xojalıq

orınları ustinde jańa jamiyet qurıwǵa ótdi. Bunıń nátiyesinde Antanta bólsheklenip qalmay, dunyanıń eki sistemaǵa bólinip ketiwi de júz berdi.

Germaniya hám onıń awqamlaslarınıń urısta jeńiliwi kushler dárejesin Angliya hám Franciya paydasına ózǵertirib jiberdi. Germaniya ullı mámleketler qatarınan shıǵarıp qoyıldı. Versal kelisim shártnameası arqalı oǵan awır májburiyatlar júklendi. Avstriya-Vengriya monarxiyası bólshekleni hám mámleketler qatarınan shıǵıp ketti.

Dunya mámleketleri siyasatında sonday bir jaǵday júzege keldi, urısta jeńilgen mámleketler menen jeńgen mámleketler ortasında, jeńgen mámleketlerdiń ózleri ortasında, kapitalistlik mámleketler menen SSJI ortasında qarama-qarsılıqlar kúsheyip bardı.

Bir tárepten jeńgen mámleketler «Versal Vashington» sistemasın saqlap qalıwǵa háreket etse, ekinshi tárepten Germaniya hám onıń awqamlasları bul sistema shártleriniń biykar etiliwi ushın, aldınǵı abroyın tiklep alıp, ósh alıwdı oyladı. Óz nawbetinde bunday jaǵday Germaniyada, Parij kelisim konferensiyasınıń natijelerinen narazı bolǵan Italiyada fashizmniń júzege keliwine sebepshi boldı.

Urıstan keyingi xalıqaralıq qatnasıqlardı tártipke salıp turıw ushın dúzilgen Milletler Awqamı Angliya hám Franciya mámleketleriniń bir tárepleme shólkemine aylandı. Bul shólkem quralsızlanıw máselelerin sheshpedi, tınıshlıq hám qawipsizlikti támiynlew ushın, fashizm qawipiniń aldını alıw ushın keskin sharalar kórilmedi.

XX asr 30 jıllarınıń baslarına kelip, bir tegis emes rawajlanıwdıń keskinlesiwi mámleketler ortasındaǵı qarama-qarsılıqlardı tereńlestirip jiberdi. Versal-Vashington sisteması jána sharayatlarǵa saykes kelmey qala basladı. Imperialistlik Yaponiya Vashington sistemasınan, fashistik Germaniya hám Italiya Versal sistemasınan ulıwma narazı edi. Yaponiya Aziyada hám Tınısh okeanda, Gitler Germaniyası dunyada ústemlik etiwge kush salıp urındı. Olar óz-ara til biriktirip dunyanı qaytadan bolisip alıwdı maqset etip qoydı. Iri kapitalistlik mámleketler-AQSH, Angliya hám Franciya óz poziciyaların saqlap qalıwı hámde jańa poziyciyalardı iyelew ushın kush salıp háreket etti. Bul mámleketler

keskinlesip atırǵan qarama-qarsılıqlardı Qıtay hám Shıǵıs Evropa mámleketleri esabınan, birinshi nawbette SSJI esabınan joq etiwge háreket etti.

Óz gezeginde SSJI hám dunyanıń ullı mámleketleri siyasatında aktiv qatnasıwǵa hám payda bolǵan qarama-qarsılıqlardı ózinen uzaqlastırıwǵa háreket etti. Ekinshi jer júzilik urıs aldındaǵı xalıqaralıq jaǵdaydaǵı iri mámleketlerdiń qatnasıwı, teatr saxnasında rol oynap atırǵan aktyorlardı esletedi. Barlıq nárese saxnada aktyordiń rolin sheberlik penen oynawına baylanıslı bolıp qalǵan edi. Bir tárepten Versal-Vashington sisteması dóretiwshileri Angliya, Franciya hám AQSH mámleketleri menen fashist mámleketler - Germaniya, Yaponiya hám Italiya mámleketleri ortasında, ekinshi tárepten SSJI menen Angliya, Franciya hám AQSH mámleketleri ortasında, ushınshi tárepten SSJI menen fashist mámleketleri ortasında diplomatiyalıq gúresler kúsheyip bardı. Óz nawbetinde bul ekinshi jer júzilik urıstıń da tayarlanıp baratırǵanın bildiredi. Nátiyjede fashizm kúshler menen antifashistlik tınıshlıqtı súywishi kúshler ortasında insanyat tarixında usı waqıtqa shekem júz bermegen ayawsız qorqınıshlı soqlıǵısıw júz berdi. 60 millionnan artıq insannıń dastıǵın qurtǵan ekinshi jer júzilik urısı fashizm kúshleriniń jeńiliwi menen tamamlandı. Barlıq tınıshlıqtı súyiwshi kúshler jeńistiń 75 jıllıǵın belgilegen payitta jazıqsız, biygúná insanlardıń qurban bolıwı olardıń izinen termilip qalǵan ata-ana, ini-qarındas hám perzentleriniń kóz-jasın eslep qoysa urıstın awır aqibetin sonda ǵana túsingen bolar edi.

XRONOLOGIYALIQ SÁNELER

- 1917 jıl 7 noyabr - Rossiyada bolshevikler hákimiyatı ornatıldı.
- 1918 jıl 3 mart-Rossiya menen Germaniya ortasında Brest kelisimi tastıyqlandı.
- 1918 jıl 11 noyabr - Germaniya menen Antanta ortasında pıtım tastıyqlanıp, Birinshi jer júzılık urısı tamamlandı.
- 1918-1922 jılları Sovetler respublikasında «áskeriy kommunizm» siyaseti ornatıldı.
- 1918 jıl 9 noyabr - Germaniya respublika dep járiyalandı.
- 1919 jıl 18 yanvardan 1920 jıl 21 yanvarğa shekem Parij tınıshlıq konferensiyası bolıp óttı.
- 1919 jıl 13 aprel - Bavariya sovet respublikası dep járiyalandı.
- 1919 jıl 13 aprel - Panjab wálayatındağı Amritsar qalasında tınısh miting ingliz kolonialistleri tárepinen oqqa tutıldı.
- 1919 jıl 28 iyun - Germaniya Versal tınıshlıq shártnamasına qol qoydı.
- 1919 jıl Nyu-York - Vashington jónelisi boyınsha dúnyada birinshi pochta-jolawshi tasıwshi avialiniya ashıldı.
- 1919 jıl sentyabr - Parij janındağı Sen-Jermen sarayında Avstriya menen shártnama imzalanıp, Avstro-Vengriya imperiyasınıń saplastırılğanlığı rásmiylestirildi.
- 1919 jıl noyabr - Parij janındağı Neyi sarayında Bolgariya menen shártnama imzalandı.
- 1919 jıl - Germaniya milliy-sotsialistlik isshi partiyası dúzıldı.
- 1920 jıl 28 yanvar - Turkiya parlamenti «Milliy ant» -ğárezsizlik deklaraciyasını qabıl etti.
- 1920 jıl iyun -Versal sarayında Vengriya menen tınıshlıq shártnaması tastıyqlandı.
- 1920 jıl avgust - Turkiya menen Sevr shártnaması imzalandı.
- 1920 jıl - Afrikada birinshi siyasiy partiya - Afrika Milliy kongressi dúzıldı.
- 1921 jıl avgust - Iraq monarxiya dep járiyalandı.

1921 jıl 12 noyabrden 1922 jıl 6 fevralğa shekem toǵız mámleket wákilleri qatnasıwında Vashington konferensiyası bolıp óttı.

1922 jıl fevral - teńiz quralların sheklew boyınsha shártnamaǵa qol qoyıldı.

1922 jıl oktyabr - Italiyada B. Mussolini húkimet baslıǵı etip tayınlandı.

1922 jıl 30 dekabr - Sovet Socialistlik Respublikalar Awqamı (SSSR) payda boldı.

1923 jıl yanvar - Franciya hám Belgiya áskerleri Germaniyanıń Rur wálayatına bastırıp kirdi.

1923 jıl 29 oktyabr - Turkiya respublika dep járiyalandı.

1923 jıl 8 noyabr - Myunxenda fashistlerdiń «pivo qozǵalańı» boldı.

1923 jıl - Lozanna tınıshlıq shártnaması tastıyqlanıp, Turkiyanıń urısdan keyingi shegaraları belgilep berildi hám onıń gárezsizligi tán alındı.

1925 jıl dekabr - Iranda pahlaviyler dinastiyası taxtqa keldi.

1926 jıl - Chan Kayshi basshılıǵıdaǵı Gomindan Milliy revolyuciyashıl armiyası Shimolga yurishini basladı.

1926 jıl - Ibn Saud Hijoz koroli dep járiyalandı.

1926 - 1989 jıllar - Yaponiyada imperator Xiroxito taxtqa otırdı.

1926 jıl - Milletler Ligası «Qullıq haqqında» konvenciya qabıl etildi.

1927 jıl – dáslepki elektron esaplaw mashınası (EEM) jaratıldı.

1927 jıl - Ullı Britaniyanıń belgili radiokorporaciyası Bi-bi-si shólkemlestirildi.

1927 jıl 6 oktyabr - Nyu-Yorkda bırıńshı sesli kino engizildi.

1928 jıl - Tashkentte zamanagóy televideniege tiykar salındı.

1929 jıl - dúnya júzilik ekonomikalıq krizistiń baslanıwı.

1929 jıl 24 oktyabr - Nyu-York fond birjasındaǵı túskinlik «Ullı depressiya» atı menen atalǵan dúnya júzilik ekonomikalıq krizis baslandı.

1931 jıl - Vestminster statutu tastıyqlandı.

1932 jıl sentyabr - Saudiya Arabstanı korollik dep járiyalandı.

1932 jıl noyabr - F. Ruzvelt AQSH prezidenti etip saylandı.

1933 jıl 30 yanvar - A. Gitler Germaniya reyxskansleri etip tayınlandı.

1933 jıl - AQSH penen Sovet Awaqamı ortasında diplomatiyalıq múnásibetler ornatıldı.

1936 jıl noyabr - Yaponiya va Germaniya antikomintern paktın imzaladı.

1937 jılı Italiya da bul paktge qosıldı.

1938 jıl mart - Germaniya Avstriyanı qosıp aldı (anshlyus).

1938 jıl 29 sentyabr - Myunxen kelisimi tastıyqlandı.

1939 jıl 1 aprel Ispaniyada general F.Franko diktaturası ornatıldı.

1939 jıl - Germaniyada jáhándе birinshi reaktiv samolyot ushırıldı.

1939 jıl 23 avgust - Moskvada SSSR hám Germaniya ortasında óz-ara hújim jasamaw haqqında shártnama (Molotov - Ribbentrop paktı) tastıyqlandı.

1939 jıl 1 sentyabr - Ekinshi jer júzilik urısı baslandı.

1939 jıl 17 sentyabr - sovet áskerleri Polshağa hújim jasadı.

1939 jıl 30 noyabr - 1940 jıl 12 mart sovet-fin urısı bolıp óttı.

1940 jıl mart - Moskvada SSSR - Finlyandiya shártnamasına qol qoyıldı.

1940 jıl 14 iyun - nemic áskerleri Parijdi iyeledi, 22 iyunda Franciya bağındı.

1941 jıl 5 aprel - SSSR menen Yaponiya ortasında neytralitet haqqında pakt tastıyqlandı.

1941 jıl aprel - Moskvada óz-ara hújim jasamaw haqqında sovet-yapon shártnamasına qol qoyıldı.

1941 jılı 22 iyun - Germaniya SSSRğa bastırıp kirdi.

1941 jıl avgust - AQSH hám Ullı Britaniya Atlantikalıq xartıyanı tastıyqladı.

1941 yıl 26 noyabr - Livan gárezsiz mámleket dep járiyalandı.

1941 yıl 7 dekabr - Yaponiya flotı Pyorl-Xarborga, AQSH flotınıń Tınısh okeanında tiykarǵı bazasına hújim jasadı

1942 jıl noyabr - sovet áskerleri Stalingrad bosaǵasına qarsı hújim jasadı.

1943 jıl - Komintern tarqalıp ketti.

1945 jıl 8 may - Germaniya baǵınıwı.

1945 jıl 16 iyul - AQSH ta birinshi atom bombası sınaudan ótkerildi.

1945 jıl 6-9 avgust – AQSH Yaponıyanıń Xirosima hám Nagasaki qalalarına atom bombasın tasladı.

1945 jıl 2 sentyabr - Yaponiya sózsiz baǵiniw haqqındaǵı paktın imzaladı.
Ekinshi jer júzilik urısı tamamlandı.

USINIS ETILGEN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Мирзиёев Ш.М Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Муражатномаси.«Халқ сўзи» 2020 йил 25 январь, №19 (7521)
2. «Халқ сўзи» 2020 йил 10 май, №98 (7600) «Ата бабаларимиздың мәртлиги жас әуладты Ўатанпарўарлық руўхында тәрбиялаўға хызмет етеди» Ўзбекстан Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Уллы Жеңистиң 75 жыллығын хәмде еслеў хәм қадирлеў күнине бағышланған салтанатлы мәресимдеги сөйлеген сөзи.
3. Новейшая история стран Европы и Америки XX век. Часть 1. 1990-1945 г.г Москва-2001г.
4. Новейшая история стран Азии и Африки XX век. Часть1. 1990-1945 г.г Москва-2001г.
5. Новая история стран Европы и Америки. Москва-2002 г.
6. История новейшего времени стран Европы и Америки (1918-1945) Москва-1989 г.
7. Хидоятов Г.А., Гулямов Х.Г. Всемирная история. Новейший период Европы и США после второй мировой войны (1945-1995) Ташкент-1999 г.
8. Хидоятов Г. Жаҳон тарихи. Энг янги давр. Биринчи қисм (1914-1945) Тошкент-2000 й.
9. Строганов А.И. Новейшая история стран Латинской Америки. Москва-1995 г.
10. Нуриддинов З.Р. Ғарб мамлакатларининг Энг янги тарихи (1917-1939) 1-китоб, Тошкент-1978 й.
11. Нуриддинов З.Р. Ғарб мамлакатларининг Энг янги тарихи (1939-1972) 2-китоб, Тошкент-1976 й.
12. Нуриддинов Э.З. Международные отношения 1918 - 1939 гг. (Хронология событий). Учебно-методическое пособие. - Ташкент, ТГПУ им. Низами, 2009.
13. Нуриддинов Э, Кичкилов Х, Лафасов М. Энг янги тарих (1918-1945) «Насаф» нашриёти 2010
14. Эргашев Ш. Жаҳон тарихи: (Энг янги давр-1918-1945 йиллар. III қисм): ўқув қуланма Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2018
15. Жаҳон мамлакатлари. Маълумотнома/ тузувчилар: Ш.Эргашев, Тўлкин Бобоматов, Нодир Турсунов Toshkent: «O'zbekiston» 2012
16. Жаҳон тарихининг муҳим саналари (энг қадимги даврдан бугунги кунгача) Т: «Ўзбекистон» 2011

- 17.Кривогуз И.М. Крушение реального социализма в Восточной Европе и судьбы освободившихся народов. Москва-2000 г.
- 18.Дашичев В.И. Банкротство стратегии Германского фашизма. Том 1 Москва-1973 г.
- 19.Дашичев В.И. Банкротство стратегии Германского фашизма. Том 2 Москва-1974 г.
- 20.Вторая мировая война (1939 - 1945) в 12-ти томах. Москва-1973- 1982 г.г.
- 21.Великая Отечественная Война Советского Союза (1941-1945) в 6-ти томах. Москва-1960-1965 г.г.
- 22.История второй мировой войны в 12-ти томах. Москва-1974-1980 г.г.
- 23.Вторая мировая война. Краткая история. Москва-1989 г.
- 24.История второй мировой войны. Краткая история. Москва-1984 г.
- 25.Вторая мировая война (итоги и уроки). Москва-1985 г.
- 26.Документы про Мюнхенского сговора 1937-1939 г, Москва-1979 г.
- 27.Кичкилов Х.Социализмнинг емирилиши ва мустақил давлатлар тараққиёти. Термиз-2004 й.
- 28.История США в 4-х томах. Москва-1980-1987 г.
- 29.История Италии в 3-х томах. Москва-1970-1971 г.
- 30.История Франции в 3-х томах. Москва-1972-1973 г.
- 31.Мухин А.И. Австрия. Москва-1979 г.
- 32.Смирнов В.П.. Новейшая история Франции. Москва-1979 г.
- 33.Лафасов М. Жаҳон тарихи. (1918-2007). Ташкент “Турон-Иқбол”, 2009
- 34.Лафасов М. Всемирная история (1918-2007). Ташкент “Турон- иқбол”, 2009.
- 35.Новая и новейшая история 1989 г, № 5.
- 36.Новая и новейшая история 1990 г, № 5,6.
- 37.Новая и новейшая история 1991 г,№ 1,3.
- 38.Новая и новейшая история 1992 г, № 3,4,8.
- 39.Новая и новейшая история 1993 г, № 1,2,4.
- 40.Вопросы истории 1990 г, № 5.
- 41.Вопросы истории 1992 г, № 1,4,5.
- 42.Вопросы истории 1993 г, № 1,7.
- 43.Международная жизнь. 1990 г. февраль-март.
- 44.Правда» 1961 г. 8-октябрь.
- 45.Қарақалпақстанның жаңа тарийхы.Қарақалпақстан ХІХ әсирдің екинши ярымынан ХХІ әсирге шекем.-Нөкис. «Қарақалпақстан» баспасы 2003 жыл. 284 бет

MAZMUNI

KIRISIW.....	3
I-BAP. EVROPADAĞI MÁMLEKETLER HÁM AQSH I HÁM II JER JÚZILIK URIS ARALIĞINDA	
§ 1.1. Birinshi jer júzilik urıstıń nátiyjeleri.....	8
§ 1.2. 1917-jılǵı Rossiyadaǵı awdarısqaqlar.....	9
§1.3. 1918- jıldıń gúzindegi Germaniya hám Avstro-Vengriyadaǵı revolyuciylar hám olardıń nátiyjeleri	10
§ 1.4. 1918-1923 jıllarda xalıq aralıq qatnasıqlar. Versal Vashington xalıq aralıq qatnasıqlar sisteması	17
II- BAP. 1918-1939-JILLARDA ANGLIYA	
§2.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı Angliya...	28
§2.2. Kapitalizmniń waqıtsha turaqlasıw jıllarındaǵı Angliya.....	34
§2.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizis jıllarındaǵı Angliya.....	37
§2.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı Angliya.....	41
III- BAP. 1918-1939 JILLARDA GERMANIYA	
§3.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllardaǵı Germaniya.....	46
§3.2. Turaqlasıw jıllarında Germaniya.....	54
§3.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizis jıllarında Germaniya. Fashizmniń hákimiyat basına keliwi.....	58
§3.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı Germaniya.....	62
IV- BAP. 1918-1939 JILLARDA FRANCIYA	
§4.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı Franciya.....	69
§4.2. Waqıtsha turaqlasıw jıllarında Franciya.....	74
§4.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizis jıllarındaǵı Franciya.....	76
§4.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı Fransiya.....	78
V- BAP. 1918-1939 JILLARDA AMERIKA QURAMA SHTATLARI	

§5.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı AQSH.....	86
§5.2. Turaqlasıw jıllarındaǵı AQSH	91
§5.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizis jıllarındaǵı AQSH	94
§5.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı AQSH	98

VI- BAP. 1918-1939 JILLARDA ITALIYA

§6.1. Urıstan keyingi ekonomikalıq hám siyasiy krizis jıllarındaǵı Italiya.....	101
§6.2. Turaqlasıw jıllarında Italiya.....	106
§6.3. Jer júzilik ekonomikalıq krizis jıllarındaǵı Italiya.....	108
§6.4. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı Italiya.....	111

VII- BAP. 1918-1939 JILLARDA SSJI

§7.1. Rossiya 1917-jılǵı awdarıspaǵınan keyingi xalıq aralıq intervenciya hám puxaralar urısı jıllarında.....	113
§7.2. Ekonomikanı basqarıwdıń oraylastırılıwı hám kolonial Sovet dúziminiń ishki siyasatı	129
§7.3. Sovet totalitar dúziminiń sırtqı siyasatı.....	

VIII- BAP. EKINSHI JER JÚZILIK URISTAN ALDINǴI JILLARDA XALIQ ARALIQ QATNASIQLAR

§8.1. Ekinshi jer júzilik urıstan aldınǵı jıllarda xalıq aralıq qatnasıqlar.....	153
§8.2. Urıs baslanıwı aldınan fashistler blogındaǵı mámleketlerdiń áskeriy kúshler dárejesi.....	160.
§8.3. Fashizmge qarsı mámleketlerdiń áskeriy kúshler dárejesi.....	164

IX- BAP. Ekinshi jer júzilik urıstıń baslanıwı, tiykarǵı sawashları, urıstıń tamamlanıwı hám nátiyjeleri

§9.1. Urıstıń baslanıwı hám sıpatı.....	170
§9.2. SSSRg'a qarsı urıstıń baslanıwı hám dáslepki jog'altıwlar sebepleri.....	188
§9.3. Ekinshi jer júzilik urıstıń tiykarǵı sawashları hám fashistler Germaniyasınıń qıyratılıwı	192
§9.4. Ekinshi jer júzilik urıstıń sońǵı dáwirindegi urıs háreketleri, militaristlik Yaponiyanıń qıyratılıwı. Urıstıń tamamlanıwı hám nátiyjeleri.....	205

JUWMAQ.....	213
XRONOLOGIYALIQ WAQIYALAR.....	216
USINIS ETILGEN ÁDEBIYATLAR DIZIMI	220

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. EVROPADAGI DAVLATLAR VA AQSH I VA II JAHON URUSHI ARAFASIDA	
§1.1. Birinchi jahon urushining natijalari	8
§1.2. 1917-yildagi Rossiyadagi to‘ntarishlar	9
§1.3. 1918-yilning kuzida Germaniya va Avstro-Vengriyadagi to‘ntarishlar va ularning natijalari.....	10
§1.4. 1918-1923 yillarda xalqaro munosabatlar. Versal Vashington xalqaro munosabatlar tizimi.....	17
II -BOB. 1918-1939 YILLARDA ANGLIYA	
§2.1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Angliya.....	28
§2.2. Stabillashuv yillarida Angliya.....	34
§2.3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Angliya	37
§2.4. Ikkinchi jahon urushi arafasida Angliya.....	41
III- BOB. 1918-1939 YILLARDA GERMANIYA	
§3.1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Germaniya ...	46
§3.2. Stabillashuv yillarida Germaniya.....	54
§3.3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Germaniya. Fashizmning hokimiyat tepasiga kelishi.....	58
§3.4. Ikkinchi jahon urushi arafasida Germaniya	62
IV- BOB. 1918-1939 YILLARDA FRANSIYA	
§4.1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Fransiya.....	69
§4.2. Vaqtincha stabillashuv yillarida Fransiya.....	74
§4.3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Fransiya.....	76.
§4.5. Ikkinchi jahon urushi arafasida Fransiya.....	78
V- BOB. 1918-1939 YILLARDA AMERIKA QO‘SHMA SHTATLARI	
§5.1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida AQSH	86
§5.2. Stabillashuv yillarida AQSH	91
§5.3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida AQSH	94

§5.4. Ikkinchi jahon urushi arafasida AQSH	98
VI - BOB. 1918-1939 YILLARDA ITALIYA	
§6.1. Urushdan keyingi iqtisodiy va siyosiy inqiroz yillarida Italiya.....	101
§6.2. Stabillashuv yillarida Italiya.....	106
§6.3. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida Italiya.....	108
§6.4. Ikkinchi jahon urushi arafasida Italiya.....	111
VII- BOB. 1918-1939 YILLARDA SSJI	
§7.1. Rossiya 1917 yil to‘ntarishidan keyingi xalqaro intervensiya va fuqarolar urushi yillarida	113
§7.2. Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilishi va mustabid Sovet tuzumining ichki siyosati.....	129
§7.3. Sovet totalitar tuzumining tashqi siyosati.....	145
VIII- BOB. IKKINCHI JAHON URUSHI ARAFASIDA XALQARO MUNOSABATLAR	
§8.1. Ikkinchi jahon urushi arafasida xalqaro munosabatlar.....	153
§8.2. Urush boshlanishi oldidan fashistlar blokidagi davlatlarning harbiy kuchlar nisbati.....	160
§8.3. Fashizmga qarshi blokidagi davlatlarning harbiy kuchlar nisbati.....	164
IX- BOB. IKKINCHI JAHON URUSHNING BOSHLANISHI ASOSIY JANGLARI, URUSHNING TUGASHI VA NATIJALARI	
§9.1. Urushning boshlanish va sifati.....	170
§9.2. SSJI ga qarshi urushning boshlanishi va dastlabki talofatlar sabablari.....	188
§9.3. Ikkinchi jahon urushning asosiy janglari va fashistler Germaniyasining tor-mor qilinishi.....	192
§9.4. Ikkinchi jahon urushining so‘ngi davridagi urush harakatlari, militaristik Yaponiyaning tor-mor qilinishi. Urushning tugashi va natijalari.....	205
XULOSA.....	213
XRONOLOGIK SANALAR.....	216
TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR RUYXATI.....	220

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение.....	3
Глава I. СТРАНЫ ЕВРОПЫ И АМЕРИКИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	
§1.1. Итоги Первой мировой войны	8
§1.2. Революция в России в 1917 годы	9
§1.3. Революция в Германии и Австро-Венгрии осенью 1918 года и их последствия.....	10
§1.4. Международные отношения в 1918-1923 гг. Версальско-Вашингтонская система международных отношений.....	17
Глава II. АНГЛИЯ В 1918-1939 ГГ.	
§2.1. Экономический и политический кризис Англии после окончания войны.....	28
§2.2. Англия в годы временной стабилизации капитализма	34
§2.3. Англия в годы мирового экономического кризиса.....	37
§2.4. Англия накануне Второй мировой войны	41
Глава III. ГЕРМАНИЯ В 1918-1939 ГГ.	
§3.1. Экономический и политический кризис Германии после окончания войны.....	46
§3.2. Германия в годы стабилизации	54
§3.3. Германия в годы мирового экономического кризиса. Приход фашизма к власти	58
§3.4. Германия накануне Второй мировой войны.....	62
Глава IV. ФРАНЦИЯ В 1918-1939 ГГ.	
П.4.1. Экономический и политический кризис Франции после окончания войны.....	69
§4.2. Франция в годы временной стабилизации	74
§4.3. Франция в годы мирового экономического кризиса	76
§4.5. Франция накануне Второй мировой войны	78

Глава V. СОЕДИНЕННЫЕ ШТАТЫ АМЕРИКИ В 1918-1939 гг.

§5.1. Экономический и политический кризис США после окончания войны.....	86
§5.2. США в годы стабилизации	91
§5.3. США в годы мирового экономического кризиса	94
§5.4. США накануне Второй мировой войны	98

Глава VI. ИТАЛИЯ В 1918-1939 ГГ.

§6.1. Экономический и политический кризис Италии после окончания войны.....	101
§6.2. Италия в годы стабилизации	106
§6.3. Италия во годы мирового экономического кризиса	108
§6.4. Италия накануне Второй мировой войны	111

Глава VII. СССР В 1918-1939 ГГ.

§7.1. Россия в годы международной интервенции и гражданской войны после переворота 1917 года	113
§7.2. Централизация управления экономики и внутренней политики колониальной Советской системы	129
§7.3. Внешняя политика советского тоталитарного режима.	145

ГЛАВА VIII. МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

§8.1. Международные отношения накануне Второй мировой войны	153
§8.2. Соотношение вооруженных сил государств в фашистском блоке до начала войны	160
§8.3. Соотношение вооруженных сил стран в антифашистском блоке.....	164

Глава IX. ОСНОВНЫЕ БИТВЫ НАЧАЛА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ. КОНЕЦ И ПОСЛЕДСТВИЯ ВОЙНЫ

§9.1. Начало и особенности войны	170
§9.2. Начало войны против СССР и причины первоначальных жертв.....	188

§9.3.Основные битвы Второй мировой войны и разгром нацистской Германии.....	192
§9.4.Последствия Второй мировой войны, поражение милитаристской Японии. Конец и последствия войны.....	205
ЗАКЛЮЧЕНИЯ.....	213
ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ДАТЫ.....	216
СПИСОК РЕКОМЕНДУЕМЫХ ЛИТЕРАТУР.....	220

MAGLIWMATNAMA

Aytmuratov Jalgas 1957-jılı Qońırat rayonında tuwılǵan. 1978-j ılı Qaraqalpaq Mámleketlik Universitetiniń tariyx qánigeligin tabıslı tamamlap, usı ılı Qanlıkól rayonu №8 orta mektepte tariyx páni oqıtıwshısı, 1979-1986 jıllar aralıǵında Ózbekstan ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi tariyx, til hám ádebiyat institutınıń tariyx sektorında aǵa laborant, 1981-1984 j ıllarda Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti aspiraturasın tamaladı. 1986-1990 jıllarda birinshi sanlı Nókis medicina kolledjinde jámiyetlik pánler boyınsha kafedra baslıǵı. 1990-jıldan jıldan baslap Qaraqalpaq Mámleketlik Universitetiniń «Arxeologiya» kafedrasında islep kiyatır.

1997-jılı 07.00.02 qánigelestirilgen keńesinde «70-90-jıllardaǵı Qaraqalpaqstan mádeniyatı. Ulıwma jaǵdayı hám rawajlanıw baǵdarı» temasında kandidatlıq dissertaciyasın jaqlap shıqtı. Onıń avtorlıǵında «Razvitie kulturi Karakalpakstana v 70-90 godı XX veka» (Nukus, «Bilim» 1997), «Ǵárezsizlik dáóirinde Qaraqalpaqstan mádeniyatı» (Nókis-1999), «Xalıq ansamblıne aylanǵan Húrliman» (Nókis, Qaraqalpaqstan 2016), «Eng yangi tarix fanini óqitishning nazariy va amaliy muammolari» (Nókis-2017). Ol Qaraqalpaqstannıń jańa tariyxın (Nókis 2003) jazıwǵa qatnasqan avtorlardıń biri. Ol házir «Arxeologiya» kafedrası docenti sıpatında 5 oqıw metodikalıq qollanba hám 100 den aslam ilimiy maqalalar ı menen ilimiy pedagogikalıq xızmet kórsetip kiyatır.